

ACTA HISTRIAE
28, 2020, 1

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185 (Print)
ISSN 2591-1767 (Online)

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

28, 2020, 1

ISSN 1318-0185 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1767 (Spletna izd.)

UDK/UDC 94(05)

Letnik 28, leto 2020, številka 1

Odgovorni urednik/

*Direttore responsabile/
Editor in Chief:*

Darko Darovec

Uredniški odbor/

*Comitato di redazione/
Board of Editors:*

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martínez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/

Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Arnela Abdić

Gostujoča urednica/

Guest Editor:

Katarina Keber

Prevodi/Traduzioni/

Translations:

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.), Petra Berlot (angl., it.)

Lektorji/Supervisione/

Language Editor:

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

Izdajatelj/Editor/

Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria[®] / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente[®]

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/

Supporto finanziario/

Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

Slika na naslovnici/

Foto di copertina/

Picture on the cover:

Medicinska sestra z masko kot zaščita pred špansko gripo, 13. september 1918 / Infermiera che indossa una maschera come protezione contro l'influenza spagnola, 13 settembre 1918 / Nurse wearing a mask as protection against the Spanish influenza, September 13, 1918 (Wikimedia Commons; National Archives).

Redakcija te številke je bila zaključena 31. marca 2020.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.*

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website http: <https://zjdp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Miha Seručnik: Pandemija španske gripe med Kranjsko in Istro – Možnosti in omejitve digitalnih pristopov	1
<i>La pandemia dell'influenza spagnola tra la Carniola e l'Istria – Possibilità e limiti degli approcci digitali</i>	
<i>The Spanish Influenza Pandemic Between Carniola and Istria – Possibilities and Limitations of Digital Approaches</i>	
Urška Bratož: Vojna, lakota in bolezen: Po sledih španske gripe v Kopru	21
<i>Guerra, fame e malattia: Sulle tracce dell'influenza spagnola a Capodistria</i>	
<i>War, Famine and Disease: Tracing the Spanish Influenza in Koper</i>	
Katarina Keber: »O španski boleznih, hripi posebne vrste«.	
Ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe	41
<i>«Sulla malattia spagnola, un'influenza di tipo particolare».</i>	
<i>L'esperienza di Lubiana con la pandemia dell'influenza spagnola</i>	
<i>“On a Spanish Disease, a Specific Type of Flu”.</i>	
<i>Experience with the Spanish Influenza Pandemic in Ljubljana</i>	
Iva Milovan Delić & Marlena Plavšić: Spanish Flu and Mental Disorders in the Margraviate of Istria at the End of WWI	59
<i>L'influenza spagnola e i disturbi mentali nel margraviato d'Istria</i>	
<i>alla fine della prima guerra mondiale</i>	
<i>Španska gripa in duševne motnje v markgrofiji Istra</i>	
<i>ob koncu prve svetovne vojne</i>	
Alenka Divjak: Southwestern and Central Slovenia. Nauportus: The Argonautic Legend – the Romans Go East	75
<i>Slovenia sudoccidentale e centrale. Nauportus:</i>	
<i>la leggenda degli Argonauti – i Romani vanno verso est</i>	
<i>Jugozahodna in osrednja slovenija. Navport:</i>	
<i>legenda o Argonavtih – Rimljani gredo na vzhod</i>	

- Izidor Janžekovič:** The History of Masculinity in the British Atlantic World 99
La storia della mascolinità nel mondo Atlantico Britannico
Zgodovina moškosti v britanskem Atlantiku
- Neva Makuc:** Goriška deželna zavest in identitetne dinamike na habsburško-beneškem obmejnem prostoru v luči (samo) oznak šolajoče se mladine 127
La coscienza provinciale Goriziana e le dinamiche identitarie nell'area di confine tra la Repubblica di Venezia e le province degli Asburgo alla luce delle (auto)identificazioni degli studenti
Provincial Affinity in the Area of Gorizia and Identity Dynamics in the Habsburg-Venetian Borderland in Light of the (Self) Labelling of the School Populations
- Ivan Miškulin & Barbara Riman:** Mons. Leopold Jurca i njegovo djelovanje u razdoblju između dvaju svjetskih ratova u hrvatskoj Istri 141
Il monsignor Leopold Jurca e il suo ruolo nel periodo tra le due guerre mondiali nell'Istria croata
The Monsignor Leopold Jurca and His Work in the Period between Two World Wars in Croatian Istria
- Blaž Torkar & Gorazd Bajc:** Slovenci v vrstah britanskih komandosov 161
Gli sloveni nelle fila dei commandos britannici
Slovenes in the Ranks of the British Commandos

PANDEMIJA ŠPANSKE GRIPE MED KRANJSKO IN ISTRO – MOŽNOSTI IN OMEJITVE DIGITALNIH PRISTOPOV

Miha SERUČNIK

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: miha.serucnik@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja rezultate študije o smrtnih žrtvah španske gripe v Ljubljani, Kopru, Pulju in Pazinu konec leta 1918 in v začetku 1919. Študija primerja starostno in družbeno strukturo žrtev pandemije, izveden pa je bil tudi poskus uporabe geografskega informacijskega sistema na podatkih za Ljubljano. Starostna struktura žrtev je primerljiva s podatki študij drugod. Najvišji delež žrtev je mogoče opaziti med otroki in med odraslimi med dvajsetim in štiridesetim letom življenja. S socialnega vidika je v vseh štirih krajih bilo mogoče ugotoviti večji delež žrtev med manualnimi poklici kot med nemanualnimi.

Ključne besede: španska gripa, socialna zgodovina, historična demografija, zgodovina medicine, družbeni razredi, umrljivost, lokalna zgodovina, prva svetovna vojna

LA PANDEMIA DELL'INFLUENZA SPAGNOLA TRA LA CARNIOLA E L'ISTRIA – POSSIBILITÀ E LIMITI DEGLI APPROCCI DIGITALI

SINTESI

Il contributo presenta gli esiti dello studio sui decessi provocati dall'influenza spagnola a Lubiana, Capodistria, Pola e Pisino verso la fine del 1918 e gli inizi del 1919. Nell'ambito dello studio che mette a confronto l'età e lo stato sociale relativi alle vittime della pandemia, è stato sperimentato anche l'utilizzo del sistema di informazioni geografiche con i dati relativi a Lubiana. Le statistiche sull'età delle vittime sono comparabili con i dati degli studi svolti in altre zone. La maggior parte delle vittime si registrava tra i bambini e gli adulti tra i 20 e 40 anni. Per quanto riguarda l'aspetto sociale, in tutte le quattro città prese in considerazione la percentuale delle vittime che svolgevano lavori manuali superava quella relativa ai lavori non manuali.

Parole chiave: influenza spagnola, storia sociale, demografia storica, storia della medicina, classi sociali, mortalità, storia locale, Prima guerra mondiale

UVOD

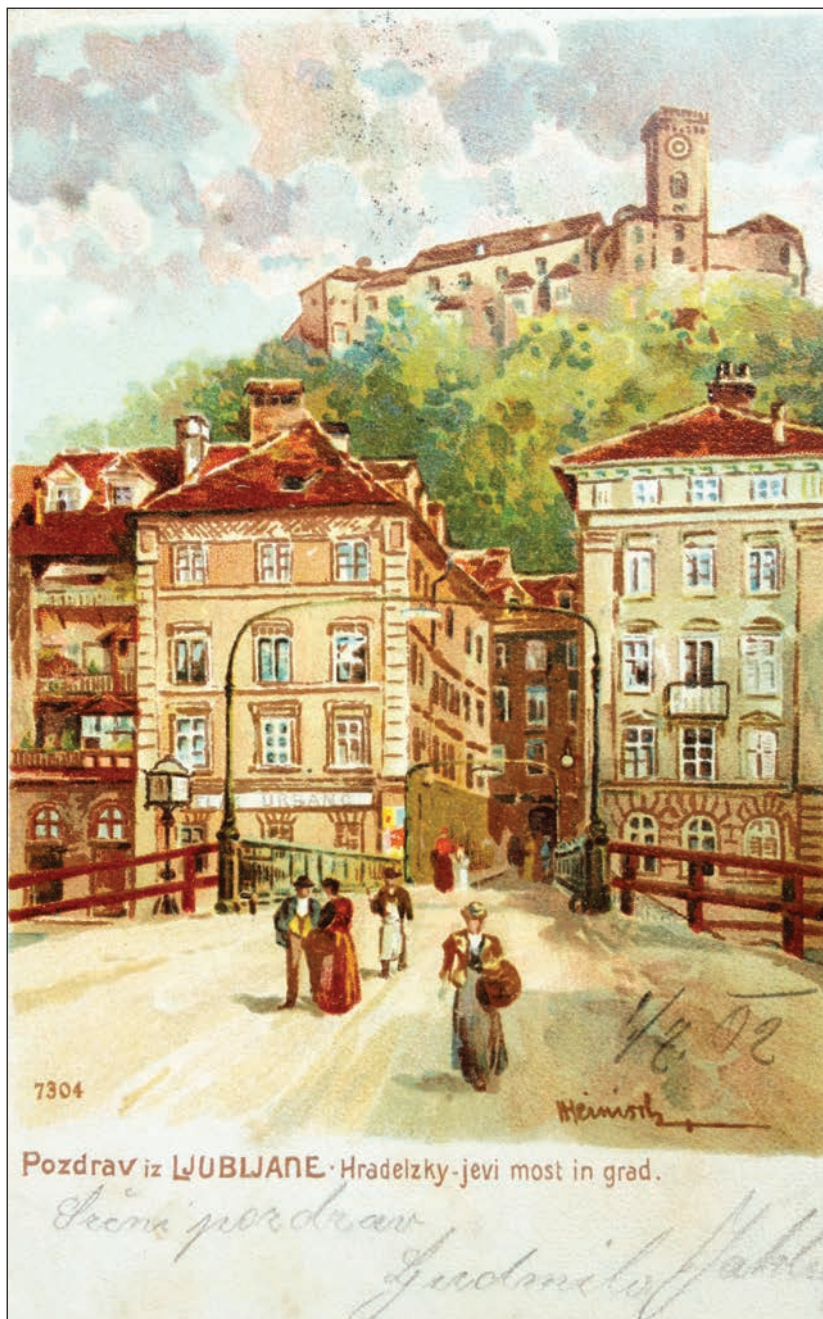
Pričujoči prispevek¹ je plod sodelovanja petih sodelavcev, štirih zgodovinarjev in psihologinje² na bilateralnem projektu *Razsežnosti in posledice epidemije španske gripe ob koncu 1. svetovne vojne*. Namen projekta je bil na podlagi študij štirih mest – Ljubljane, Kopra, Pulja in Pazina – raziskati fenomen španske gripe. Gre za temo, ki je v Sloveniji doslej še čakala na obravnavo s strani zgodovinske stroke, medtem ko je bila na Hrvaškem v zadnjem času deležna več pozornosti.³ Takšno stanje se precej razlikuje od situacije v deželah zahodne Evrope in ZDA, kjer lahko sledimo ponovnemu razcvetu raziskav španske gripe od konca osemdesetih let 20. stoletja naprej.⁴

Posledično je bil naš projekt osredotočen na raziskavi primarnih virov, natančneje na župnijske mrliške matične knjige. Podrobnejše študije za posamična mesta, ki smo jih vključili v raziskavo, so na voljo v člankih sodelavk na projektu, v tem prispevku pa se bomo posvetili opisu skupne zbirke podatkov, ki smo jo zasnovali za potrebe projekta in poskusu analiz socialne strukture žrtev španske gripe ter prostorske pogostosti smrti, ki temeljita na omenjeni zbirki.

VIRI IN PODATKI

Štiri mesta, ki smo jih vključili v raziskavo, so se precej razlikovala po svoji geografski legi in upravni funkciji. Ljubljana je bila glavno mesto dežele Vojvodine Kranjske, Pulj pa je bil glavna vojaška luka Avstro-Ogrske monarhije in je kot tak imel tudi strateški pomen. Koper in Pazin sta bila sedeža okrajev. Te razlike so se odražale tudi v demografski podobi krajev.

-
- 1 Prispevek je nastal v okviru bilateralnega raziskovalnega projekta BI-HR/16-17-021, *Razsežnosti in posledice epidemije španske gripe ob koncu 1. svetovne vojne* ter programa P6-0052, *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti*. Oba je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Prispevek z naslovom *Spanish Flu in the Mortuary Records – a Collaborative Study* je bil 5. aprila 2018 predstavljen na *European Social Sciences History Conference* v Belfastu, v panelu *Spanish Flu 1918/1919 in Austro-Hungarian Provinces Austrian Littoral and Carniola – Scope and Consequences*.
 - 2 Dr. Katarina Keber (ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa), dr. Miha Seručnik (ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa), dr. Urška Bratož (ZRS Koper, Inštitut za zgodovinske študije), dr. Iva Milovan Delić (Univerza Jurja Dobrile v Pulju, Filozofska fakulteta) in dr. Marlena Plavšič (Univerza Jurja Dobrile v Pulju, Filozofska fakulteta).
 - 3 Dr. Nikola Anušić se je posvetil pandemiji španske gripe v severni Hrvaški (glej Anušić, 2015), dr. Iva Milovan Delić pa se je v svoji doktorski disertaciji posvetila istemu vprašanju na primeru Pulja (glej Milovan Delić, 2013).
 - 4 Prvo obdobje raziskav španske gripe je bilo se je začelo že v času same pandemije in se je nadaljevalo v dvajseta leta 20. stoletja, nato pa je postopoma zamrlo. Ponovno zanimanje za bolezen se je prebudilo v začetku šestdesetih let; v tem obdobju lahko sledimo objavam na temo španske gripe do srede sedemdesetih let, nakar ponovno nastopi premor. Nov val raziskav, ki še traja, se prične z letom 1989 (glej Mamelund, 2004, 3–6; Anušić, 2015, 7–16).

Sl. 1: Razglednica Ljubljane iz okoli leta 1900 (Wikimedia Commons).

Tab. 1: Primerjava prebivalstva 1910 in 1918 (*Spezialortsrepertorium 1918*, 32, 46 in *Spezialortsrepertorium 1919*, 1 za leto 1910; ZAL, Reg I LJU 489, t. e. 1793, a. e. 1625, IV. *Quartales-Ausweis über die Sanitätsstatistischen Verhältnisse im Vierteljahr 1918 za leto 1918 za Ljubljano in Radošević 2017*, 215 za Pulj).⁵

	1910	1918
Ljubljana	46.630	51.397
Koper	8.993	-
Pulj	58.562	40.000
Pazin	4.425	-

Ljubljana je med štirimi kraji edina imela na svojem mestnem ozemlju več župnij, medtem ko so ostale, tudi po prebivalstvu večji Pulj, imele le po eno župnijo.⁶

V študijo so tako bile vključene mrliške matične knjige naslednjih župnij na območju mesta Ljubljana: Sv. Nikolaj, Sv. Jakob, Marijino oznanjenje in Sv. Peter.⁷ Hkrati smo se odločili dodati še župnije, ki so v času prve svetovne vojne sodile v okolico Ljubljane, a so danes del strnjenegega mestnega območja: Črnuče, Ježica, Polje, Rudnik, Šentvid pri Ljubljani, Trnovo, Vič in duhovnijski urad Deželne bolnice v Ljubljani.

Forma župnijskih knjig sledi enotnemu obrazcu s standardiziranimi rubrikami, kar omogoča primerljivost podatkov med različnimi kraji. Kljub temu je pri samem vpisovanju v knjige prihajalo do določenih razlik, ki jih lahko opazimo že ob primerjavi župnijskih knjig z območja Ljubljane in okolice, še izrazitejše pa so ob primerjavi z maticami iz Kopra, Pulja in Pazina.

Dejansko so duhovniki vpisovali celo več podatkov, kot bi se dalo sklepati iz samih naslovov rubrik. V primeru vpisov umrlih otrok so tako na primer navedli ime in priimek enega ali obeh staršev ter njun (praviloma očetov) poklic. Starost so na območju Ljubljane in okolice zapisovali s številom let in dodali datum in kraj rojstva.⁸ V Kopru in Pulju so nam na voljo zgolj podatki o starosti⁹, medtem ko v pazinski matici ti podatki manjkajo.

5 Podatek o številu prebivalstva za Pulj je približen. Gre za oceno, rekonstruirano na podlagi sočasnih arhivskih virov. Nekoliko več o dogajanju v Pulju sledi v nadaljevanju.

6 Koper in Pulj sta bila do prve polovice 19. stoletja sedeža škofij, katerih začetki so segali v pozno antiko, toda leta 1828 sta bili obe škofiji ukinjeni z bulo papeža Leona XII. Koprška škofija je bila ponovno ustanovljena leta 1977. Edini sedež škofije med izbranimi štirimi mesti je tako v začetku dvajsetega stoletja bila Ljubljana.

7 Del župnije Sv. Peter je v začetku 20. stoletja že spadal pod mestno območje, medtem ko je vzhodni del župnije obsegal podeželsko okolico. Enako velja tudi za župnijo Marijino oznanjenje, ki je na severu segala preko upravne meje mesta.

8 Vendar ne povsod; v maticah župnij Šentvid, Ježica, Rudnik in Črnuče podatka o kraju rojstva ni.

9 Število let oziroma mesecev, če je otrok bil mlajši od enega leta oz. v enem ali dveh primerih celo število dni.

Tab. 2: Primerjava rubrik v analiziranih mrliških matičnih knjigah. S križci označena polja pomenijo, da je rubrika bila izpolnjena oz. vključena v obrazec.

Kategorija	Ljubljana	Koper	Pulj	Pazin
Tekoča številka	×	×	×	×
Datum smrti/datum pokopa	×	×	×	×
Naslov bivališča oz. kraj smrti	×	×	×	
Ime, priimek in zakonski stan	×	×	×	×
Veroizpoved	×	×	×	×
Spol	×	×	×	×
Starost/Datum in kraj rojstva	×	×	×	×
Vzrok smrti	×	×	×	×
Bolniško maziljenje	×			
Ime duhovnika, ki je opravil pokop	×	×	×	
Pokopališče	×		×	

Posebno poglavje predstavlja vprašanje poklicev. Ti so bili navedeni poleg zakonskega stanu, torej skupaj z imenom in priimkom. Praviloma so poklici navedeni zgolj za moške, medtem ko so za ženske navedli lasten poklic le v primeru, da so bile samske. Pri poročenih ženskah so praviloma navedeni ime in priimek ter poklic moža.

Podatke o poklicih, na podlagi katerih je mogoče izdelati analizo socialne strukture žrtev španske gripe, smo lahko zbrali za ljubljanske župnije ter za Koper in Pulj, za Pazin pa žal manjkajo.

OBDELAVA PODATKOV

Zbrane podatke smo vnesli v relacijsko zbirko podatkov v programu Microsoft Office Access. Pri oblikovanju zbirke smo se odločili, da želimo čim bolj popolno zajeti podatke, ki so na voljo v virih in ne le tiste, za katere smo predvidevali, da jih bomo lahko analizirali. Ob snovanju zbirke smo izvedli normalizacijo podatkov. To pomeni, da smo rubrike matičnih knjig, ki vsebujejo več tipov podatkov hkrati, v zbirki razbili na več stolpcev, tako da vsak vsebuje svoj tip podatka. Za potrebe analize družbene strukture žrtev pandemije smo zbirko nato razširili s tabelami, ki vsebujejo klasifikacijo poklicev HISCO (Leeuwen et al., 2002) in klasifikacijo družbenih razredov HISCLASS (Leeuwen et al., 2011). Ker gre za pomemben del naše študije, je prav, da omenjenima klasifikacijama namenimo nekaj prostora.

Tab. 3: HISCLASS razredi in njihove značilnosti.

	Razred	Manualno/ne-manualno delo	Stopnja kvalifikacije	Nadzor	Sektor
1	Višji upravniki	nemanualno	visoka	da	ostali
2	Višji strokovnjaki	nemanualno	višja	ne	ostali
3	Nižji upravniki	nemanualno	srednja	da	ostali
4	Nižji strokovnjaki, pisarniško osebje in trgovski uslužbenci	nemanualno	srednja	ne	ostali
5	Nižje pisarniško osebje in nižji trgovski uslužbenci	nemanualno	nižja	ne	ostali
6	Nadzorniki/delovodje	manualno	srednja	da	ostali
7	Srednje kvalificirani delavci	manualno	srednja	ne	ostali
8	Kmetje in ribiči	manualno	srednja	ne	primarni
9	Nižje kvalificirani delavci	manualno	nižja	ne	ostali
10	Nižje kvalificirani delavci v kmetijstvu	manualno	nižja	ne	primarni
11	Nekvalificirani delavci	manualno	nekvalificirano delo	ne	ostali
12	Nekvalificirani delavci v kmetijstvu	manualno	nekvalificirano delo	ne	primarni

Shema HISCLASS¹⁰

Zgodovinska shema družbenih razredov HISCLASS je orodje, namenjeno socialnim zgodovinarjem, ki želijo analizirati družbeno strukturo preteklih skupnosti, ki jih proučujejo. Shema je plod večletnega mednarodnega projekta HISCO – History of work, ki so ga vodili sodelavci Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino s sedežem v Amsterdamu ob sodelovanju sodelavcev – strokovnjakov za socialno zgodovino iz Kanade, Francije, Nemčije, Nizozemske, Norveške in Švedske (Leeuwen et al., 2011, 61).

Shema temelji na dveh klasifikacijah zgodovinskih poklicev HISCO¹¹ in DOT¹². Imena oziroma naslove poklicev, ki jih vsebuje HISCO klasifikacija (skupaj 1.675 zapisov), so primerjali in uskladili z mnogo podrobnejšo in obsežnejšo ameriško zbirko podatkov DOT (20.000 skupin oz. gesel), ki poklice razvršča na podlagi treh karakteristik (podatki,

10 Zahvaljujemo se dr. Ani Cergol Paradiž s Filozofske fakultete UL, ki nas je opozorila na shemo HISCLASS.

11 Historical Standard Classification of Occupations, razvit v okviru mednarodnega sodelovalnega projekta pod vodstvom IISH (Leeuwen et al., 2002).

12 Dictionary of Occupational Titles, zasnovan za potrebe Službe za zaposlovanje Združenih držav Amerike. Njegovi začetki segajo v leto 1934 (Leeuwen et al., 2011, 29).

ljudje, stvari), od katerih ima vsaka eno od osmih možnih lastnosti (Leeuwen et al., 2011, 33). Poleg tega so sestavjalci zbirke DOT upoštevali še splošno (zahtevano) izobrazbeno stopnjo, stopnjo zahtevnosti uvajanja na delovno mesto, ustreznost oziroma sposobnost (aptitude), interese, temperamente in fizično zahtevnost poklica.

Na osnovi teh podatkov so Leeuwen in sodelavci razporedili poklice HISCO klasifikacije v 12 razredov ki so opredeljeni z naslednjimi štirimi lastnostmi: (1) manualno/nematerialno delo, (2) stopnja veščine (kvalificirano/nekvalificirano delo), (3) nadzor(ovanje), (4) sektor – primarni ali ostali.

Poleg golega podatka o poklicih se HISCLASS pri razvrščanju v družbene razrede poslužuje še dveh spremenljivk iz HISCO klasifikacije t. j. status¹³ in razmerje¹⁴.

Če je posameznik označen kot lastnik oziroma posestnik, se ga razvrsti v razred 1 k višjim upravnikom. V primeru pa, da se podatek o lastništvu pojavlja ob navedbi poklica, lastništvo nima vpliva na klasifikacijo. Revni z malo ali brez lastnine so uvrščeni med nekvalificirane delavce. Podatek o statusu obrtniškega mojstra premakne posameznika v razred 6 med nadzornike, medtem ko so vajenci razvrščeni za eno stopnjo kvalifikacije nižje kot bi jih sicer umestil njihov poklic.¹⁵ Tretji tip statusa označuje nadrejene in podrejene posameznike. Nadrejeni status posameznika uvrsti v primeren nadzorni razred, podrejeni pa za eno stopnjo kvalifikacije nižje, vendar pri tem ne sme preiti iz skupine manualnih razredov v nemanualne ali obratno. Četrty tip statusa opredeljuje posameznike v univerzitetnem izobraževanju t. j. študente in diplomirance. Študentje so izzeti iz klasifikacije, diplomiranci pa so dodeljeni v razred 2 k višjim strokovnjakom. Peta vrsta statusa je namenjena oznakam za plemstvo in nazive, ki označujejo družbeni prestiž. Če ni na voljo druge oznake o poklicu, se te posameznike dodeli v razred 1 (Leeuwen et al., 2011, 57–59).

Preglednice s podatki obeh shem so na voljo na spletni strani projekta History of Work Information System, ki poleg tega nudi še prevode poklicnih nazivov v enajstih jezikih na podlagi projektov iz dvanajstih držav (IISH 2018). To je precej olajšalo delo, saj smo si pri dodeljevanju številčnih kod poklicev v naši zbirki podatkov lahko pomagali s primerjavo poimenovanj poklicev v več jezikih.

Primerjava podatkov

a. Skupno število žrtev

Podatki, ki jih primerjamo na tem mestu, so časovno zamejeni med 1. september 1918 in 31. marec 1919. Pri pregledovanju matičnih mrljiških knjig smo izpisali¹⁶ vse

13 V tej kategoriji je skritih več lastnosti, ki učinkujejo kot modifikatorji razvrščanja v družbene razrede.

14 Relation po ang. S to lastnostjo HISCO opredeljuje družinska razmerja, časovno razmerje t. j. nekdanji ali upokojen in prihodnji, prostovoljno ali častno razmerje, nesposobnost za delo in delo v gospodinjstvu. Te oznake po mnenju Leeuwena in sodelavcev same na sebi ne zadoščajo za razporeditev v družbene razrede in zato te zapise izločimo iz sheme (Leeuwen et al., 2011, 59–60).

15 Razred 1 je znižan v razred 3, razred 2 v razred 4, razred 4 v razred 5.

16 Izpisovanje je potekalo sodelovalno; podatke za Ljubljano je izpisala dr. Katarina Keber, za Koper dr. Urška Bratož ter za Pulj in Pazin dr. Iva Milovan Delić.

Tab. 4: Žrtve španske gripe. Za Ljubljano navajamo žrtve z mestnega območja mesta, v oklepaju pa skupno število s prištetimi okoliškimi župnijami.

	Pulj	Pazin	Koper	Ljubljana
Število umrlih zaradi španske gripe	150	45	155	312 (413)
Umrljivost (mortaliteta) zaradi španske gripe (v %)	3,8	-	-	6

posameznike, pri katerih sta bili kot vzrok smrti influenza ali pljučnica. Opozoriti moramo tudi, da so v podatke za območje Ljubljane vključeni tudi podatki o umrlih v ljubljanski Deželni bolnici. Podatkov o žrtvah med vojaštvom ni v zbirki, vse primerjane žrtve so umrle v civilnem kontekstu.

Na žalost zaradi pomanjkljivih podatkov o številu prebivalstva lahko primerjamo mortaliteto zaradi španske gripe zgolj med Ljubljano in Puljem. Mortaliteta preračunana na 1.000 prebivalcev je bila višja v Ljubljani kot v Pulju. Če za izračun mortalitete gripe v Kopru in Pazinu uporabimo podatke zadnjega predvojnega popisa o številu prebivalcev v obeh mestih, dobimo občutno višje vrednosti – 19 % za Koper in 12 % za Pazin. Žal so zaradi časovnega razkoraka osmih let med omenjenim popisom in koncem vojne takšne primerjave zelo nezanesljive. To nazorno kaže podatek o prirastu prebivalstva v Ljubljani in Pulju v tem obdobju: ta v prvem primeru znaša 10 %, v drugem pa -32 %. Prav v Pulju so bile demografske spremembe v času vojne drastične. Po izbruhu sovražnosti med Avstro-Ogrsko in Italijo so mestne oblasti civilno prebivalstvo evakuirale v več taborišč v notranjosti monarhije, kjer je veliko ljudi zaradi slabih bivanjskih in higienskih razmer ter pomanjkljive oskrbe s hrano umrlo. V Pulju je ostalo manj kot 10.000 ljudi. Vračanje Puljčanov je bilo možno šele od začetka leta 1918, ko so ga oblasti dovolile; sredi jeseni je bilo v Pulju tako okrog 30.000 ljudi, do konca leta 40.000 (glej: Radošević, 2017, 211–215). Zaradi tolikšne negotovosti glede dejanskega števila prebivalstva smo podatka o mortaliteti zaradi gripe za Koper in Pazin izpustili iz gornje tabele.

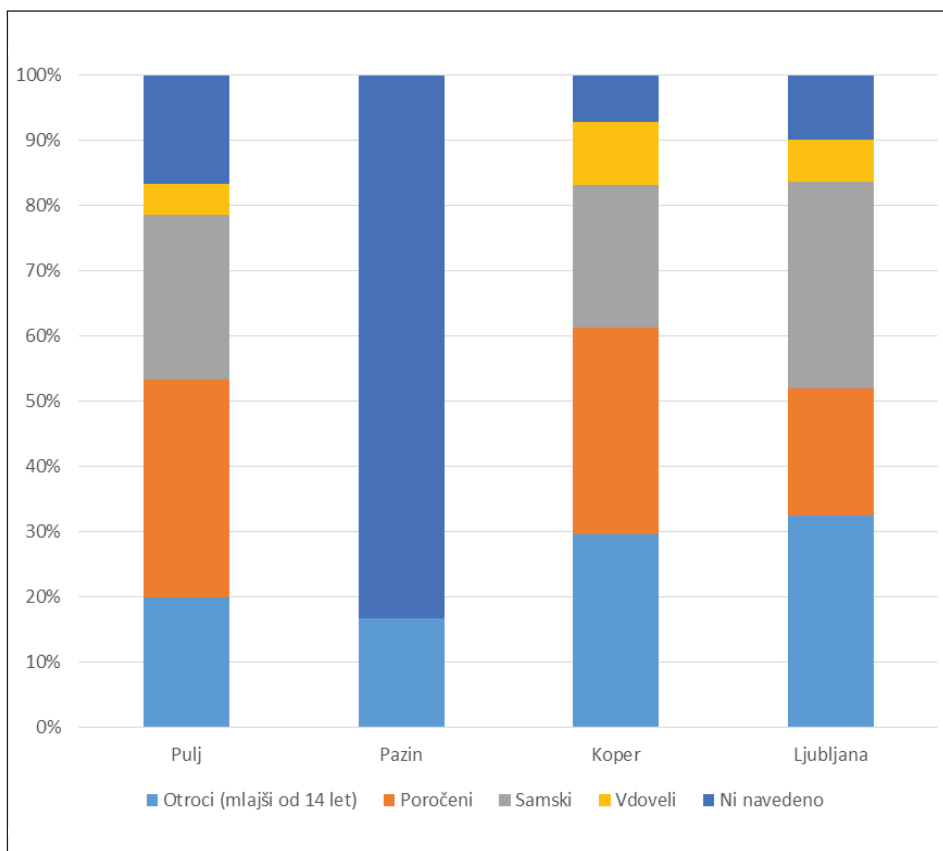
b. Glede na zakonski oziroma družinski stan

Podobno kot pride do zapletov zaradi manjkajočih podatkov pri primerjavi »relativne teže« epidemije španske gripe na ravni skupnega števila žrtev, naletimo na določene težave pri primerjavi kategorij iz župnijskih matic. Podatka o zakonskem stanu za marsikoga niso vnesli, v pazinski župniji pa ta podatek sploh umanjka. Izjema je le kategorija otroci, ki smo jo ustvarili sami na podlagi kriterija starosti oziroma datuma rojstva in jo lahko prikažemo tudi za Pazin. Posledično imamo v preostalih treh krajih izkazano dokaj visoko število oseb, katerih status je neopredeljen, vemo edino, da so bili odrasli.

Tab. 5: Žrtve španske gripe po zakonskem stanu.

Kategorija	Pulj	Pazin	Koper	Ljubljana
Otroci (< 14 let)	30	9	46	134
Poročeni	50	0	49	81
Samski	38	0	34	131
Ovdoveli	7	0	15	26
Ni navedeno	25	36	11	41
Skupaj	150	45	155	413

Graf. 1: Žrtve španske gripe po zakonskem stanu.

Tab. 6: Starostna struktura žrtev španske gripe.

Starost	Pulj	Pazin	Koper	Ljubljana
0–10	28	8	36	117
11–20	12	11	30	75
21–30	40	10	21	82
31–40	33	9	24	62
41–50	22	4	15	24
51–60	5	2	10	23
61–70	7	1	14	17
71–80	3	0	5	11
81–90	0	0	0	2
Skupaj	150	45	155	413

Graf. 2: Starostna struktura žrtev španske gripe (Pulj N= 150; Pazin N=45; Koper N=169; Ljubljana N=413).

Sicer lahko opazimo nekatere podobnosti na ravni posameznih razredov. Tako je podobnost v deležu umrlih otrok večja med Pazinom in Puljem, kjer je bila na ravni ene petine oziroma manjša ter med Kopro in Ljubljano, kjer je bila bliže tridesetim odstotkom.

Pri deležu poročenih (pribl. tretjina) in samskih (pribl. četrtnina) je obstajala podobnost med Puljem in Kopro medtem ko je bilo razmerje med tema razredoma v Ljubljani obrnjeno (32 % samskih in 20 % poročenih). V skupini ovdovelih je najvišja stopnja z 10 % izkazana v Kopru, Pulj in Ljubljana pa imata deleža, ki se razlikujeta le za eno odstotno točko.

c. Po starosti

Pomemben dejavnik pri umrljivosti zaradi španske gripe je starost. To je tudi vidik, po katerem lahko primerjamo podatke vseh štirih krajev. Tako kot drugod, se tudi na naših podatkih pokaže odstopanje od običajnega vzorca žrtev sezonske gripe, ki najbolj prizadene majhne otroke in ostarele osebe (Mamelund, 2004, 2). V vseh štirih krajih so bile nižje starostne skupine izrazito prizadete. Povsod lahko opazimo zelo visoko število žrtev med otroki in mladostniki. V Ljubljani je bilo število smrtnih žrtev med otroki do dopolnjenega 11 leta še posebej visoko, od tega jih je več kot polovica (78 od 117 oziroma 2/3) bila mlajših od 5 let.¹⁷ Znotraj prvega desetletja življenja je na skupino malih otrok do dopolnjenega petega leta starosti odpadel več kot 60 % delež tudi v Kopru (23 od 37) in Pulju (19 od 28), v Pazinu (3 od 8) pa je bila ta stopnja za petino nižja.

Izkazani deleži ostajajo visoki tudi v naslednjih starostnih skupinah in nato upadejo po 40. letu starosti. Grafikonu vseh štirih testnih območij so skratka vsi pomaknjeni na levo stran, z izrazitejšim naklonom v primeru večjega absolutnega števila smrtnih žrtev (Ljubljana).

Rezultati se skladajo z opažanji sodobnikov, da je španska gripa, za razliko od običajne sezonske gripe, močno prizadela tudi skupine delovno aktivnega prebivalstva med dvajsetim in štiridesetim letom starosti (Mamelund, 2004, 2; Anušić, 2015, 118–119). Naši rezultati se tudi ujemajo z ugotovljeno dinamiko smrtnosti v severni Hrvaški (Anušić, 2015, 126).

d. Po poklicih oziroma družbenem statusu

Aplikacija sheme HISCLASS na podatke naše študije da rezultate, kot jih prikazuje *Tabela 7* in pripadajoči *Grafikon 3*. V analizo so vključeni samo tisti zapisi, pri katerih je bil poklic v matični knjigi izrecno naveden. Posledično gre skoraj izključno za podatke o odraslih moških žrtvah, saj praviloma ženske niso opravljale poklica – vsaj ne v takšnega, ki bi ga duhovniki zabeležili v župnijske matične knjige. Po istem ključu so iz primerjave izločeni tudi otroci.

17 O množičnem obolenju šolskih otrok glej Keber, 2017.

Tab. 7: Žrtve španske gripe po HISCLASS družbenih razredih.

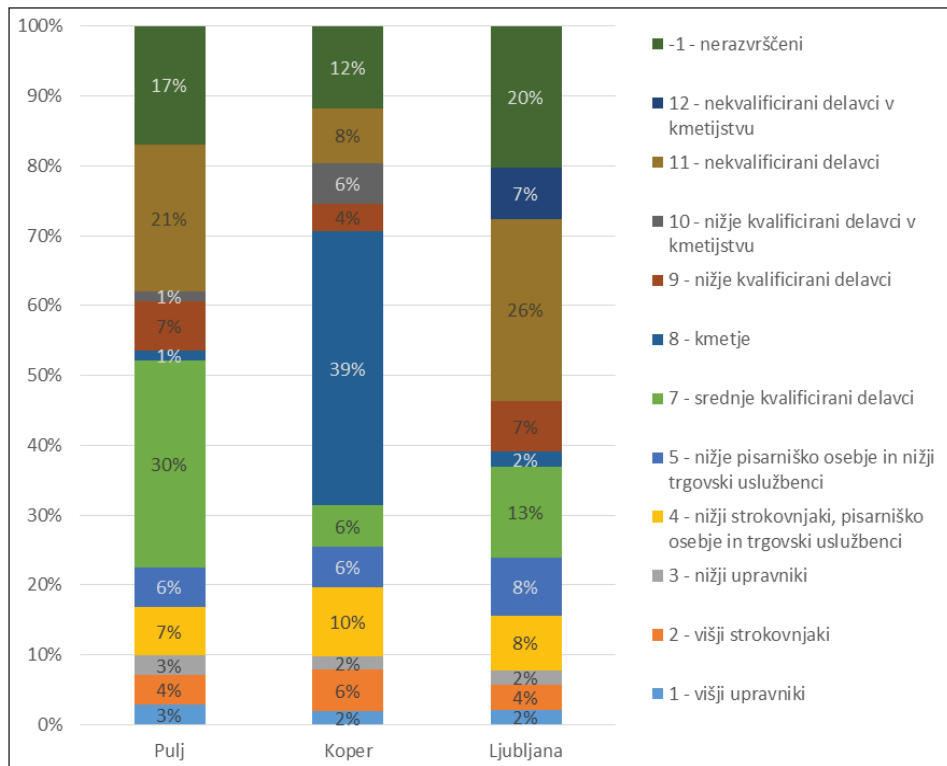
Šifra – družbeni razred	Pulj	Koper	Ljubljana
1 – višji upravniki	2	1	4
2 – višji strokovnjaki	3	3	7
3 – nižji upravniki	2	1	4
4 – nižji strokovnjaki, pisarniško osebje in trgovski uslužbenci	5	5	15
5 – nižje pisarniško osebje in nižji trgovski uslužbenci	4	3	16
7 – srednje kvalificirani delavci	21	3	25
8 – kmetje	1	20	4
9 – nižje kvalificirani delavci	5	2	14
10 – nižje kvalificirani delavci v kmetijstvu	1	3	0
11 – nekvalificirani delavci	15	4	50
12 – nekvalificirani delavci v kmetijstvu	0	0	14
-1 – nerazvrščeni	12	6	39
Skupaj	71	51	192

Poleg tega so v naši zbirki podatkov tudi poklici, ki jih nismo mogli razporediti v nobenega od razredov sheme HISCLASS. V Pulju ta skupina skriva 12 gospodinj, medtem ko v Kopru med njimi najdemo le 2 osebi – bolnika in študenta. Med ljubljanskimi »nerazporejenimi« poklici bomo našli 5 begunk, cigana, 8 zasebnikov in 1 zasebnico,¹⁸ pet revežev (občinski oziroma mestni ubogi/uboga) ter 19 šolajočih se posameznikov in posameznic na različnih stopnjah.

Pod črto bi lahko rekli, da se na strukturi žrtev odražajo specifične socialne strukture posameznih krajev oziroma zastopanosti posameznih poklicnih skupin. Hkrati so bili na delu tudi zunanji dejavniki (povratak evakuirancev v Pulju, begunci v Ljubljani).

18 Pojem *zasebnik/zasebnica*, fr. *Privatier*, nem. *Privatmann*, ženska oblika *Privata*, je označeval osebo, ki ni opravljala javnih funkcij ali poklica (Brockhaus, 1895, 447). Povedano drugače, to so bili prejemniki rent, pokojnin (tudi po pokojnem zakoncu) ipd (Meyer, 1885–1892, 396; Studen, 1993, 78).

Graf. 3: Žrtve španske gripe po HISCLASS družbenih razredih – vključno z nerazporejenimi poklici (Pulj N=71, Koper N=51, Ljubljana N=153).

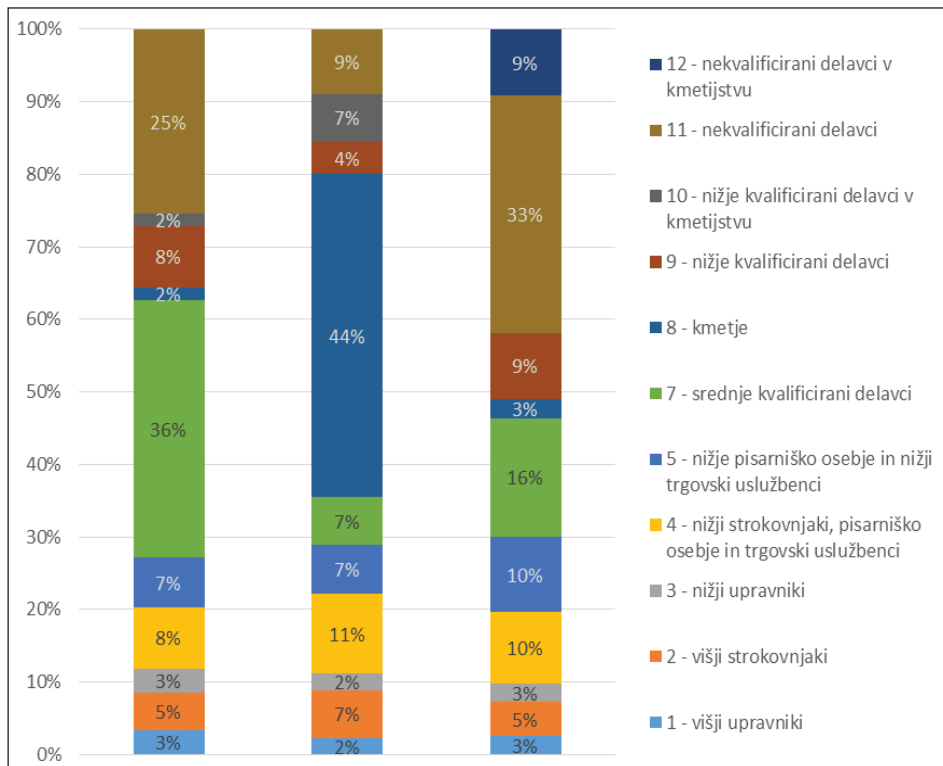

Zato smo se odločili, da analizo podatkov omejimo zgolj na nabor razredov iz sheme HISCLASS. Ta nabor podatkov je prikazan na gornjem Grafikonu 4. Na njegovi podlagi lahko izpeljemo naslednjih nekaj splošnih trditev: v vseh treh krajih je španska gripa terjala več žrtev med ljudmi, ki so opravljali manualne poklice.¹⁹ Pri nemanulanih poklicih lahko med tremi primerjanimi kraji ugotovimo precej veliko podobnost v porazdelitvi žrtev na razrede. Pri manualnih poklicih se nasprotno kaže precejšnja variabilnost.

V Pulju je bilo največ žrtev med srednje kvalificiranimi delavci, druga najbolj prizadeta skupina pa so bili nekvalificirani delavci. Skupaj sta obe skupini tvorili 59 % vseh žrtev, ki smo jih lahko razvrstili v shemo družbenih razredov. Delež kmečkega prebivalstva med puljskimi žrtvami španske gripe je bil zelo majhen; dejansko lahko navedemo le enega kmeta in enega mlekarja.

¹⁹ Koper 74 %, Pulj 73 %, Ljubljana 70 %.

Graf. 4: Žrtve španske gripe po HISCLASS družbenih razredih – brez nerazvrščenih poklicev (Pulj N=59; Koper N=45; Ljubljana N=153).

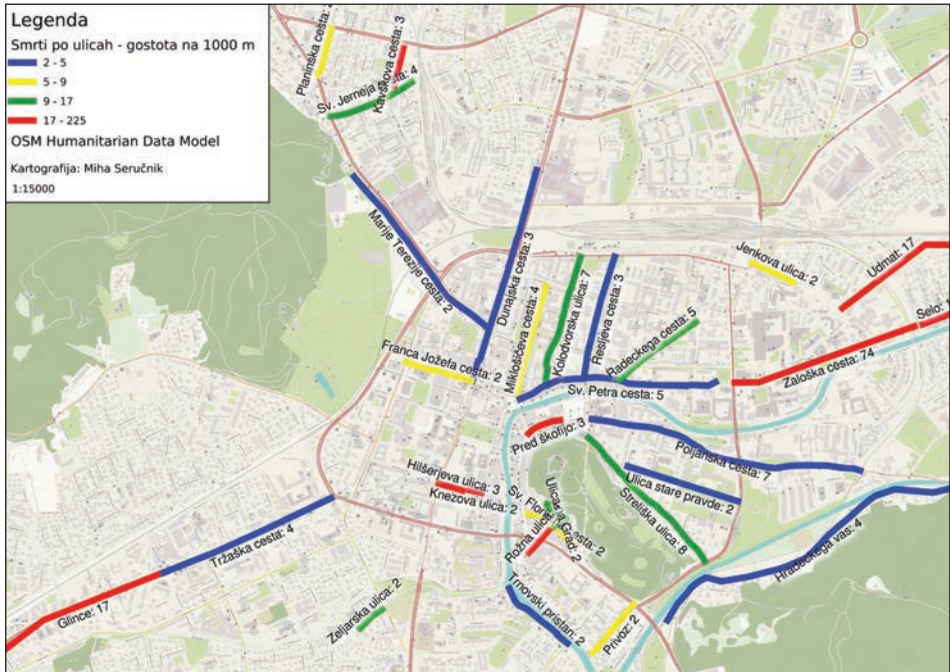

V Ljubljani so prav tako bili najbolj prizadeti nekvalificirani delavci, ki so predstavljali tretjino vseh žrtev, sledili pa so jim srednje kvalificirani delavci s 16 %. Med žrtvami iz agrarnega sektorja jih je največ sodilo v razred nekvalificiranih delavcev v kmetijstvu. To so bili dninarji, kajzarji in gostači, ki so prebivali v vaseh v ljubljanski okolici (14 oseb oziroma 9 %). Prave kmete, torej lastnike kmetij, najdemo med ljubljanskimi žrtvami le štiri.

V Kopru je španska gripa nasprotno najbolj prizadela poklice v primarnem sektorju. Dvajset kmetov je predstavljalo kar 44 % vseh žrtev, ki smo jih lahko razvrstili po HISCLASS metodologiji. Trije nižje kvalificirani delavci v kmetijstvu so dejansko bili ribiči.

PROSTORSKI VIDIK

Naša zbirka vključuje tudi prostorske podatke v obliki naslovov stalnih prebivališč oziroma krajev smrti. Po preizkušanju in tehtanju med štirimi kraji, vključenimi v našo študijo, smo se odločili, da kot študijo primera uporabimo

Sl. 2: Prostorska razporeditev smrti zaradi španske gripe 1. sep. 1918 do 31. mar. 1919 (Grafična podlaga Open Street Map). Ob imenih ulic je navedeno še število umrlih.

podatke za Ljubljano in poskusimo izrisati prostorsko razporeditev smrti zaradi španske gripe v mestu.

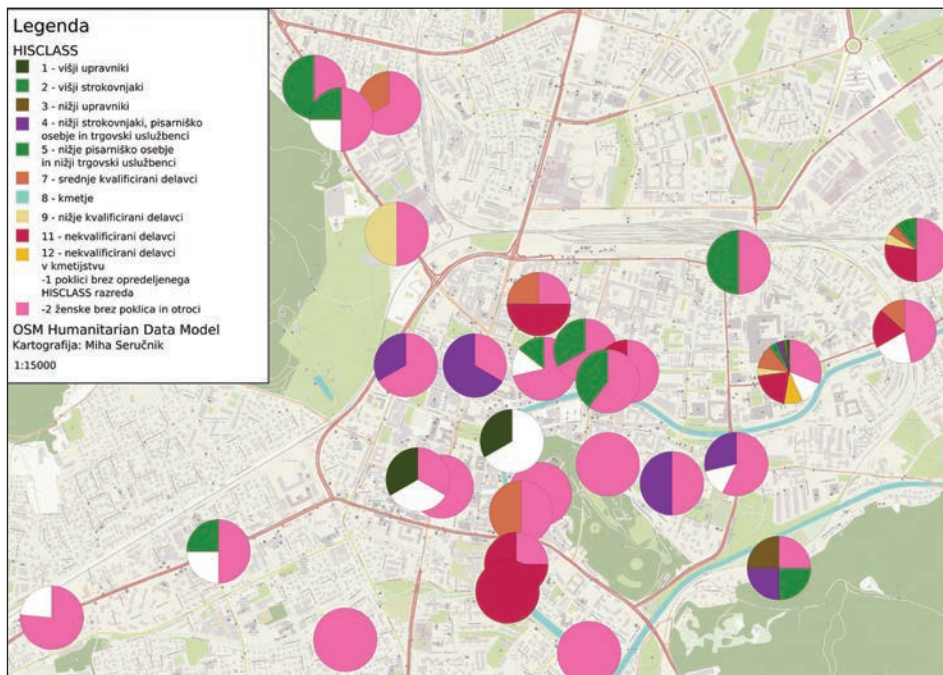
Karta na spodnji sliki je bila ustvarjena v programu qGis preko sloja Open Street Map. V vektorski sloj smo izrisali sledi mestnih ulic s historičnimi imeni, ki smo jim dodali števila smrtnih žrtev španske gripe iz naše zbirke podatkov. Pri tem smo se omejili na prikaz zgolj tistih ulic, na katerih sta bili vsaj dve žrtvi. Hkrati smo prikaz omejili na območje, ki ga je obsegalo mesto 1918 in nismo vključili lokacij ne-mestnih župnij.

Absolutno število umrlih v posamezni ulici smo delili z dolžino ulice, kot jo izračuna program qGis ter rezultat pomnožili s tisoč. Na ta način smo dobili »gostoto« umrlih za špansko gripo na 1000 m razdalje, kar nam omogoča nekoliko boljše primerljivost podatkov. Rezultate smo razporedili na kvartile, ki so na karti označeni z različnimi barvami.

S krogoma sta posebej označena deželna bolnišnica in zapori na Miklošičevi ulici,²⁰ pri katerih podatek ni vezan na ulico, ampak na lokacijo konkretne ustanove.

Največjo zgoščitev smrtnih žrtev gripe (skupaj 74) najdemo na območju deželne bolnice. V primerjavi z ostalimi lokacijami gre vsekakor za izredno številko. Sicer

20 Nahajali so se za sodno palačo oz. današnjim Vrhovnim sodiščem.

Sl. 3: Prostorska razporeditev družbenih razredov po HISCLASS shemi. Prikazane so ulice z vsaj dvema navedenima žrtvama.

je mogoče opaziti določene zgostitve na obrobjih mesta – na območjih Vodmata (Udmat) in Most na vzhodu, v naselju Glince ob Tržaški cesti, na severu v Spodnji Šiški ter v starem mestu na predelu okrog Starega in Gornjega trga.

Ob tem je treba priznati, da uporabljena metoda predvsem v primeru daljših ulic ne more prikazati, kje v ulici so umrli prebivali. Naš prikaz zato ponuja le približno sliko prostorske razporeditve smrtnih žrtev španske gripe. Veliko boljša primerjava bi bila mogoča, če bi lahko prikazali konkretne domače naslove umrlih, ki so na voljo v naši zbirki podatkov. Ker hišnih števil iz začetka dvajsetega stoletja nimamo na voljo za celo mesto, to ni mogoče.

Če kljub temu tvegamo sodbo, lahko rečemo, da je zgostitve smrti mogoče opaziti na območjih z večjo zgostitvijo stanovanjskih enot – v predmestjih, ki so bila razmeroma nedavno vključena v mesto ter v starem mestnem jedru.

Prostorska razporeditev družbenih razredov nam kaže naslednjo situacijo. V prikazu prevladujejo mladoletne osebe in ženske brez poklica. Ni presenetljivo, da najbolj pisano kombinacijo razredov nudi lokacija Deželne bolnice ob Zaloški cesti. Pripadnike višjih razredov – nemanualnih poklicev – je moč najti na precej mestih: v starem mestnem jedru (Pred škofijo, na Hilšerjevi ulici) ter na več predmestnih

lokacijah (v Spodnji Šiški, Jenkovi ulici, na cesti Franca Jožefa in Dunajski cesti, na Kolodvorski ulici, Resljevi cesti, v Hradeckega vasi, Poljanski cesti, Ulici stare pravde ter na Tržaški cesti). Manualne poklice zasledimo v Trnovem, Selu, Radeckega cesti, Vodmatu, Spodnji Šiški, ter v zaporu na Miklošičevi cesti. Nekoliko presenetljivo je eno od središč zgotovitve v vasi Glince sestavljeno izključno iz oseb, ki jim po shemi HISCLASS ne moremo dodeliti razreda t. j. otroci in ženske, poleg tega pa še moški, katerih poklicna opredelitev iz vira, ni mogla biti pripisana k nobenemu od razredov v naši shemi. Omenimo naj še, da se za osmimi žrtvami na Streliški ulici skriva sedem otrok z istega hišnega naslova in ena poročena ženska. Po vsej verjetnosti gre za otroške bolnike Elizabetine otroške bolnice na Streliški.

ZAKLJUČEK

Študija predstavlja poskus spoprijema s tematiko, ki posega na področja historične demografije, socialne zgodovine, zgodovine medicine itd. Na ravni politične zgodovine se je zgodba epidemije španske gripe dogajala v kompleksnem času konca avstro-ogrske države in predstavlja zaključno etapo gospodarske in družbene krize, ki jo je predstavljalo obdobje prve svetovne vojne, temu pa je sledil še prehod v drug državni okvir. Temi prve svetovne vojne in epidemije španske gripe na naših tleh sta ob burnih dogajanjih v dvajsetem stoletju zdrsnili iz kolektivne zavesti. Posledično predstavlja marsikateri podatek neznan. Takšno je na primer vprašanje populacijskih gibanj med prvo svetovno vojno. Na število prebivalcev so vplivali različni dejavniki, specifični za vojno obdobje, npr. begunci, množične evakuacije (Pulj), mobilizacija, vračanje beguncev in evakuirancev, v novembru pa tudi že povratek vojakov. Podatek o skupnem številu prebivalstva, na podlagi katerega je mogoče izraziti mortaliteto zaradi španske gripe, nam je na voljo le za dva od štirih krajev, vključenih v študijo.

Od primerjav, ki smo jih poskusili, je še najmanj problematična analiza starostne strukture umrlih. Največ žrtev v naših štirih krajih je španska gripa terjala med mlajšim delom prebivalstva, najmanj žrtev pa je bilo med starejšimi. V tej značilnosti se ujemajo vsi štirje nabori podatkov.

Primerjava socialne strukture na podlagi poklicev umrlih je po drugi strani pokazala na precejšnje razlike med primerjanimi kraji; ti so zaradi (ne)razpoložljivosti podatkov le trije. V vseh treh krajih je večina žrtev pripadala manualnim poklicem. V Pulju in Ljubljani so največ žrtev utrpeli delavski poklici, v Kopru pa je največji delež odpadel na kmete.

Izbrana metodologija razvrstitve na družbene razrede po shemi HISCLASS se je izkazala za izvedljivo, vendar z nekaterimi pomanjkljivostmi. V naši implementaciji izloči iz primerjave precejšnje število zapisov, ki so sicer na voljo v zbirki podatkov. Po drugi strani nam omogoča, da zvedemo različne nabore podatkov na skupni imenovalec, shema družbenih razredov pa je tudi dovolj dobro členjena, da omogoča dober pregled.

Poskus analize z metodami geografskega informacijskega sistema (GIS) na primeru Ljubljane je prav tako dal mešane rezultate. Žrtve španske gripe smo lahko umestili na zemljevid zgolj do ulice natančno. Poskus prostorskega ume-

ščanja hišnih naslovov se je izkazal za neizvedljivega v okvirih naše raziskave. Ta primanjkljaj smo zato poskusili omejiti z izračunom gostote na razdaljo 1.000 metrov in na ta način poskušali oceniti pojavnost bivališč smrtnih žrtev v prostoru. Kot smo zapisali zgoraj, nam uporabljen pristop vrne predele (ulice), na katerih je mogoče opaziti zgoščitve, žal pa pri daljših ulicah ne moremo natančneje opredeliti lokacij domačih naslovov. Tako ne moremo ugotavljati zgoščitve smrtnih primerov, ki bi presegle raven posameznih ulic, kar bi dalo precej kakovostnejšo podobo prostorske razporeditve.

Prostorska umestitev podatkov o pripadnosti družbenim razredom je podvržena enakim omejitvam, kot pravkar opisano vprašanje prostorske pojavnosti smrtnih žrtev. Tudi pri umestitvi družbenih razredov je moč ugotoviti, da se pojavljajo predeli, kjer najdemo med žrtvami pripadnike nemanualnih poklicev, in predeli, kjer so pokojniki pripadali manualnim poklicem.

Za globlje analize dejavnikov, ki so učinkovali na zgoraj naštetih vidikih epidemije, manjka podatkov. V prvi vrsti nam manjkajo popisni podatki, kot so na voljo npr. za Norveško (Mamelund, 2004; Mamelund, 2006). Določena vprašanja bi bilo sicer mogoče rešiti z rekonstrukcijo podatkov na podlagi ohranjenih virov, vendar to predpostavlja dodatne študije, ki bodo segle globlje in širše od našega poskusa.²¹ Po drugi strani turbulentnost let prve svetovne vojne vnaša v omenjene rekonstrukcije nove neznanke in dodatno mero negotovosti.

Kot smo že zapisali, je bil naš cilj primerjava epidemij španske gripe v štirih krajih Kranjske oz. Avstrijskega primorja ter ob tem preizkusiti uporabo digitalnih orodij, kot so zbirke podatkov in geografski informacijski sistem. Pri tem se kot rdeča nit kaže dejstvo, da so študije problematike španske gripe na območju, ki smo ga vključili v študijo, še v začetni fazi. Po drugi strani so številni temeljni podatki in dejstva, ki so nujni za kontekstualizacijo pojava španske gripe, na tem območju slabo poznani. To napotuje k ugotovitvi, da bodo za razrešitev odprtih vprašanj potrebne nadaljnje študije, pa tudi projekti čisto tehnične narave, kot je na primer kartiranje hišnih števil ali uličnih imen. Uporaba digitalnih orodij nam omogoča fleksibilno analizo historičnega gradiva, ki bi bila sicer le težko izvedljiva. Glavna omejitev, ki se pri tem izpostavlja, je predvsem na strani ohranjenosti virov in seveda tudi obstoju predhodnih študij.

21 Kot vzor je treba omeniti delo Andreja Studna *Pedenarca, ksel, kelnarca, žnidar* iz leta 1993, ki temelji na primarni popisni dokumentaciji. Časovno zajema obdobje 1869–1910, in je relevantno tudi za leto 1918. Studen je izdelal zelo natančno in vsestransko študijo socialne strukture in demografske mobilnosti štirih reprezentativnih ulic Ljubljane. Razširitev pristopa na celotno območje mesta Ljubljane bi potencialno dalo natančno sliko Ljubljane, kot je na voljo za norveško Kristiano (dan. Oslo) (prim. Studen, 1993; Mamelund, 2004; Mamelund, 2006). Žal podobnih študij za Koper, Pazin in Pulj nimamo na voljo.

THE SPANISH INFLUENZA PANDEMIC BETWEEN CARNIOLA
AND ISTRIA – POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF DIGITAL
APPROACHES*Miha SERUČNIK*

ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: miha.serucnik@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article brings the results of a comparative study on the death toll of the Spanish influenza pandemic between September 1918 and April 1919. The study is based on the data of parish death registers. The analysis of the social aspect of the pandemic employed the classification of historical occupations (HISCO) and historical social classification (HISCLASS) schemes, developed by the International institute of social history in Amsterdam. After brief introduction of the two mentioned schemes the article continues with a discussion of the obtained results.

The results display a good amount of conformance across the four locations under study as far as age specific mortality is concerned. The highest death toll shares have been observed among the populations of children and adults between 20 and 40 years of age. As far as social status is concerned, we were able to compare only three of the four locations, due to constraints of non-existing data. Blue-collar occupations have been more severely impacted as white collar occupations. Among blue-collar occupations a fair amount of variation across the three locations has been observed. The most noticeable in this regard has been the high portion of peasants in Koper in comparison to Ljubljana and Pula.

Keywords: Spanish influenza, social history, historical demography, history of medicine, social classes, mortality, local history, First World War

VIRI IN LITERATURA

- Brockhaus (1895):** Brockhaus' Konversations-Lexikon. Vierzehnte vollständig neubearbeitete Auflage. In sechzehn Bänden. Dreizehnter Band. Perugia–Rudersport. Mit 64 Tafeln, darunter 14 Chromotafeln, 22 Karten und Plänen, und 167 Textabbildungen. F. A. Brockhaus in Leipzig, Berlin und Wien. [Http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?bandid=100183](http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?bandid=100183) (26. 9. 2018).
- Meyer (1885–1892):** Meyers Konversationslexikon. 13. Band: Phlegon – Rubinstein. Verlag des Bibliographischen Instituts, Leipzig und Wien, Vierte Auflage. [Http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?bandid=100164](http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?bandid=100164) (26. 9. 2018).
- Spezialortsrepertorium (1918):** Spezialortsrepertorium für das österreichisch-illyrische Küstenland. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien, k. k. statistische Zentralkommission.
- Spezialortsrepertorium (1919):** Spezialortsrepertorium von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien, k. k. statistische Zentralkommission.
- Anušić, N. (2015):** U sjeni velikog rata: Pandemija španjolske gripe 1918.–1919. u sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb, Srednja Europa.
- IISH (2018):** History of Work Information System. [Http://historyofwork.iisg.nl](http://historyofwork.iisg.nl) (30. 6. 2018).
- Keber, K. (2017):** Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika*, 65, 1, 67–74.
- Leeuwen, M. H. D., Maas, I. & A. Miles (2002):** HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations
- Leeuwen, M. H. D. & I. Maas (2011):** Hisclass: a historical international social class scheme. Leuven, Leuven University Press.
- Mamelund, S.-E. (2004):** Spanish influenza and beyond: The case of Norway. Dissertation for the dr. polit. degree, Department of Economics. Oslo, University of Oslo.
- Mamelund, S.-E. (2006):** An egalitarian disease? Socioeconomic status and individual survival of the Spanish Influenza pandemic of 1918–19 in the Norwegian capital of Kristiania. *Social Science Medicine*, 62, 923–940.
- Milovan Delić, I. (2013):** Španjolska gripa 1918.–1919. u gradu Puli – socijalni aspekti mortaliteta od španjolske gripe i urbana anatomija pandemije. Disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Radošević, M. (2017):** Epidemija svraba u Puli 1918./1919.: prilog poznavanju (po)ratnih socijalnih i zdravstvenih prilika u gradu. V: Svoljšak, P. (ur.): Istra u Velikom ratu. Glad, bolesti, smrt. Koper, Histria, 209–234.
- Studen, A. (1993):** Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic 1869–1910. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

VOJNA, LAKOTA IN BOLEZEN: PO SLEDEH ŠPANSKE GRIPE V KOPRU

Urška BRATOŽ

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: urska.bratoz@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Prispevek skuša epidemično pojavljanje »španske gripe« v Primorju – bolezni, ki je v letu 1918 dosegla razsežnosti svetovne pandemije – umestiti v kontekst, ki so ga zarisovale politične, socialne in eksistencialne okoliščine tudi na tem območju. Poseben poudarek je namenjen Trstu in življenjskim razmeram civilnega prebivalstva, ki so tu vladale ob koncu prve svetovne vojne in so botrovale širjenju gripe. Kvantifikacija nje-nega pojavljanja je podana na zamejenih podatkih za mesto Koper, pri čemer se zaradi odsotnosti podatkov pojavljajo vprašanja metodološke narave.

Ključne besede: Koper, Trst, prva svetovna vojna, gripa, prehrana, civilno prebivalstvo, Avstro-Ogrska, Kraljevina Italija

GUERRA, FAME E MALATTIA: SULLE TRACCE DELL'INFLUENZA SPAGNOLA A CAPODISTRIA

SINTESI

Il contributo si propone di stabilire l'insorgenza epidemica dell'influenza spagnola – una malattia che nel 1918 raggiunse proporzioni pandemiche a livello mondiale – nel Litorale nel contesto delineato dalle circostanze politiche, sociali ed esistenziali della regione in quel periodo. Un accento particolare viene posto su Trieste e sulle condizioni di vita delle popolazioni civili che sussistevano nell'area alla fine della Prima guerra mondiale e che portarono alla diffusione dell'influenza. Poiché la sua diffusione è stata determinata limitatamente alla città di Capodistria, l'assenza di dati solleva interrogativi di carattere metodologico.

Parole chiave: Capodistria, Trieste, Prima guerra mondiale, influenza, alimentazione, popolazioni civili, Austria-Ungheria, Regno d'Italia

UVOD

Izbruhe epidemij je vselej mogoče povezati z določenimi dejavniki, ki pripomo- rejo k vzpostavitvi ustreznih pogojev za širjenje posamične okužbe. Še toliko bolj to velja za pandemije kot hude oblike novih tipov epidemičnih bolezni, ki zaradi hitrega širjenja pridobijo še večje prostorske razsežnosti. Pandemija »španske gripe« ob izteku prve svetovne vojne, ki velja za najhujšo v moderni zgodovini, je na ugodne okoliščine naletela tudi v Avstrijskem primorju in Istri. Prispevek¹ skuša predstaviti obrise pojavljanja te bolezni v pripadajočem socialnem, političnem in epidemiolo- škem kontekstu. Čeprav so demografske razsežnosti epidemije gripe predstavljene na primeru mesta Koper, je bilo neobhodno potrebno tudi opazovanje stanja v bližnjem Trstu kot upravnem in ekonomskem težišču okoliških primorskih krajev ter stanja v širši regiji, ki je bilo odraz družbeno-političnega dogajanja in je vplivalo na življenje tamkajšnjega prebivalstva.

Gripa se je pojavila jeseni leta 1918, ravno v času ob koncu avstrijske in tik pred začetkom italijanske oblasti na tem območju. To obdobje je bilo povezano s težkimi življenjskimi pogoji v Primorju, zlasti zaradi bližine fronte, prekinitvev prehrabnih izmenjav med mestom in podeželjem zaradi vojnih razmer, velike odvisnosti avstrij- skega od ogrskega dela monarhije pri preskrbi, izpada lastnega pridelka ter vpliva zapor pri uvozu nekaterih dobrin, poleg tega pa slabe letine v 1917 ter splošne nestabilnosti po propadu carizma oz. oktobrski revoluciji (Cergol Paradiž & Verginella, 2016, 96; Himmelreich, 2001), kar je vodilo v hudo pomanjkanje tudi najosnovnejših živil.

Situacija v Kopru in Istri nasploh v tem času je bila na eni strani eksistenčno izjemno težka, na drugi pa tudi precej konfuzna. Prihajalo je namreč do zamenjave oblasti, ki pa še ni bila dokončno izvedena, saj je šlo za vmesni čas med koncem prve svetovne vojne in dokončno nadvlado Italije na tem območju. To je vplivalo na slabo javnozdravstveno organizacijo in oteževalo skrb za zagotavljanje zadovoljivih življenjskih razmer.

PREHRANA

Pričevanja iz tega časa, ki bi neposredno razkrivala vsakdanjo bedo ljudi in boj s hudim pomanjkanjem, so bolj kot ne redka. Historiografija, ki svojo pozornost posveča dogajanju med prvo svetovno vojno, lahko sicer poseže po množici zapisov s fronte, ki so jih zapustili (moški) pisci vojnih spominov, vendar pa, kakor opozarja Marta Verginella, je prav tisti del vojnega dogajanja, ki ne zadeva fronte neposredno, temveč medvojno življenje civilnega prebivalstva, veliko bolj pomanjkljivo raziskan (Verginella, 2015, 55). Vsaj košček te stvarnosti pa je mogoče zaznati, zlasti če pogle- damo v zapise, ki so nastali izven dosega vojaške cenzure, v zasebni sferi, ki je živela vzporedno z vojno vihro, in je pogosto nastajala izpod ženskih peres. Prav ženske so bile seveda s svojo vlogo znotraj družinskih zasebnosti tiste, na katere je med vojno

1 Delno sofinanciran s strani ARRS (raziskovalni program P6-0272).

zaradi odsotnosti moških padlo še toliko večje breme in ki so se dnevno ukvarjale s preživetjem svoje družine,² zato so denimo omembe pomanjkanja v času vojne eden od ključnih poudarkov njihovih zapisov.³ Ti pa odstirajo življenjske okoliščine prav v času, ko se je prebivalstvo soočalo tudi z izbruhom gripe.

Pavla Hočevnar, učiteljica in publicistka, ki je tedaj delovala v Trstu, denimo piše o pomanjkanju hrane, praznih trgovinah in skladiščih ter razmahu kriminala: »Na vsakem koraku smo slišali o vlamu tu in tam, o umiranju zaradi lakote ali gripe, zdravil pa nikjer!« (Hočevnar, 1969, 101). »Vsega je primanjkovalo«, pa je zapisal tudi Rudolf Golouh (politik, urednik, književnik), ki je širjenje bolezni, zlasti v mestih, pripisal prav enolični in pomanjkljivi prehrani (Golouh, 1966, 105). Ker je bila večina (zdravih) moških poslana na bojišča, so bila polja slabo posejana, kar pa je zraslo, so kmetje večinoma skrili, da so lahko svobodno trgovali. »V Trstu po proti koncu vojne vladale neznosne razmere. Zmanjkalo je vsega, celo zdravil. Prenehale so vse dobave živil iz notranjosti države, skladišča aprovizacijske komisije so bila prazna – ljudje so dobesedno umirali od gladu« (Golouh, 1966, 119).⁴

Najhujšega obdobja v Trstu se je Marica Nadlišek Bartol spominjala takole: »Za prehrano je bilo čedalje huje. [...] Govorili so, da so pometli vse magazine, da so vse smeti zmleli in da so iz tega delali kruh. Iz česa je bil, ne vem; ali iz divjega kostanja ali iz žaganja. [...]« (Nadlišek, 2005, 334). Tudi časopisje je opozarjalo na nevzdržno stanje; omenja se črn, težak, kisel in lepljiv kruh,⁵ ki naj bi bil kvečjemu primeren za krmo, ne pa za človeško prehrano. Poleg slabe kakovosti sestavin in izdelave kruha je težavo predstavljala tudi čistoča peči, saj naj bi v kruhu zaznali prisotnost delcev lesa, stekla in vžigalic (Lavoratore, 5. oktober 1918).

»Tedaj je bilo najhujše;⁶ ni bilo niti krompirja niti fižola,« nadaljuje Nadliškova. »V aprovizaciji smo dobivali eno osminko ovsene kaše ali koruznega zdroba na teden za osebo. Mleka od nikoder; kondenzirano je bilo samo za dojenčke in za mlajše otroke, nego so bili moji« (Nadlišek, 2005, 334).⁷ Strategije soočanja s prehransko krizo so bile različne. Zagotavljanje živil, kakršno je bilo mleko, je bilo nadvse težavno, saj je bilo zaradi visoke cene dostopno večinoma le premožnejšim. V času krize so se tako razvile nove vrste menjave in pogajalska razmerja; mlekarice so denimo v zameno za zaželeno mleko pogosto zahtevale tudi živilske nakaznice (Cergol Paradiž & Verginella, 2016,

2 Prim. Godina Golija, 2012, 54; Selišnik, 2005.

3 Prim. Verginella, 2015, ki je evidentirala več tržaških avtoric, katerih ohranjeno memoarsko pisanje predstavlja dragoceno pričevanje o življenju med vojno; gl. tudi Cergol Paradiž & Verginella, 2016.

4 O stanju v mestu Trst v tem času gl. npr. Fabi, 1996.

5 O neužitnem kruhu tudi v Apollonio, 2014, 22; Cergol Paradiž & Verginella, 2016, 102–103.

6 Verjetno je govora o letu 1917, ko je prišlo do zmanjšanja dnevno dodeljene količine kruha na 140 g, kar je v začetku naslednjega leta sprožilo odpor prebivalstva (Apollonio, 2014, 23; prim. Cergol Paradiž & Verginella, 2016, ki se posebej posvečata ženskim protestom med vojno; prim. tudi Fabi, 1996, 81).

7 Nič drugače ni bilo v sosednjih malih mestih. Za Izolo Kramar podobno navaja, da je primanjkovalo krompirja, za dojenčke in bolne otroke so naročili ovsene kosmiče, meso (z izjemo mesnih konzerv in salam) je bilo dovoljeno le ob velikonočnih praznikih, ravno tako je primanjkovalo maščob: zlasti svinjske masti, saj prašičev v občini s skromnim staležem živali (vsaj v letih 1917 in 1918) ni bilo, ter tudi masla (mleko je bilo namreč namenjeno trgu) in olivnega olja, ki je bilo zaseženo (Kramar, 2003, 355, 357, 361).

106). Pri Bartolovih so si ravno zaradi pomanjkanja mleka nabavili kožo, kot mnogi pri sv. Ivanu,⁸ vendar je kmalu poginila od lakote: »Vroče poletje je požgalo vsako bilko, seno in otrobi so bili na karte samo za konje in krave« (Nadlišek, 2005, 335). Z novo kožo pa so vendarle prišli do nekaj mleka ter mesa dveh njenih kozličkov: »Prej sem morala dolgo stati in čakati v vrsti, da sem dobila kos trdega konjskega mesa,« se spominja (Nadlišek, 2005, 336). Pomanjkljivo oskrbo s hrano se je kompenziralo tudi z obiski območij, kjer pomanjkanja niso občutili v tolikšni meri. Nadliškova denimo opisuje dolgo in mučno pot na Dolenjsko v natrpanih vagonih, neskončna čakanja na dovoljenje, ter občutke ob tem, da je domov zaradi fizičnih naporov lahko prinesla le omejeno količino hrane (Nadlišek, 2005, 336). Piše kot ženska, ki jo skrbi za preživetje svoje družine in ki se žrtvuje, da bi otrokom zagotovila boljšo hrano. Prav zato se je, kakor mnogi drugi starši, odločila, da najmlajšega sina pošlje v hrvaški Varaždin,⁹ enega od sinov pa so – da je imel dovolj hrane in so lahko medtem doma uporabljali njegovo nakaznico – vzeli sorodniki v Medvode (Nadlišek, 2005, 336–338).

Podobno težke razmere so vladale tudi v sosednjih mestih.¹⁰ Da se je koprška občina že skoraj od samega začetka vojne soočala s hudo prehrabno-oskrbovalno krizo, v svojem prispevku pokaže D. Rogoznica (2017), ki navaja, da so bile pošiljke mesa namenjene prvenstveno vojski in bolnišnici, ostale delikate se pa so dosegale izredno visoke cene. Tradicionalno oskrbo (in preživetje številnih ribiških družin) je preprečevalo tudi omejevanje ribolova. Že v letu 1914 je namreč Pomorska vlada prepovedala ribarjenje izven navtičnega milja, kar je za lokalno prebivalstvo pomenilo opustitev običajnega lova na sardele in sardone sredi zaliva. Pomanjkanje krompirja je v kratek čas delujoči ljudski kuhinji (zaživela je konec leta 1916, vendar je zaradi splošnega pomanjkanja prenehala delovati že po nekaj mesecih) kompenziralo z repo in zeljem (Rogoznica, 2017, 276–277, 280). Zaradi prehrabne krize v letu 1917, ki ji je botrovala tudi huda suša, se je dnevna poraba omejila na 300 g žita ali 250 g moke oziroma 400 g krompirja, kmalu pa je bila bela moka predpisana le za hude bolnike ali porodnice (Rogoznica, 2017, 284–285). Prehrana je bila tako nadvse osiromašena.¹¹ Ponekod naj bi zaradi pomanjkanja zelenjave krožila celo uradna priporočila o uporabi detlje¹² namesto špinacije (Kramar, 2003, 356).

8 Na splošno se je vzreja koz v letih med vojno spodbujala, saj je primanjkovalo mleka in mesa, sicer pa (zaradi pogostih suš) tudi živalske krme (Kramar, 2003, 352).

9 Maja leta 1917 naj bi odhod otrok tudi v Izoli organizirala duhovščina in učiteljstvo (Kramar, 2003, 355). Rdeči križ je organiziral otroško kolonijo v Švici, večjemu številu otrok pa je bilo omogočeno bivanje pri družinah prav v okolici Varaždina na Hrvaškem (prim. Verginella, 2015, 64; o tem gl. tudi strokovno monografijo Kolar, 2008). Obvestilo o preklicu sprejemanja otrok na Hrvaško, prav zaradi širjenja gripe, je bilo objavljeno oktobra 1918 (gl. Naprej, 19. oktober 1918). O težavah ob vračanju otrok v domači Trst po zamenjavi oblasti pa v svojih spominih piše Pavla Hočevar, ki jih je v sodelovanju z Rdečim križem pospremila domov (Hočevar, 1969, 105–107).

10 A tudi drugod, v osrednjeslovenskih deželah; o stanju v Ljubljani gl. zlasti Brodnik, 1989; Šorn, 2018, za Maribor Godina Golija, 2012, za Celje pa Himmelreich, 2001, 2016 in 2018.

11 Na primeru celjskih podatkov je B. Himmelreich (2016, 297) izračunal, koliko kalorij je omogočila dnevna dodeljena mera živil; v juliju 1918 so moka, mast, krompir, sladkor in meso lahko eni osebi zagotovili le 474,7 kalorij.

12 Tudi ustna pričevanja navajajo uporabo divjih rastlin v prehrabne namene (gl. Apollonio, 2014, 19). Prim. Himmelreich, 2001, 17.

V mesecih pred italijansko zasedbo so tudi iz Kopra na poreško deželno administracijo prihajali dopisi, s katerimi se je prosilo za pomoč občini zaradi nezmožnosti zagotavljanja pomoči ubožošanemu prebivalstvu. Razmere, ki jih nekateri dokumenti opisujejo, so bile zaskrbljujoče. Vladalo je splošno pomanjkanje pri vseh slojih, z izjemo nekaj premožnih družin in zemljiških posestnikov. Posebej ogrožene so bile najranljivejše skupine ljudi, kakršni so bili siromaki, med njimi predvsem ostareli (ki se niso bili zmožni preživljati), vdove, razdedinjenci, vojne sirote ter vojni invalidi – povratniki ter kmečke družine ponovno vpoklicanih. Skoraj dnevno naj bi na občinsko predstavništvo prihajale objokane ženske s prošnjami za pomoč, ki so bile posledica »resnične revščine in hude žalosti mater s slabo prehranjenimi in od lakote oslabeledimi otroci« zaradi dolge vojne, hudega pomanjkanja živeža in visokih cen. Vse to je oteževala tudi onemogočena mobilnost (omejitve železniškega prometa), kar je ljudem obenem preprečevalo tudi možnosti samopomoči. Viri tako omenjajo potrebo po ponovni vzpostavitvi ljudske kuhinje, s čimer bi se zagotovilo hrano, potrebno tudi za preprečevanje bolezni (SI PAK KP 7, t. e. 368, št. 2796, 13. junija 1918), ter razdeljevanje finančne pomoči v skupni višini 500 kron, do katerega je prišlo v najrevnejši ribiški četrti Bošadraga.

BOLEZEN

Povezava, pravzaprav celo neposredna, med slabo prehranjenostjo in obolevnostjo za influenco danes ni več vprašljiva, še posebej za določene rizične skupine, denimo otroke in starostnike. Slaba kvaliteta (npr. premalo beljakovinske¹³) hrane in njena nezadostnost sta namreč vzrok za oslABLJENOST imunskega sistema, ki nato vodi v infekcije in bolezenske zaplete. Da so bile te povezave v določeni meri jasne že v času pojava pandemije gripe, dokazuje časopisni povzetek pogovora z neimenovanim zdravnikom. Ta naj bi izpostavil, da ni šlo za novo bolezen, temveč za dobro znano gripo,¹⁴ ki pa je svoje razsežnosti pridobila zaradi posebnih okoliščin, kakršne so bile večje koncentracije prebivalstva na določenih območjih zaradi vojnih razmer, gibanje beguncev; javni prostori, ki so služili kot (začasna) bivališča; stalno premikanje mase ljudi, ki niso bile nadzorovane s higiensko-zdravstvenega vidika; velika razpuščenost običajnih previdnostnih zdravstvenih ukrepov, ki že v normalnih razmerah niso bili popolni; manjša dejavnost zdravstvene asistencije zaradi reduciranja zdravstvenega osebja, ki je bilo na razpolago zlasti vojski, le v manjši meri pa tudi civilnemu prebivalstvu v bolnišnicah, ter preobremenjenost tistih redkih zdravnikov, ki so še ostali v občinah. Kot najhujšega od teh pogojev pa navaja prav organsko zmanjšanje odpornosti prebivalstva, bodisi zaradi prehrane, katere kvantiteta in kvaliteta sta se nižali, bodisi zaradi naraščajoče

13 Sklepamo lahko tudi, da je v obravnavanem prostoru (predvsem zaradi omejevanja ribolova) prihajalo do občutnejšega pomanjkanja D-vitamina, ključnega za imunsko obrambo človeškega organizma, ter za njegovo absorpcijo potrebnega kalcija (tega je med drugim mogoče najti v mleku, stročnicah idr., teh živil pa skoraj ni bilo na razpolago).

14 Kljub temu v času pandemije povzročitelj gripe še ni bil odkrit. Veljala je sicer zmotna Pfeifferjeva teorija o njenem bakterijskem izvoru, vendar pa je danes znano, da jo povzroča virus, ki je obenem zelo dovzeten tudi za mutacije, kar pripomore k njegovi virulentnosti (gl. npr. Kalčič, 2001).

šibkosti živčnega sistema, ki »uravnava vsako funkcijo človeškega organizma«, saj je bila obremenjenost s tesnobo, skrbmi in bolečinami zaradi dolge vojne in preobremenjenost z delom (in se je kazala zlasti pri delavstvu) velika (Lavoratore, 15. oktober 1918).

Globalni pandemiji gripe se tako ni izognilo niti prebivalstvo Avstrijskega primorja oziroma Julijske krajine. Španska gripa je bila, po sedaj dobro desetletje starih dognanjih, podtip influence A, katere povzročitelj je virus H1N1. Naravni gostitelj te vrste virusov so vodne ptice, a so ti zmožni hitrih mutacij, obenem pa je prenos na človeka dokaj enostaven. Inkubacija pri gripi je od 1 do 5 (običajno do 3) dni. Ob dovolj rezistentnem imunskem sistemu gripa sama po sebi ni nevarna, problematični pa so zapleti, ki lahko nastopijo predvsem pri določenih bolj ogroženih skupinah. Med njimi so zlasti starostniki, otroci mlajši od 2 let, kronični bolniki, ter oslabele osebe s porušenim imunskim sistemom. Pri teh se namreč lahko pojavijo virusna ali sekundarna bakterijska pljučnica, poslabšanje že obstoječih kroničnih bolezni (npr. bronhitisa ali astme), sepsa idr. (Tomažič & Strle, 2017, 306–313).

Da so fiziološke posledice pomanjkanja občutili tudi mladi ljudje, izpričujejo podatki iz koprskih šolskih kronik, ki – sicer posredno – nakazujejo na težke razmere in slabo prehranjenost otrok. Tudi za šolarje so izredne okoliščine tako v psihičnem kot fizičnem smislu (odhod domačih na fronto, prisilno izseljevanje, hudo pomanjkanje, slaba prehranjenost) pustili zdravstvene posledice. Medicinska poročila, ki jih je za obe koprski šoli podal šolski (in obenem višji okrajni) zdravnik Vittorio Gramaticopolo, denimo pričajo o stanju *podhranjenosti* med otroci, ki naj bi bila od 55 do 65-odstotna. Statistika, ki jo podaja šolski zdravnik, prča tudi o posledični *anemičnosti* med šolarji; ta je bila v šolskem letu 1918/19 (ki ga je zaznamovala gripa) med učenci moškega učiteljskega okrog 37 %, med gimnazijci pa povprečno 42 %, v nekaterih razredih celo do 62 % (Annuario del Ginnasio, 1919; Annuario del R. Istituto magistrale maschile, 1919).

Čeprav neposrednih podatkov o obolevnosti za gripo v šolah nimamo,¹⁵ jo lahko deloma iščemo med respiratornimi obolenji. Bronhitis je namreč (v šolskem letu 1918/19) predstavljal tudi do 78 % vseh obolenj med šolarji na učiteljskišču, delež obolelih za bronhitisom (glede na vse učence) pa je bil tudi 29 %. Na Gimnaziji je predstavljal do 43 % vseh obolenj, medtem ko je bila obolevnost za bronhitisom do 50 % (Annuario del Ginnasio, 1919; Annuario del R. Istituto magistrale maschile, 1919). Posredna povednost teh podatkov je pomembna, saj iz časa epidemije praktično ne razpolagamo z nobenim zares prijemljivim dokumentom, ki bi razkrival značilnosti pojavljanja gripe v tem prostoru.

Prihod gripe

V Trstu so višanje števila umrlih, ki je nakazovalo epidemijo, opazali od drugega tedna v septembru 1918 dalje, naraščanje pa se je stopnjevalo do 13. oktobra, ko je bilo zabeleženih največ smrtnih primerov (64¹⁶). V očitno edini (a ne dokončni)

15 Za Ljubljano je obolevnost šolske populacije posebej obdelala K. Keber (2017). O vprašanjih glede povezave med lakoto in (ne)odpornostjo, zlasti pri mladih, gl. tudi Svoltjšak, 2018, 142.

16 Časopisje je sicer pogosto navajalo, da v mestu umre po 100 oseb dnevno, kar je bila verjetno nekoliko pretirana številka.

uradni statistiki, ki jo je izdal mestni magistrat (povzeli so jo med drugimi časopisi *Edinost*, *Lavoratore* in *Osservatore Triestino* 23. oktobra 1918) so, najbrž povsem upravičeno, domnevali, da je tudi velik delež smrtnih primerov, ki so jih namesto influenci pripisali pljučnici in drugim respiratornim boleznim, v resnici posledica gripe (v tem primeru bi število umrlih za influenco do sredine oktobra znašalo okrog 560 oseb). Špekuliralo se je tudi, da naj bi do tedaj za gripo zbolelo okrog 30.000 oseb (prim. Vinci, 2012¹⁷). Vsekakor je bila zdravstvena situacija v mestu kritična tudi zaradi lakote in nekaterih drugih bolezni – poleg gripe je bilo v manjši meri zaznati tudi tifus, grižo, malarijo in koze.¹⁸

Kmalu potem, ko se je gripa septembra pojavila v Trstu, zlasti pa v času njenega vrhunca v oktobru, je dnevno časopisje kritično poročalo o zdravstveni situaciji v mestu (gl. npr. *Edinost*, 19., 20., 22. oktober, 1918, odmevi tudi v: *Slovenec*, 24. oktober 1918). Predvsem so bili očitki pristojnim organom usmerjeni v ignoriranje zdravstvenih razmer, odsotnost dezinfekcije in izolacije bolnikov ter prepozno odvažanje mrličev (slednje je bilo posledica pomanjkanja pogrebnikov, krst, vozov in živali za prevoz¹⁹), očitane so jim bile tudi pomanjkljive informacije o dejanskem stanju in odsotnost napotkov, ter splošna dezorganizacija javnozdravstvene oskrbe, vključno s prezasedenostjo zdravnikov in premajhnimi prostorskimi kapacitetami bolnišnic (*Lavoratore*, 17. oktober 1918).

Obenem je imela (kar je zaznati v časopisnih dopisih) tržaška javnost občutek, da v zamejevanje epidemije ni bilo usmerjenih dovolj ukrepov, denimo v zapiranju nekaterih javnih prostorov, ki bi se lahko razvili v žarišča okužbe (*Edinost*, 17. oktober 1918). Slednji (javna zabavišča, gledališča, varieteti, kinematografi ...) so bili naposled z odlokom res zaprti 20. oktobra (*Edinost*, 20. oktober 1918), saj so se tudi sočasna priporočila za preprečitev širjenja bolezni zavedala bolezenskega tveganja v javnih prostorih (npr. krčmah, ljudskih kuhinjah, kavarnah ...). Pri teh se je svetovalo znatno zračenje (vsaj 1 uro na dan) ter skrb za čistočo, zlasti posode in opreme, namenjene gostom (gl. npr. *Lavoratore*, 24. in 26. oktober 1918).²⁰

Zaradi odsotnosti civilnega medicinskega osebja je vojaška oblast naposled dala na razpolago tudi vojaške zdravnike, ki so lahko – kadar jim je čas dopuščal – zdravili tudi civiliste, hkrati pa je nudila pomoč izbrisati pri transportu v nujnih medicinskih primerih. Ljudje so se tako lahko zatekli v njim najbližje vojaške bolnišnice, ki so se nahajale v Škednju, Rocolu, Rojanu, na Proseku in v ulici Gozzi (*Edinost*, 18. oktober 1918; *Lavoratore*, 18. oktober 1918). Kmalu zatem je tržaško namestništvo omogočilo zdravnikom tudi uporabo dveh avtomobilov, povečali pa so tudi količine

17 Vendar pa te informacije do sedaj ni bilo mogoče potrditi z uradnimi podatki. Tudi A. M. Vinci ne navaja točnega vira, od koder je črpala podatek.

18 *Edinost* poroča o 118 primerih nalezljivih bolezni (od katerih se jih je 19 končalo s smrtjo) med 5. in 19. oktobrom, od tega je bilo 22 primerov davice, 4 škrlatinke, 51 trebušnega tifusa, 17 griže, 9 koz in 15 malarije (*Edinost*, 16. in 22. oktober 1918).

19 Nekatero novice omenjajo, da se je na pokop čakalo tudi 3 do 4 dni, saj pogrebna podjetja niso mogla pravočasno izvršiti vseh naročil (*Lavoratore*, 22. oktober 1918; *Edinost*, 20. oktober 1918).

20 O drugih priporočenih ukrepih, namenjenih javnosti, gl. npr. Kalčič, 2001, 23; *Lavoratore*, 3. oktober 1918 idr.

aspirina,²¹ namenjenega lekarnam (Edinost, 22. oktober 1918; Lavoratore, 18. in 22. oktober 1918).

Pisanje o gripi v dnevnem tisku je bilo sicer omejeno; deloma zato, ker so največ prostora zavzemale politične novice in pisanje, podkrepjeno z nacionalnimi interesi, deloma pa zaradi preventivne cenzure, katere namen naj bi bila preprečitev slabšanja splošnega razpoloženja prebivalstva (in je tudi drugod povzročila pomanjkljivo poročanje o dejanskem bolezenskem stanju; za Italijo prim. Preto, 1987, 251; Tognotti, 2015, 135–147). Cenzura je veljala do 29. oktobra 1918 in je prepovedovala izražanje mnenj glede politične situacije, pa tudi glede aprovizacije in nevzdržnih življenjskih pogojev. Septembra je bilo denimo izločeno pisanje o lakoti in z njo povezanih boleznih, v oktobru pa so bile pod drobnogledom cenzure tudi novice, ki so omenjale pomanjkanje zdravnikov in prezasedenost bolnišnic ter nezadostno zdravstveno oskrbo v času izbruha gripe (Apollonio, 2014, 825–827, 829). »Tržaško ljudstvo ne sme vedeti, kakšno je stanje, niti drugod ne smejo vedeti, kako je v Trstu ...«, je bilo o končnem učinku tega ukrepa kritično zapisano v dnevnem tisku (Lavoratore, 15. oktober 1918).

Zatiskanje oči pred dejanskim zdravstvenim stanjem v Trstu je bilo tudi posledica dejstva, da je tolikšen izbruh gripe predstavljal veliko presenečenje, saj te bolezni ni bilo na seznamu hujših nalezljivih bolezni, ki jih je bilo po zakonu iz leta 1913 potrebno prijaviti, čeprav je bila temu seznamu v času izbruha epidemije dodana pljučnica (gl. Keber, 2017, 68). Tako v časopisu Edinost kot tudi v Lavoratore so se (24. in 26. oktobra 1918) spraševali, zakaj obveza prijavljanja bolezenskih primerov ne velja tudi za gripo, kakor npr. v Italiji. Lavoratore je objavil utemeljitev protomedika pri Namestništvu, dr. Celebrinija, zakaj je temu tako. Ob sklicevanju na mnenje prof. Horbacewskega, ministra za javno zdravje, je zdravnik pojasnil, da naj prijavljanje ne bi služilo svojemu namenu, saj diagnoza ni vselej jasna, lažji primeri pa se kažejo le kot prehladna obolenja ipd. Predpostavljalo se je, da taki lažji primeri ne morejo voditi v širjenje težjih oblik infekcije. Prijavljanje bi poleg tega zaradi velikega števila obolelih predstavljalo dodatno obvezo za zdravnike, ki so imeli že sicer obilico dela.²² Poleg tega ukrepi, kot sta popolna izolacija in dezinfekcija, po mnenju protomedika niso bili povsem izvedljivi. Lahko pa bi se prijavljanje omejilo na sprejeme v bolnišnicah, že zaradi predvidevanja potrebnega prostora. Nenazadnje pa so gripo smatrali za bolezen z veliko nižjo mortaliteto v primerjavi z drugimi nalezljivimi boleznimi; stopnja smrtnosti je bila pri tifusu denimo 30–35 %, pri koleri 60–70 %, pri kugi tudi 80–90 %, pri gripi pa ,le‘ okrog 1,5 % (Lavoratore, 26. oktober 1918).

21 Kot učinkovito zdravilo je tedanje časopisje navajalo do pol grama mešanice aspirina in fenacetina, ki deluje kot analgetik in antipiretik (Lavoratore, 3. oktober 1918). Kot protibolečinsko sredstvo je bil v uporabi tudi kinin. Danes je sicer znano, da lahko aspirin pri otrocih povzroči Reyev sindrom, še vedno pa je zdravljenje gripe predvsem simptomatsko, le v redkih primerih tudi protivirusno (Tomažič & Strle, 2017, 310).

22 Preobremenjenost zdravnikov se omenja na več mestih; posamezen zdravnik v Trstu je moral po pisanju časopisov obiskati celo do 40 bolnikov v eni uri, zato je pogosto prišel prepozno, ali pa je obisk opravil izčrpan, v naglici, ob zavedanju, da ga čaka še veliko dela (Lavoratore, 17. oktober 1918).

Vse te okoliščine so vodile v ustanovitev prehodne oblasti, Odbora za javno zdravje, ki je bil sestavljen iz italijanske nacionalne in socialdemokratske stranke, pridružili pa so se mu tudi slovenski predstavniki. Odbor se je sestel tudi zaradi reševanja težke situacije v mestu, nato pa je bila z namenom izprostitve živil in zdravil k zaveznikom v Benetke poslana tričlanska delegacija. Italijanska predstavnika sta (v imenu Narodne italijanske zveze – Fascia in italijanskih socialistov) prosila za prihod Italijanov, čeprav je slovenski predstavnik socialistov zaprosil za zasedbo s strani predstavnikov vseh antantnih (britanskih, ameriških, francoskih) sil. Tako so se (sicer na podlagi določil premirja med antanto in avstroogrskim vojaškim poveljstvom, ki je slonelo na določilih londonske pogodbe) v Trstu 3. novembra, v Pulju pa 5. novembra 1918 izkrcali italijanski vojaki (Kacin Wohinz, 1972, 69; Kacin Wohinz & Pirjevec, 2000, 27).

Poročilo ob izkrcanju italijanske vojske je tako povzelo stanje v Trstu, kjer je bila (civilna) oblast ob odhodu Avstrijcev prepuščena omenjenemu Odboru za javno zdravje,²³ ob čemer je navajalo hudo pomanjkanje živil za oskrbo prebivalstva ter zdravil, obenem pa tudi odsotnost podpore za zagotavljanje javnega reda in osebne ter ekonomske varnosti zaradi porasta kriminala²⁴ v času izrednih razmer in splošnega kaosa (Romano, 1968b, 167–169, dok. 141; gl. tudi Visintin, 2000, 33–34).

19. novembra je na zasedenem ozemlju upravo, kakor so jo prej imele deželne politične oblasti, prevzel generalni sekretariat za civilne zadeve. Na čelu te funkcije je bil od novembra 1918 do avgusta 1919 general Petitti di Roreto (Kacin Wohinz, 1972; Kacin Wohinz & Pirjevec, 2000, 28; prim. Marin, 1991, 146; Troha, 1997, 88). Ta je v dopisih osrednjim organom v Italiji zahteval pošiljke živil, saj se je zavedal, da bo sicer ogrožen javni red; nenazadnje so bili ti energični pozivi k pomoči tudi sredstvo spodbujanja potrebnih simpatij do Italije pri ljudeh, zlasti Slovencih na tem območju, ki so odločno nasprotovali zasedbi. 7. novembra je v Trst prišla samo ena ladja z živili, zahteve po hrani pa so se vrstile še ves november in december (Kacin Wohinz, 1972). Proitalijansko usmerjeno časopisje²⁵ je sicer hvalilo prizadevanja nove oblasti, da bi izboljšala življenjske pogoje, a so rešitve prihajale počasi.

Šele proti koncu meseca je prišlo do razdeljevanja novih zalog živil (moke, mesa, riža, masti) v Trstu, še vedno pa se je čakalo na obljubljenе pošiljke sladkorja, mleka in masti, zelenjave, testenin, konzerviranega mesa, lososa in drugih dobrin, ki jih je posredoval ameriški Rdeči križ (Romano, 1968a, dok. 261). Po dolgem čakanju je 25. novembra prispela tudi pomoč za Koper (Istria redenta, 26. november 1918). Časovni zamik je bil upravičen s pojasnilom, da je bilo treba najprej oskrbeti na stotine italijanskih ujetnikov.

23 Narodnostno mešani odbor je bil ob italijanskem prihodu razpuščen (Troha, 1997, 88).

24 O nasilju proti predstavnikom avstrijske oblasti, neredih ter ropanju skladišč se poroča tudi iz Kopra (L'Istria redenta, 15. november 1918).

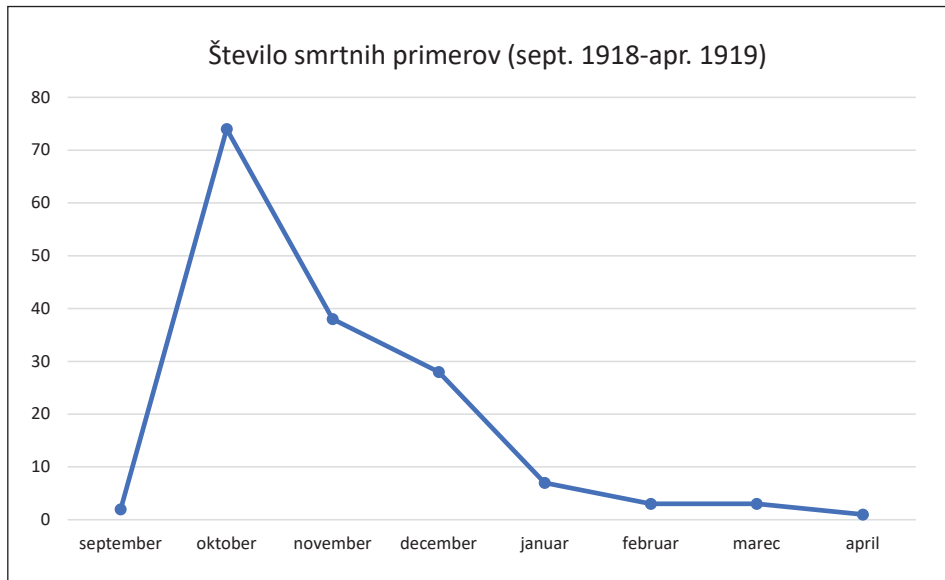
25 Seveda se je imaginarij ‚italijanskosti‘ v tem prostoru gradil že v desetletjih pred vojno skozi različne retorične, diskurzivne in simbolne rabe (o tem gl. npr. Klabjan, 2015, 113–130).

V Izoli so o prispeli pošiljki živil poročali šele v začetku decembra, ko se ‚španska bolezen‘ še ni poslovila;²⁶ ‚osvoboditelji‘ so pripeljali riž, ameriško slanino in mesne konzerve. Ameriški Rdeči križ je za najbolj potrebne poslal kondenzirano mleko, mast, slanino in meso. Zamrznjeno (argentinsko) meso, ki je prispelo 1. decembra, so razdelili med prebivalce po ½ kg na osebo (Istria redenta, 6. december 1918).

ŠTUDIJA PRIMERA: KOPER

Ob italijanskem prevzemu ozemlja, ki je bilo oblikovano v upravno enoto Julijsko krajino, se je tudi Koper soočal z epidemijo, ki se je sicer postopoma umirjala, vendar je prešla še v šibkejši t. i. tretji val pandemije, preden je v začetku aprila 1919 dokončno ponehala. Časopis L'Istria redenta, ki je v Kopru začel izhajati po vzpostavitvi italijanske oblasti, novembra 1918, je poročal, da veselje ob koncu vojne krnijo veliko število obolelih za špansko gripo, dezorganizacija javnih storitev, pomanjkanje delovne sile za kakršnakoli dela, ter žalostno dejstvo, da morajo bolni pomagati bolnim in umirajočim, tudi v premožnejših družinah srednjega razreda (L'Istria redenta, 17. november 1918).

Graf. 1: Dinamika koprške epidemije.

26 Kramar navaja, da je tu skupna umrljivost v letu 1918 znašala 37,3 na 100 prebivalcev, medtem ko povprečje prejšnjih 4 let ni doseglo 20 % (Kramar, 2003, 363).

Če ohranjeno gradivo priča večinoma o pomanjkanju in oslABLjenosti primorskega prebivalstva, pa je pričevanj o prisotnosti bolezni občutno manj. Odsotnost verodostojnih evidenc (o kateri piše tudi dnevni tisk, gl. npr. Naprej, 28. oktober 1918²⁷) je ključni razlog za oteženo preučevanje epidemij gripe v tem času. Tudi za Avstrijsko primorje je ta tematika nadvse pomanjkljivo raziskana, z izjemo nekaj študij primerov z območja Istre (zlasti Milovan, 2010).

Bolezen se je v mestu razmahnila sočasno z epidemijo gripe v Trstu, kar je bila sicer najverjetneje – tako kot v večini epizod z nalezljivimi boleznimi v preteklosti – posledica intenzivnih stikov med mestoma in njunima teritorijema.²⁸ Ugotavljanje in kvantificiranje razsežnosti španske gripe v Kopru je zaradi pomanjkljivih podatkov izredno težavno. Podatkov o obolelih namreč ni (za razliko od Ljubljane ali Pulja²⁹ manjkajo registri civilne bolnišnice, čeprav bi tudi ti predstavljali le del obolele populacije, pa tudi vsakršne zdravstvene/zdravniške evidence o pojavljanju bolezni), zato razpolagamo le s podatki o umrlih³⁰ za posledicami te bolezni oziroma njenih zapletov. Na drugi strani je vprašljivo tudi izračunavanje deleža morbiditete in letalitete, saj so podatki o dejanskem številu (prisotnega) prebivalstva neznani, sklepati pa gre, da je število mestne populacije zaradi vojnih razmer odstopalo od zadnjega popisa prebivalstva (1910).³¹

Problematici so pa tudi vpisani vzroki smrti v župnijskih registrih (nenazadnje so bili odvisni tudi od samega zapisovalca). Najbolj neposredni, pri katerih lahko z gotovostjo potrdimo špansko gripo (in predstavljajo le slabih 17 % vpisov), so: *febris hispanica*, *influenza*, *grippe* ali *grippe hispanica*, *febris catarrhalis epidemica*, ter nakazani zapleti, izhajajoči iz te bolezni, npr. *broncho-pulmonitis ex influenza*. Vpisi teh vzrokov smrti se začnejo že takoj, ko je opazna večja koncentracija umiranja za respiratornimi boleznimi, in sicer konec septembra 1918 (ŠAK, LD, 1913–1923).

Na drugi strani so tu še vzroki, ki bi jih s špansko gripo lahko povezali posredno (tudi upoštevajoč sočasna opažanja v dnevnem tisku) in sklepati smemo, da ravno tako sodijo v sklop epidemičnega pojavljanja gripe. Zlasti so to: *pulmonitis*, *bronchitis*, *broncho-pulmonitis* ter najbrž tudi *abscessus* in *oedema pulmonalis*. Poleg bronhopulmonitisa sporadično zaznamo med zapleti tudi paralizo, morda pa bi lahko všteli tudi nekaj primerov sepse (*septikaemia*), ki pa je bila iz analize izločena zaradi nezmožnosti potrditve, da je izhajala iz gripoznega obolenja.

27 Realno ocenjevanje žrtev, zlasti med civilnim prebivalstvom, je sicer na splošno problematično (o tem gl. npr. Svolfšak, 1999).

28 Epidemiji najverjetneje niso ubežale niti Milje. Čeprav navedbe v matičnih knjigah niso eksplicitne, je prisotnost gripe vendarle mogoče zaznati v več kot 40 % deležu vseh smrti v letu 1918 zaradi respiratornih obolenj (bronhitis, pulmonitis) (Stener & Ponte, 2017, 249).

29 Gl. Keber v pričujoči publikaciji ter Milovan Delić, 2017.

30 Škofiji Koper se na tem mestu zahvaljujem za izdano dovoljenje za vpogled v matične knjige iz leta 1918/19.

31 Kakor opozarja D. Rogoznica, bi bilo potrebno upoštevati tudi dejstvo, da je v Koper prišlo tudi (morda več tisoč) prebežnikov iz Istre, Furlanije in Goriškega; njihovo število ni znano, saj se je občasno beležilo le tiste, ki se niso bili zmožni preživljati sami in so bili nato napoteni naprej v zbirne centre (Rogoznica, 2017, 273, 281).

Umrlih za obolenji dihal je bilo v Kopru v obdobju med septembrom 1918 in začetkom aprila naslednjega leta 170, od tega za špansko gripo domnevno 156. Umrljivost je bila približno 1,7 % na populaciji, ki je v Kopru štela nekaj manj kot 9.000 ljudi.³² Višek je dosegla že kmalu po izbruhu; oktobra³³ je namreč zabeleženih skoraj polovica vseh smrti, v novembru pa okrog 24 %, nato pa se je epidemija umirila. Najvišja dnevna frekvenca smrti (7) je bila dosežena v dneh 13., 16., 19. in 24. oktober. V letu 1918 je število vseh smrti več kot trikrat presegló skupno število rojstev (ŠAK, LD, 1913–1923).

Okrog 17 % zabeleženih smrti se je zgodilo v bolnišnici, pri čemer lahko pritrdimo ugotovitvi, ki velja za Ljubljano (gl. Keber v pričujoči publikaciji), in sicer, da je bila večina med njimi samskih ali ovdovelih,³⁴ najverjetneje pa gre pretežno za osebe, ki so se v bolnišnični oskrbi nahajale že pred izbruhom epidemije.

Bolezen se je – zaradi kapljičnega načina prenosa – širila zelo hitro, kar je mogoče potrditi z nekaj analizami smrti znotraj družinskih celic;³⁵ od smrti prvega družinskega člana za to boleznijo je minilo največ 9 dni do smrti naslednjega. Čeprav je ugotavljanje sorodstvenih razmerij med umrlimi kompleksnejše, je mogoče identificirati več družin, v katerih je smrt za gripo doletela vsaj 3 družinske člane, pogosto pa se je zgodilo, da je bila prva žrtev bolezní otrok.³⁶ Nekaj je tudi primerov družin, v katerih je v istem dnevu umrlo več družinskih članov. V okviru tujih historičnodemografskih študij, ki so raziskovale to problematiko, so Gottfredson in drugi (2008) poskušali na primeru islandskih podatkov podati kvantifikacijo tveganja za okužbo med sorodniki. Razlago so sicer iskali tudi v možnih genetskih predispozicijah za bolezensko dovzetnost, a hkrati poudarjajo, da je ta dejavnik nemogoče ločiti od okoliščine, ki jo je pri prenosu bolezní predstavljala kohabitacija. Temu je seveda mogoče pritrditi tudi v koprskem primeru.

Prerez po starosti in spolu

Interpretacije starosti umrlih za gripo so v določeni meri odvisne od same repartitije starostnih skupin, ki je določena ob analizi. Zaradi možnosti primerjave z mednarodnimi izsledki o posameznih epidemijah je bila torej tudi za koprške podatke izbrana spodaj prikazana določitev starostnih skupin. V prikaz je bila vključena tudi spremenljivka spola, pri čemer se je ugotavljalo morebitne razlike v zastopanosti posameznih starostnih skupin pri vsakem od spolov. Razmerje med spoloma (če upoštevamo skupni seštevek) je med

32 Po zadnjem popisu leta 1910 je mesto štelo 8.993 ljudi (Perselli, 1993). Za primerjavo, v Ljubljani mortaliteta domnevno (natančno število prebivalcev v tistem trenutku ravno tako ni znano) ni preseгла 1 % (gl. Keber v pričujoči publikaciji). O ljubljanski epidemiji gl. tudi Kalčič, 2001.

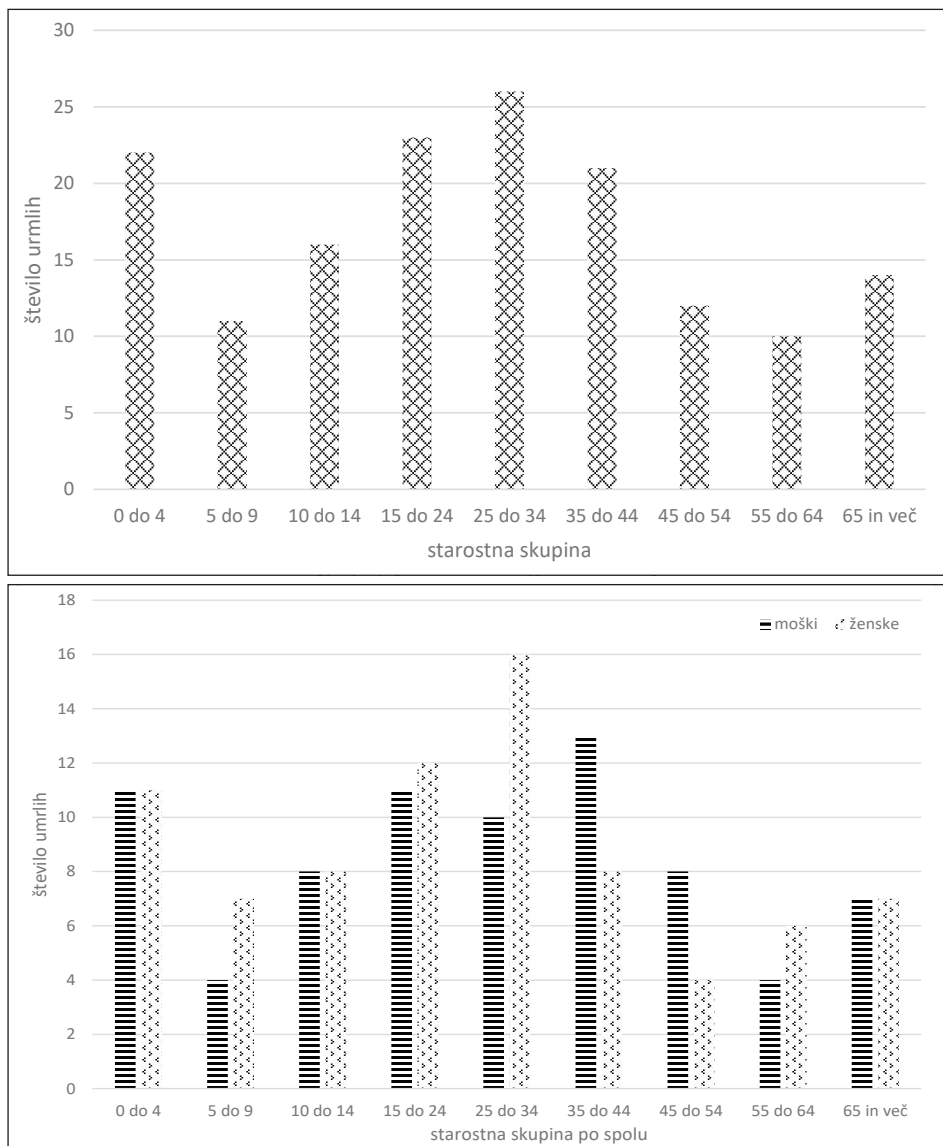
33 V istem času so vrhunec dosegle tudi epidemije v Italiji, Španiji, na Portugalskem idr. (gl. Ansart et al., 2009).

34 Ti podatki so sicer (nekonistentno) vpisani pod splošen opis statusa umrle osebe.

35 »Skoro ni družine, ki ne bi imela v zadnjih časih bolnika. A koliko jih je, ki so jih imele, ali jih imajo po več hkratu! Ljudje umirajo, da je groza. Take umrljivosti Trst že dolgo ni doživel. In večinoma umirajo mladi ljudje, ali taki v najlepši dobi svojega življenja,« so pisali tudi v Edinosti (19. novembra 1918).

36 Za otroke tudi velja, da so pri gripi še posebej kužni in dlje izločajo virus (Tomažič & Strle, 2017, 311).

Graf. 2 in 3: Reparticija umrlih za gripo po starosti (in spolu).

žrtvami koprške epidemije gripe skorajda izenačeno. Analiza pa izkazuje, da so ženske prevladovali v starostni skupini med 25 in 34 let, vendar je bilo moških več v starostnem razponu od 35 do 54 let. Pri otrocih so bila razmerja med spoloma večinoma izenačena, le pri starosti med 5 in 9 let je bilo deklic nekoliko več (ŠAK, LD, 1913–1923).

Struktura pri skupnih vrednostih (število umrlih po starosti ne glede na spol) je deloma primerljiva z grafoma za Pariz in Madrid, ki ju je objavil Erkoreka (2010, 85), s to razliko, da je delež otrok do 4. leta³⁷ v koprskem primeru občutno višji, ravno tako je med umrlimi nekoliko več starostnikov starejših od 65 let. Zato je shema nekoliko bolj podobna značilni repartitiji umrlih po starostnih skupinah v obliki črke W, ki so jih zabeležile številne mednarodne študije (gl. npr. Johnson, 2003; Murray et al., 2006). Morda velja v primeru Kopra omeniti le odstopanja pri osebah starih med 10 in 14 let (teh je bilo nekoliko več) ter med 20 in 24 (število teh je bilo manjše, podobno pa je veljalo tudi za skupino starih od 25 do 34 let).

V primerjavi z epidemijo v Ljubljani (gl. Keber v pričujoči publikaciji, kjer je starostna repartitija nekoliko drugače zastavljena) je bila zastopanost posameznih starostnih skupin dokaj podobna. Za več kot 2 odstotka pa je denimo odstopala pri skupini med 40 in 59 ter starostniki nad 60 let, ki jih je bilo med žrtvami gripe v Kopru za 5–6 % več. Približno toliko manj pa je bilo v Kopru otrok do 4. leta starosti, ravno tako je bil nižji odstotek srednje starostne skupine med 20 in 39 let (28 % v primerjavi s 35 % v Ljubljani), ki pa je kljub temu predstavljala največji kos starostnega kolača.³⁸

Poklicno-socialna struktura

Pri umrlih za gripo v župnijski knjigi poklici niso dosledno vpisani, saj gre za posredne informacije, zajete ob sorodstvenih razmerjih, ki so v kratki navedbi dodane imenu posameznega umrlega (in ne za podatek v ločeni rubriki). Pogosto niti ne gre za poklic, ampak za opis socialnega položaja ali določene vloge (npr. študent). Velik (kar četrtinski) je sicer tudi delež vpisov, kjer vsaka taka informacija manjka. Težko torej govorimo o analizi poklicne strukture, lahko pa podamo nekaj osnovnih ugotovitev, ki se v zvezi s tem izrisujejo.

Delež kmetov (in njihovih družinskih članov) je bil med umrlimi približno 37 %. Opaznejši je še delež državnih uslužbencev, med katerimi najdemo učitelje, uradnike, pravnike, carinarje, paznike in postajonačelnike, pri obrtnikih pa zlasti krojače, tesarje, pleskarje in kovače. Zanemarljivo majhno je število vojakov³⁹ med umrlimi, kar potrjuje, da gre za evidentiranje civilnega prebivalstva.

Med žrtvami gripe v mestu (kakor jih je zabeležila matična knjiga) najdemo tudi 10 primerov smrti med dijaki in šolskim osebjem (šolski sluge, učitelji, ...). Pri šolarjih je navedeno, da so bili »pouka prosti«, kar gre pripisati zaprtju šol vsaj med drugim tednom v oktobru 1918 in sredino novembra ravno zaradi epidemije (ŠAK, LD, 1913–1923; o zapiranju šol gl. npr. Edinost, 17., 18., 19. oktober 1918; Osservatore Triestino, 28. oktober 1918).

37 Omeniti je treba, da so v tej skupini več kot 54 % delež predstavljali novorojenci do vključno 1 leta starosti.

38 Deleži ostalih starostnih skupin po tej razdelitvi so se namreč gibali med 10 in 18 %.

39 O nastanitvi vojakov v mestu in njegovi okolici gl. npr. Cherini, 1994.

Norveški zgodovinar S. E. Mamelund v svoji študiji o socialni pogojenosti španske gripe (2006) izpostavlja razliko med a) tveganjem za infekcijo ter b) tveganjem za smrtni izid influence pri okuženem; v prvem primeru je po njegovih podatkih mogoče le delno potegniti povezavo z družbeno-ekonomskim statusom, medtem ko je v drugem primeru tveganja korelacija s socialno komponento zelo močna (Mamelund, 2006, 924). V primeru koprške epidemije teh tveganj sicer ni mogoče kvantificirati, ker manjkajo podatki o vseh obolelih za influenco, vendar pa je deloma mogoče ugotovljati deleže posameznih (bolj in manj privilegiranih) družbenih skupin med žrtvami epidemije. Socialna stratifikacija, kakršno je zastavil Mamelund, vključuje tri osnovne družbene razrede, v katere je razvrstil posamezne poklicne skupine, in sicer buržuazijo, srednji in delavski razred. Pri slednjem zaznava med 19 in 25 % višjo umrljivost za gripo kot pri obeh višjih družbenih plasteh (Mamelund, 2006, 933).

Tudi med koprsko epidemijo gripe med zabeleženimi umrlimi, ob hkratnem upoštevanju oseb, pri katerih je poklic nemogoče določiti (42), z več kot 49 % odločno prevladuje spodnji družbeni sloj (77). Vanj so bili pri obdelanih podatkih razvrščeni tako kmetje kot delavci, ribiči, strežno osebje itd. Srednji razred so zajemali zlasti razni obrtniki, učitelji in državni uslužbenci, npr. carinarji, pazniki, postajonačelniki in uradniki (skupno število: 32), medtem ko je bilo predstavnikov buržuazije (klerik, sodnik, posestnik ...) le peščica (5) (ŠAK, LD, 1913–1923). Žal nam za ugotavljanje tveganj manjkajo podatki o siceršnji socialni sestavi celotne urbane populacije.

Socialne razlike se torej niso kazale le v dovzetnosti za bolezensko okužbo, ki je bila posledica izjemno slabe prehranjenosti zlasti manj premožnih, temveč tudi v možnostih soočanja z njenimi posledicami ob dejanski okužbi. Gripa se načeloma lahko uspešno pozdravi na domu, vendar pa to, kakor beremo tudi v tržaškem časniku *Lavoratore*, ni bilo omogočeno nižjim družbenim plastem, ki so živele v utesnjenih prostorih in brez ustrezne domače oskrbe, saj so morale ženske bodisi odhajati na delo ali čakati v dolgih vrstah za prehrano. Poleg tega si marsikatera obubožana družina ni mogla privoščiti predpisanih zdravil (cena 1 g kinina⁴⁰ je bila denimo enaka dvodnevniemu državnemu prispevku za vzdrževanje žena vpoklicanih) (*Lavoratore*, 17. oktober 1918). Obenem se je namigovalo tudi na neenako obravnavanje revnih in bogatih pri raznih storitvah⁴¹ (*Edinost*, 20. oktober). Ob vsesplošnem pomanjkanju so se te razlike sicer zabrisovale, a so vendarle obstajale; poslabšanje v socialnem smislu pa je zadelo še zlasti srednji sloj (*Cergol Paradiž & Verginella*, 2016, 102).

40 O drastičnih podražitvah, ki so jih bila v času vojne deležna tudi zdravila, gl. tudi Tognotti, 2015, 121–122.

41 Razlike pri oskrbi z živili, naj bi bile denimo razvidne pri dobavi mesa, čigar cena je bila visoka, obenem pa naj bi mesnice boljše meso prihranile za najboljše stranke (*Lavoratore*, 17. oktober 1918). Hkrati se omenjajo razlike pri pogrebnih storitvah, ki so bile že sicer izjemno drage – cene za krsto naj bi se gibale med 500 in 600 kronami, stroški pogreba pa so znašali 600–700 kron (*Lavoratore*, 22. oktober 1918).

SKLEP

Krog je bil tako sklenjen; teren, ki ga je pripravila vojna na oslabljenih človeških telesih ter družbeno-politični kaos, ki je imel posledice v javnozdravstveni organizaciji, morda pa tudi neprepoznavanje resnosti zdravstvenega problema, za kakršnega se je izkazala navidez običajna gripa, so botrovali razvoju hude epidemije med civilnim prebivalstvom. Preučeni primer sicer majhne mestne skupnosti izkazuje podobne rezultate, kakršne so zaznali raziskovalci v drugih evropskih prostorih, čeprav metodološke ovire veliko vprašanj puščajo odprtih. Kar zadeva historičnodemografske parametre, je vsaj v grobih obrisih ulovljiva umrljivost zaradi gripe, medtem ko obolevnost ostaja neznanka. Kljub temu je to začetek za morebitno kartiranje epidemčnih pojavov na območju današnjega slovenskega prostora s pomočjo študij primerov, obenem pa izhodišče za komparativne študije teh vprašanj. Vsekakor bi bilo smiselno preučiti tudi dolgoročneje posledice gripe, ki jo je ta imela na reproduktivne vzorce ter zdravstvene posledice za preživele in njihove potomce, vendar je to zahtevnejša naloga. Na drugi strani pa bi lahko pritegnitev novih spektrov virov (morda etnografskega gradiva) osvetlila tudi vidik izkušanja epidemije, ki se je, skupaj z vojnimi grozotami, marsikje usidrala v kolektivni spomin.

WAR, FAMINE AND DISEASE: TRACING THE SPANISH
INFLUENZA IN KOPER*Urška BRATOŽ*

Science and Research Centre of Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: urska.bratoz@zrs-kp.si

SUMMARY

The author presents a case study on influenza epidemic in Koper (Capodistria) between the autumn of 1918 and the spring of 1919. The epidemic outbreak is placed within the context of a long-lasting indigence, malnutrition (protein low and deficient food) and poverty, which was a direct consequence of the war and which strongly affected the immunity of the population in the region, with Trieste and smaller Istrian coastal towns included. Besides, chaotic political situation (war ending, changing of authorities and establishing provisional administrative structures after the end of the Austrian rule and before the final reestablishment of Italian authority in the Julian March) was not in favour of the hard situation and led to disorganized confrontation with health issues, absence of physicians and medicine shortages.

The paper tries to reconstruct the epidemic situation through scarce quantitative data (parish registers) and narrative sources (newspapers, memoirs, school chronicles etc.). Methodological obstacles in evidencing the appearance of this disease, are especially regarding inconsequent and non-uniform recording of the cause of death in the parish registers, lack of morbidity data due to non-obligatory announcing of influenza cases, prevalence of political topics but also the censorship, to which the daily (and other) press of the time was subjected. Despite these limitations, the paper tries to contribute, at least in part, to the deficient knowledge about the living conditions and social circumstances of the civilian population within the Julian March at the very end of the World War I.

Keywords: Koper, Trieste, World War I, influenza, alimentation, civil population, Austria-Hungary, Kingdom of Italy

VIRI IN LITERATURA

- Annuario del Ginnasio (1919):** Annuario del Ginnasio superiore governativo (liceo-ginnasio) »Carlo Combi« di Capodistria. Capodistria, Carlo Priora.
- Annuario del R. Istituto magistrale maschile (1919):** Annuario del R. Istituto magistrale maschile (scuola normale) di Capodistria. Capodistria, Carlo Priora.
- Edinost** – Trst, 1876–1928.
- Golouh, R. (1966):** Pol stoletja spominov: panorama političnih bojev slovenskega naroda. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Hočevar, P. (1969):** Pot se vije: spomini. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- L'Istria redenta** – Koper, 1918–1922.
- Il Lavoratore** – Trst, 1895–.
- Nadlišek, M. (2005):** Na obali: kratka proza. Trst, ZTT – EST.
- L'Osservatore Triestino** – Trst, 1784–1933.
- Romano, S. F. (ur.) (1968a):** Trieste. Ottobre – Novembre 1918. Raccolta di documenti del tempo. Parte I: Gli ultimi giorni della dominazione austriaca. Milano, All'Insegna del Pesce d'Oro.
- Romano, S. F. (ur.) (1968b):** Trieste. Ottobre – Novembre 1918. Raccolta di documenti del tempo. Parte II: L'amministrazione provvisoria del Comitato di Salute pubblica. 31 ottobre – 3 novembre 1918. Milano, All'Insegna del Pesce d'Oro.
- SI PAK KP 7** – Pokrajinski arhiv Koper (SI PAK KP), fond 7 (Občina Koper).
- Slovenec** – Ljubljana, 1873–1845.
- ŠAK** – Škofijski arhiv Koper (ŠAK), Liber defunctorum parochiae Justinopolitanae (LD), 1913–1923.
- Ansart, S., Pelat, C., Boelle, P.-Y. et al. (2009):** Mortality burden of the 1918–1919 influenza pandemic in Europe. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4634693/pdf/IRV-3-099.pdf> (13. 7. 2018).
- Apollonio, A. (2014):** La „Belle Époque“ e il tramonto dell'Impero asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918): dagli atti conservati nell'Archivio di Stato di Trieste. Vol. II. Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia.
- Brodnik, V. (1989):** Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 29, 2, 281–323.
- Cergol Paradiž, A. & M. Verginella (2016):** „Volemo pan, polenta e lavor“: le proteste delle donne triestine, 1914–1918. Genesis, 15, 1, 87–112.
- Cherini, A. (1994):** Galleria di tipi e divise militari sullo sfondo della vecchia Capodistria. Koper, samozaložba.
- Erkoreka, A. (2010):** The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918–1920) and victim age. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5779284/pdf/IRV-4-081.pdf> (13. 7. 2018).
- Fabi, L. (1996):** Trieste 1914–1918: una città in guerra. Trieste, MGS Press.
- Godina Golija, M. (2012):** »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...« O lakoti in pomankanju v Mariboru med prvo svetovno vojno. V: Godina Golija, M. (ur.): Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe. Ljubljana, Petanjci, ZRC SAZU, 47–61.

- Gottfredsson, M., Halldórsson, B. V., Jónsson, S. et al. (2008):** Lessons from the past: Familial aggregation analysis of fatal pandemic influenza (Spanish flu) in Iceland in 1918. *PNAS*, January 29, 105 (4), 1303–1308. <http://www.pnas.org/content/pnas/105/4/1303.full.pdf> (3. 7. 2018).
- Himmelreich, B. (2001):** Namesto žemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn. Celje, Zgodovinski arhiv.
- Himmelreich, B. (2018):** Pomanjkanje prehrane med 1. svetovno vojno v Celju. V: Šorn, M. (ur.): *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*. Ljubljana, INZ, 147–166.
- Johnson, N. P. A. S. (2003):** Measuring a pandemic: Mortality, demography and geography. *Popolazione e storia*, 2, 31–51.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor, Trst, Obzorja, Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. & J. Pirjavec (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.
- Kalčič, N. (2001):** Španska gripa: ali »Kadar pride žito v dobro zemljo ...«. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Keber, K. (2017):** Epidemija v šolskih klopeh: primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika*, 65, 1, 67–76.
- Klabjan, B. (2015):** Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdijevega spomenika v Trstu. *Acta Histriae*, 23, 1, 113–130.
- Kolar, M. (2008):** Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest.
- Kramar, J. (2003):** Izola: mesto ribičev in delavcev. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Lipa.
- Mamelund, E. S. (2006):** A socially neutral disease? Individual social class, household wealth and mortality from Spanish influenza in two socially contrasting parishes in Kristiania 1918–19. *Social Science & Medicine*, 62, 4 (February), 923–940.
- Marin, L. (1991):** Upravna in teritorialna razdelitev slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. *Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 1, 1, 135–148.
- Milovan, I. (2010):** Španjolska gripa u južnoj Istri – osvrt na Marčanu. V: Škrononja, A. (ur.): *Epidemične bolesti v Istri v 19. in 20. stoletju*. Koper, Histria, 105–112.
- Milovan Delić, I. (2014):** Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list. *Tabula – Časopis Odjela za humanističke znanosti*, 12. Pula, 173–182.
- Milovan Delić, I. (2017):** “Liječenje“ španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta. V: Svolfšak, P. (ur.): *Istra u Velikom ratu. Glad, bolesti, smrt*. Koper, Histria, 183–208.
- Murray, C. J., Lopez, A. D., Chin, B., Feehan, D. & K. H. Hill (2006):** Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis. *The Lancet*, Vol. 368, December 23/30, 2211–2218. https://ac.els-cdn.com/S0140673606698954/1-s2.0-S0140673606698954-main.pdf?_tid=344ff1a4-3ff5-4e60-a9cb-b26d2e5e23ad&acdnt=1528194350_558b3802210c4eee06ad77dbed2affdf (13. 7. 2018).

- Perselli, G. (1993):** I Censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. Trieste, Rovigno, Fiume, Università popolare, Centro di ricerche storiche, Unione italiana.
- Preto, P. (1987):** Epidemia, paura e politica nell'Italia moderna. Roma, Bari, Laterza.
- Rogoznica, D. (2017):** Capodistria nella scia della Grande guerra: la popolazione tra vita quotidiana e privazioni. V: Svoljšak, P. (ur.): Istra u velikom ratu. Glad, bolesti, smrt. Koper, Histria Editiones, 273–286.
- Selišnik, I. (2005):** Ženske v zaledju vojnih zubljev. V: Vodopivec, P. & K. Klein-dienst (ur.): Velika vojna in Slovenci: 1914–1918. Ljubljana, Slovenska matica, 185–198.
- Stener, F. & E. Ponte (2017):** Muggia nella Grande guerra: malattie, fame e morte. V: Svoljšak, P. (ur.): Istra u Velikom ratu. Glad, bolesti, smrt. Koper, Histria, 247–272.
- Svoljšak, P. (1999):** Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. V: Granda, S. & B. Šatej (ur.): Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 225–240.
- Svoljšak, P. (2018):** Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni? V: Šorn, M. (ur.): Lakote in pomanjkanje: slovenski primer. Ljubljana, INZ, 133–145.
- Šorn, M. (2018):** Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: Šorn, M. (ur.): Lakote in pomanjkanje: slovenski primer. Ljubljana, INZ, 167–185.
- Tognotti, E. (2015):** La «Spagnola» in Italia. Storia dell'influenza che fece temere la fine del mondo (1918–1919). Milano, FrancoAngeli.
- Tomazič, J. & F. Strle (2017):** Infekcijske bolezni. 2. dopolnjena izd. Ljubljana, Združenje za infektologijo, Slovensko zdravniško društvo.
- Troha, N. (1997):** Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954. Arhivi, 1–2, 88–102.
- Verginella, M. (2015):** Ženske v vojni in o véliki vojni. Prispevki za novejšo zgodovino, 55, 2, 54–70.
- Vinci, A. M. (2012):** Una lunga emergenza sociale: le terre »redente« tra le due guerre mondiali. V: Vinci, A. M. (ur.): Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste. Trieste, Edizioni università di Trieste, 41–62.
- Visintin, A. (2000):** L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919. Trieste, Gorizia, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, LEG.

»O ŠPANSKI BOLEZNI, HRIPI POSEBNE VRSTE«.
LJUBLJANSKA IZKUŠNJA S PANDEMIJO ŠPANSKE GRIPE

Katarina *KEBER*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: katarina.keber@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Za pandemijo španske gripe je v obdobju 1918–1920 po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijoni. Pandemija velja za eno od najsmrtonosnejših v človeški zgodovini. Prvi val bolezni julija 1918 Ljubljancev ni vznemiril. V drugem valu širjenja med septembrom in decembrom 1918 pa je influenza terjala smrtni davek tudi med prebivalstvom Ljubljane. Rezultati analize mrliških knjig 11 ljubljanskih mestnih in primestnih župnij in mrliške knjige ljubljanske deželne bolnišnice kažejo, da je za gripo v mestu z bližnjo okolico umrlo 414 ljudi. Največ žrtev je bilo med mladimi odraslimi in otroki. Za gripo je umrlo več žensk kot moških. Kontekst okolja in časa konca prve svetovne vojne in razpada Avstro-Ogrske razkrivajo časopisni članki in sejni zapisniki mestnega občinskega sveta.

Ključne besede: španska gripa, Ljubljana, prva svetovna vojna, epidemije, pandemije

«SULLA MALATTIA SPAGNOLA, UN'INFLUENZA DI TIPO
PARTICOLARE». L'ESPERIENZA DI LUBIANA CON
LA PANDEMIA DELL'INFLUENZA SPAGNOLA

SINTESI

Tra il 1918 e il 1920, 500 milioni di persone in tutto il mondo furono affette dalla pandemia dell'influenza spagnola – secondo stime recenti morirono tra 50 e 100 milioni di persone. Questa pandemia risulta tra le più letali della storia umana. Se la prima ondata della malattia nel luglio del 1918 evitò Lubiana, la seconda, tra settembre e dicembre dello stesso anno, provocò le prime vittime tra la sua popolazione. Secondo un'analisi svolta sui registri delle morti delle 11 parrocchie urbane e dei rioni di Lubiana, nonché su quelli dell'ospedale provinciale di Lubiana, 414 decessi tra gli abitanti della città e dei sobborghi in quel periodo risultano dovuti all'influenza. La maggior parte delle vittime erano giovani adulti e bambini. Il numero dei decessi tra le donne era superiore a quello tra gli uomini. Il contesto dell'epoca, la fine della Grande guerra e la dissoluzione dell' Austria-Ungheria, viene illustrato attraverso l'analisi della stampa e dei verbali delle riunioni del consiglio comunale.

Parole chiave: influenza spagnola, Lubiana, Prima guerra mondiale, epidemie, pandemie

UVOD¹

Osebnou izkušnjo s špansko gripo je v slovenskem prostoru morda najbolj realistično opisal goriški zdravnik Anton Breclj (1875–1943), ki je bil jeseni leta 1918 edini civilni zdravnik v goriškem okraju. Sredi konca prve svetovne vojne se je znašel v dvojni vlogi, ko je med epidemijo španske gripe zdravil obolele in nato za gripo zbolel še sam. S pomočjo njegovih spominov dobimo tako neposreden vpogled v množično obolevanje prebivalstva kot tudi v osebno izkušnjo zdravnika in bolnika hkrati. »Kakor gozdi požar v viharju se je razširila hripa po mestu in okolici. Obolevali so ljudje kar vsi vprek, umirali pa večinoma mladeniči in mladenke oziroma mlade žene kar na kupe, največkrat radi vnetja možganov ali možganskih mren. Kakor da se je peklu zaklelo, da mora pokončati vse, čemur je dotlej prizanesla vojska! Mlade žene s kopicami nedoraslih otrok brez očeta so legale v grob, čvrste mladenke, ki so nadomeščale v vojski pobite ali bogve kje ujete brate in očete, so zapuščale rodne domove brez pomoči. Bili smo že vajeni raznih grozot zadnjih let, a tista kuga nam je sekala še posebno krute, skeleče rane« (Kazak, 1935, 422).

Ljudje so se z gripo lahko okužili vsepovsod, znani so primeri, ko so zbolevali udeleženci pogrebov in drugih množičnih srečanj in prireditiv. Gripa se je bliskovito širila med šolskimi otroki in vojaki, ki so se vračali s front. Pogosto je bolnik okužil še preostale v družini. Anton Breclj je v Gorici sprva zdravil obolele in opravljal hišne obiske, nato je zbolel tudi sam in še bolan nekaj časa skrbel za svoje paciente. »Marsikateremu bolniku sem predočil njegovo stanje za ugodnejše od svojega, podpirali so me, da sem zlezal v drugo nadstropje, pri vsakem daljšem pregledu sem si dal prinesiti stol k postelji, ker nisem več mogel dolgo stati [...]« (Kazak, 1935, 424). Ko je še sam obležal, je svoje bolezensko stanje opisal takole: »Silno me je gnal kašelj, a odkašljati se nisem mogel, dušilo me je in po desni strani zbadalo, mučila me je tudi huda žeja. Napravil sem si luč, moj pljunek je bil penast in krvav. Poskusil sem si šteti žilni utrip, bilo ga je nad sto petdeset, glede topline sem sodil, da presega 40 stopinj. Mirodušno sem ugotovil: hripa s pljučnico« (Kazak, 1935, 424). Prve dni štirinajstdnevne bolezni je sam preležal v Gorici ob strežbi služkinje, pozneje je okreval v vojaški bolnici. Tu ga je obiskala prav tako bolna žena, v Ajdovščini so namreč zboleli vsi člani njegove družine. »Doma leže vsi vprek, otroci in dekla, streže jim bolničarka, ki jo je poslal prijateljsko naklonjeni vojaški zdravnik v pomoč, kuha pa moja mati. [...] Veseložalostno je bilo svidenje z družino, živi so bili vsi, a razen najstarejše desetletne hčere so še vsi ležali, žena tudi; najbolj prizadeta je bila še dekla, ki je malone izkravela do nezavesti. Moja mati, precej priletna žena, je bila že upehana od neprestane strežbe in kuhe, vrla bolničarka se je še komaj

1 Prispavek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-7069 in programa P6-0052, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Prispavek z naslovom Spanish Flu in the City of Ljubljana je bil 5. aprila 2018 predstavljen na European Social Science History Conference v Belfastu (ESSHC) v panelu Spanish Flu 1918/1919 in Austro-Hungarian Provinces Austrian Littoral and Carniola – Scope and Consequences.

držala pokonci. Pri tastovih ni bilo bolje, edini tast se je še gibal na protinastih nogah od postelje do postelje [...] Burni časi so prešli, glava je polna trpkih spominov nanje, v prsih pa se mi prevečkrat oglašča hreščeča godba mučne dušice – posledica neozdravljene pljučnice [...]« (Kazak, 1935, 425–426).

Brecelj v spominih opisuje nevzdržne zdravstvene razmere, v katerih se je v slovenskem prostoru jeseni 1918 znašlo ogromno ljudi. Med septembrom in decembrom 1918 je tudi slovensko ozemlje preplaval t. i. drugi val pandemije španske gripe. Slednja se je med leti 1918 in 1920 razširila po vsem svetu, zbolelo je 500 milijonov ljudi. Trenutno velja ocena, da naj bi se število umrlih gibalo med 50 in 100 milijoni (Johnson & Mueller, 2002). Bolezen, ki so jo sodobniki imeli za novo kugo (Folks, 1920, 290), se je skoraj povsod po svetu v manj kot letu dni razširila v treh valovih. Na severni polobli so jo prvič zaznali spomladi in poleti 1918, drugi val bolezni je zajel svet jeseni tega leta, zadnji val pa je sledil spomladi 1919. Drugi, smrtonosni val bolezni je dosegel prebivalstvo skoraj po vsem svetu in trajal le šest mesecev (Crosby, 1999). Pandemija španske gripe je prizadela tudi prebivalstvo Avstro-Ogrske, kjer naj bi umrlo ok. 260.000 civilistov (Schmied-Kowarzik, 2016, 8). Danes vemo, da je bila španska gripa smrtonosna oblika gripe, ki jo je povzročil virus influence A (H1N1). Leta 2005 so uspeli rekonstruirati virus iz pljuč trupla žrtve te bolezni iz leta 1918.²

Kljub temu, da epidemija španske gripe v slovenskem zgodovinskem spominu živi kot ena od najsmrtonosnejših epidemij, ki so prizadele ta prostor, pa razsežnost in posledice te gripe v slovenskem zgodovinopisju doslej še niso bile natančneje obravnavane. S špansko gripo se zgodovinarji niso ukvarjali niti v okviru raziskav prve svetovne vojne niti na področju zgodovine medicine in socialne zgodovine medicine. Pandemija španske gripe je popolnoma izpadla tako iz tradicionalnih kot tudi specialnih tem slovenskega zgodovinskega preučevanja. Podobno za zgodovinopisje tudi drugod ugotavlja Howard Phillips, ko pravi, da strokovnjake za prvo svetovno vojno epidemija španske gripe ni zanimala kar osemdeset let, čeprav sta obe tematiki nedvomno močno prepleteni. Tako so razmerje med Veliko vojno in Veliko influenco v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prvi začeli preučevati družboslovci in raziskovalci s področja medicine (Phillips, 2014, 1).

Raziskovanje španske gripe je v tem delu Evrope težavno iz več razlogov. Pandemija je praviloma bolje raziskana v državah, ki niso bile vpletene v prvo svetovno vojno oz. se vojna ni dogajala neposredno na njihovih tleh. Takšne države so bile poleg ZDA npr. tudi Norveška, Irska in Švica. Slednje imajo zato boljše ohranjeno arhivsko gradivo in posledično že daljšo tradicijo raziskovanja te teme.³ Nasprotno je epidemija slabše raziskana v državah, ki so po koncu prve svetovne vojne razpadle

2 V 20. stoletju po španski gripi poznamo še tri pandemije influence: leta 1957 azijsko gripo (ok. 2 milijona žrtev), leta 1968 hongkonško gripo (ok. 750.000 žrtev) in konec 20. stoletja še ptičjo gripo na Kitajskem.

3 Pravo obilje arhivskih podatkov o pandemiji na Norveškem in Irskem je razvidno iz prispevkov Svenna Erika Mamelunda, Patricie Marsh in Ide Milne v panelu Managing infectious diseases na konferenci ES-SHC 6. aprila 2018 v Belfastu.

kot so Avstro-Ogrska, Rusija in do neke mere Nemčija. V teh državah administrativni aparat konec prve svetovne vojne ni več deloval, posledično se tudi zdravstveni podatki niso več zbirali (Anušić, 2015, 57).

Najpomembnejši vzrok, ki zamegljuje pogled na množično obolevanje za gripo, so gotovo zapletene geopolitične razmere v zadnjih treh mesecih leta 1918. Epidemija je izbruhnila še v vojnih razmerah ob samem koncu prve svetovne vojne, ko je hkrati prišlo tudi do razpada Avstro-Ogrske in nastanka novih držav. Slovenci so najprej s Hrvati in Srbi 29. oktobra 1918 oblikovali Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov in se potem 1. decembra povezali v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Konec leta 1918 se torej na slovenskem območju zgodi eden od največjih političnih prelomov v slovenski zgodovini. Te politične spremembe pa so močno vplivale na delovanje državnih in deželnih oblasti in posledično tudi zdravstvenih ustanov.

Pogled na epidemijo španske gripe zastirajo predvsem večplastne socialne posledice štiriletne vojne, ki je slovensko območje še posebej močno prizadela, saj je bila tu z vstopom Italije v vojno leta 1915 vzpostavljena Soška fronta kot del jugo-zahodne fronte med Avstro-Ogrsko in Italijo. Prebivalstvo v slovenskem zaledju te fronte, je med vojno in po njej trpelo zaradi vsesplošnega pomanjkanja in številnih človeških izgub. Del slovenskega prebivalstva je bil izseljen z območja ob fronti, oblasti so begunce preselile bodisi v notranjost Avstro-Ogrske bodisi v notranjost Italije. Pogled na epidemijo prekrivajo tudi okoliščine kot je vračanje avstro-ogrške vojske čez slovensko ozemlje v prvi polovici novembra 1918 in drugi premiki prebivalstva ob koncu vojne (Svoljšak, 2019). Na množičnost obolevanja so gotovo pomembno vplivale težke socialne razmere v drugi polovici leta 1918 in izčrpanost tako vojakov kot tudi civilnega prebivalstva, saj je že med vojno in še posebej proti njenemu koncu postalo pereče predvsem vsesplošno pomanjkanje hrane (Brodnik, 1989; Stergar, 2015).

Da je španska gripa močno prizadela tudi prebivalstvo v slovenskih deželah, je razvidno v množičnih zapisih umrlih v mrliških knjigah slovenskih župnij. Različni sočasni viri kot so časopisi, šolske kronike, župnijske kronike, spomini in dnevnik iz časa prve svetovne vojne, razkrivajo veliko razsežnost obolevanja za to boleznijo in pogosto smrtnost med obolelimi. Spomin nanjo je še danes živ tudi v družinskem spominu številnih družin, ko je eden od družinskih članov zbolel ali umrl med epidemijo »španske«. Neznani način širjenja, nenaden začetek bolezni in njena uničujoča moč sta bili za ljudi nenavadna. Influenca je namreč do takrat povsod po svetu veljala za nenevarno nalezljivo bolezen. Iz 19. stoletja poznamo vsaj tri epidemije, natančneje je bila dokumentirana epidemija v letih 1889–1890. Bolezen naj bi bila nevarna predvsem za starejše ljudi. Veljalo je, da je influenza sicer neprijetna, a za večino ljudi nenevarna bolezen (Crosby, 1999, 809). Leta 1918 so ljudje zato špansko gripo dojemali kot neobičajnega krivca za smrt sorodnikov, sosedov, znancev. Mogoče najbolj pretresljiva značilnost te pandemije povsod po svetu je bila nizka starost velikega števila žrtev, saj so prevladovali mlajši odrasli v svojih dvajsetih in tridesetih letih, ki so predstavljali najvitalnejši del populacije (prim. Opdycke, 2014, 6).

Zdravstveni statistični podatki, ki bi pričali o obolevnosti in umrljivosti ljudi za špansko gripo za slovenske dežele niso znani. Influenca na podlagi avstro-ogrske zdravstvene zakonodaje (Zakon o zabrambi in zatiranju prenosnih bolezni z dne 14. aprila 1913) ni spadala med tistih sedemnajst nalezljivih bolezni, katerih posamezne primere so morali zdravniki prijavljati in podatke sistematično zbirati. Ministrstvo za ljudsko zdravje je šele globoko med epidemijo 19. oktobra 1918 uvedlo obvezo prijave za vse primere pljučnic. Vendar ti podatki, če so takrat sploh bili zbrani, še niso znani. Tako ne poznamo niti grobih ocen o prizadetosti civilnega prebivalstva v posameznih deželah (Keber, 2017, 68). Pojav in umrljivost za špansko gripo zato lahko preučujemo le na osnovi podatkov iz mrliških knjig za manjša območja.⁴ Prvo in doslej edino tovrstno slovensko raziskavo je za mesto Ljubljana v diplomski nalogi opravila Nina Kalčič (Kalčič, 2001).

ŠPANSKA BOLEZEN TUDI V LJUBLJANI?

Kako močno je španska gripa prizadela prebivalstvo Ljubljane smo poskušali ugotoviti s pomočjo različnih zgodovinskih virov. Mesto je bilo zaradi bližine soške fronte med prvo svetovno vojno polno vojakov in vojaških bolnišnic (Šimac & Keber, 2011). Znano je, da je leta 1915 sem pribežal tudi del beguncev z območja soške fronte. V civilni zdravstveni službi je primanjkovalo zdravnikov, saj je bila večina mobilizirana v vojsko.

V časopisih so v Ljubljani prvič omenili špansko bolezen v začetku julija, ko naj bi »v nastopu te epidemije v prvem napadu«⁵ obolelo že več ljudi, bolezen pa se je pojavila v mili obliki.⁶ »Špansko bolezen, hripo posebne vrste [...]«, so zdravniki opisali kot bolezen, ki se pojavi iznenada, z vnetjem dihal (katar sopil), visoko vročino, hudim nahodom, mučnim kašljem in glavobolom. Po 2–4 dneh je vročina popustila in bolniki so hitro okrevali, pri čemer hujših komplikacij zdravniki niso opažali. Svetovali so prebolevanje bolezni v postelji in opozarjali na veliko nalezljivost.⁷ O tem prvem valu bolezni, ki se je razširila tudi na Dunaju in v Budimpešti ter celo na cesarski dvor – influenco je prebolela cesarica Cita – iz omenjenih časopisnih vesti ne izvemo kaj več kot to, da bolezen niso imeli za nevarno. Vzrok za njeno močno širjenje so pripisovali predvsem dolgotrajnemu slabemu vremenu in splošni slabi in nezadostni prehrani v državi, dejavnikoma, za katera je bilo znano, da tudi sicer pospešujeta bolezen.⁸ V kratkem poročilu o zdravstvenem

4 Tak način preučevanja smo prakticirali v slovensko-hrvaškem bilateralnem projektu Razsežnost in posledice epidemije španske gripe ob koncu 1. svetovne vojne na Kranjskem in v Istri (2016–2017), kjer smo na podlagi podatkov iz mrliških knjig analizirali mesta Ljubljano, Koper, Pulj in Pazin.

5 Slovenski narod, 31. 10. 1918: Zdravstvo v Ljubljani. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva, 5.

6 Slovenski narod, 4. 7. 1918: Španska bolezen tudi v Ljubljani?, 3; Domoljub, 11. 7. 1918: Španska bolezen, 292.

7 Slovenski narod, 5. 7. 1918: O španski bolezni, 3.

8 Slovenski narod, 2. 7. 1918: Španska bolezen na Dunaju, 3; Slovenski narod, 28. 6. 1918: Cesarica obolela, 5; Slovenski narod, 4. 7. 1918: Španska bolezen, 3; Slovenski narod, 6. 7. 1918: Zdravje cesarice, 3.

stanju v Ljubljani v prvem julijskem tednu med primeri tuberkuloze, tifusa in griže obolelih za gripo sploh ne omenjajo.⁹ Prve vesti o smrtnih primerih so v časopisih v drugi polovici julija objavili za Švico, kjer so za novo boleznijo že umirali tako vojaki kot tudi civilisti.¹⁰

O vnovičnem pojavu bolezni so časopisi začeli poročati spet v drugi polovici septembra in sicer za Budimpešto, Dunaj, Stockholm in Madrid. Konec septembra je začelo naraščati število smrtnih primerov v Budimpešti in na Dunaju.¹¹ O drugem, resnejšem in obsežnejšem nastopu španske gripe v Ljubljani je Slovenski narod prvič poročal 30. septembra, ko naj bi bilo največ primerov med šolsko mladino. V zadnjem septembrskem tednu naj bi zbolelo 6 ljudi za influenco in 6 za pljučnico.¹² Prva osmrtnica v časopisu se je pojavila 2. oktobra, ko je »vsled španske bolezni« umrla 28-letna žena c. kr. gimnazijskega profesorja iz Trnovega (Slovenski narod, 2. 10. 1918, 5). Tri dni kasneje iz druge osmrtnice izvemo, da je »žrtev zavratne španske bolezni in pljučnice« postala še 26-letna žena mestnega učitelja, ki je umrla v deželni bolnici (Slovenski narod, 5. 10. 1918, 6). Ker v časopisju objavljene osmrtnice predstavljajo le posamezne umrle iz predvsem meščanskega okolja, nam šele pogled v mrliške knjige razkrije, da so tudi v Ljubljani prvi bolniki začeli umirati že v zadnjih dveh tednih septembra. V deželni bolnici je tako septembra za pljučnico in influenco umrlo šest ljudi, v župnijah sv. Jakob in Marija devica v Polju po štirje, v župniji Marijino oznanjenje trije in po eden v župnijah sv. Peter in Vič.¹³

3. oktobra je bila objavljena vest, da se bolezen v mestu vse bolj širi in da je v mnogih rodbinah vse bolno, nekaj ljudi je zaradi bolezni že umrlo. Ker v šolah manjka že ogromno otrok, jih bo treba zapreti.¹⁴ Mnenje pisca 5. oktobra, da v Ljubljani najbolj obolevajo otroci, je razvidno tudi iz članka o španski bolezni v Zagrebu, ko primerja starost obolelih v obeh mestih.¹⁵ 7. oktobra so v časopisu objavili osmrtnico tretješolca I. državne gimnazije, starega 14 let (Slovenski narod, 7. 10. 1918, 6). Po 5. oktobru v časopisju sledi izbruh vesti o množičnih žrtvah španske gripe iz različnih delov Avstro-Ogrske kot tudi o množičnih obolenjih po vsem slovenskem ozemlju, še posebej na Dolenjskem, Štajerskem in v Beli krajini. »Množijo se opasni slučaji španske bolezni, ki nastopa komplicirana z vnetjem pljuč.«¹⁶ V časopisju se do konca oktobra pomnožijo vesti o umrlih, pogostejše postanejo osmrtnice in ob-

9 Slovenski narod, 12. 7. 1918: Zdravstveno stanje mestne občine ljubljanske, 2.

10 Slovenski narod, 15. 7. 1918: Španska bolezen v Švici, 3; Slovenski narod, 24. 7. 1918: Odredbe proti razširjanju španske bolezni in Španska bolezen v švicarski armadi, 5; Slovenski narod, 31. 7. 1918: Smrtonosna španska bolezen, 3; Domoljub, 25. 7. 1918: Španska bolezen v Švici, 312.

11 Slovenski narod, 27. 9. 1918: Španska bolezen v Budimpešti in Dunaj brez mleka, 3.

12 Slovenski narod, 30. 9. 1918: Španska bolezen, 5; Slovenski narod, 3. 10. 1918: Izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske, 4.

13 NŠAL, mrliške knjige – prepisi: Ljubljanska deželno-bolniška duhovnija, Ljubljanska bolnica 1916–1920; Sv. Jakob, Devica Marija v Polju 1891–1924, Marijino oznanjenje 1918–1954, Sv. Peter 1916–1930, Vič (1908–1935).

14 Slovenski narod, 3. 10. 1918: Španska bolezen v Ljubljani, 4.

15 Slovenski narod, 5. 10. 1918: Španska bolezen v Zagrebu, 5.

16 Slovenski narod, 9. 10. 1918: Španska bolezen, 4.

jave števila umrlih v večjih mestih monarhije. Novembra se pojavljajo še osmrtnice in članki o priporočljivi preventivi, ki pa do konca decembra s strani časopisov postopoma izginejo.

V osmrtnicah v časopisu Slovenski narod zasledimo tako člane učiteljskih družin kot tudi mlade ženske, žene in mame, mlade vojake in mlade uradnike kot sta bila npr. mladi uradnik ljubljanske mestne aprovizacije in pravnik in uradnik mestne uprave, »ki zapušča mlado, težko bolno ženo in otroka najnežnejše dobe«. ¹⁷ O umiranju učiteljev, učiteljic in njihovih družinskih članov izvemo tudi iz nekrologov v časopisu Učiteljski tovariš (Keber, 2017, 74). Osmrtnice pa so naznanjale tudi smrt otrok; nekaterih še v »nežni starosti«, drugih že šolarjev in dijakov. Kot vzrok smrti je bila najpogosteje navedena »kratka španska bolezen«, influenza, ali tudi le »kratka bolezen«, ki jo glede na epidemični kontekst z veliko verjetnostjo lahko pripišemo prav gripi. Podobno ugotavlja tudi Goran Hutinec za osmrtnice v hrvaškem časopisju (Hutinac, 2006, 234).

Tudi za mesto Ljubljana je iskanje materialnih sledi pandemije težavno. Ker arhiv mestnega fizikata (mestnega zdravnika) za leto 1918 ni ohranjen, nam le sejni zapisniki mestnega občinskega sveta do neke mere razkrivajo, kako so mestne oblasti dojemale epidemijo oz. kako so ukrepale v mesecih množičnega obolenja in povečanega umiranja. In končno, kam so jo na svojem dolgem spisku vojnih težav, ki so pestile mestno prebivalstvo, sploh zmogle umestiti. Na seji 29. oktobra, ko je bila epidemija v mestu na višku, razpad Avstro-Ogrske pa že realnost, je občinske svetnike skrbela predvsem varnost v mestu. Da bi preprečili anarhistične razmere, so ustanovili posebno mestno stražo. Poleg tega so se ukvarjali tudi z reševanjem resnega pomanjkanja hrane (žita, masti in mesa) in stanovanj. Razvidno je, da je mestno oblast v tem času zaposlovala predvsem dvoje: nastanek nove države in vprašanje preskrbe prebivalstva. Epidemija španske gripe v tem zapisniku ni omenjena. ¹⁸ Prav tako ni omenjena v naslednjih dveh zapisnikih iz časa trajanja epidemije, in sicer z 19. novembra 1918 in 14. decembra 1918. Če so v prvem prevladovala zadeve finančne narave in reševanje problema pomanjkanja hrane, so se v drugem ukvarjali predvsem s položajem mesta v 1. decembra ustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. ¹⁹

Podatke o španski gripi v mestu vsebuje poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918, ki je bilo dodano sejnemu zapisniku občinske seje 11. februarja 1919. Mestni zdravnik dr. Otmar Krajec v njem ugotavlja veliko umrljivost otrok in meni, da glavni vzrok za to v tem letu niso bile otroške nalezljive bolezni, ampak nepravilna in nezadostna hrana, ki oslabi odpornost telesa in postane usodna za otroško telo. Pri odraslih je število umrlih

17 Slovenski narod, 18. 11. 1918: Mag. komisar Vladimir Breskvar, 3.

18 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki sej in sklepi mestnega občinskega sveta (Cod. III), t. e. 118, a. e. 77, seja 29. oktober 1918.

19 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki sej in sklepi mestnega občinskega sveta (Cod. III), t. e. 118, a. e. 77, seji 19. 11. 1918 in 14. 12. 1918.

poleg griže povečala predvsem španska influenza. »Posebno pa je leta 1918 španska influenza, v veliki epidemiji, zahtevala tudi med ljubljanskim občinstvom mnogo žrtev in to osebno zadnje štiri mesece, začetkom tekočega leta 1919 pa je skoraj zginila.«²⁰ Zdravnik ugotavlja, da je največ ljudi sicer umrlo za tuberkulozo (286) in da je nenavadno veliko ljudi umrlo zaradi pljučnice (152), ki pa je v poročilu neposredno ne poveže s špansko gripo. Za leto naj bi v mestu umrlo 135 oseb, od katerih jih je bilo največ starih med 15 in 30 let, 55 je bilo moških in 80 žensk. Zdravnik ugotavlja, da je umrljivost v mestu postala tako velika, da je prebivalstvo nazadovalo za desetletja. (Umrlijivost domačinov je narasla na 18,1 ‰, v zadnjem petletju pred vojno je bila 14,9 ‰). Poročilo zaključuje z ugotovitvijo, da se šele z izboljšanjem prehrabnih in splošnih življenjskih razmer lahko pričakuje izboljšanje splošnega zdravja ljudi.²¹ Pomanjkanje hrane so tudi v časopisnih člankih povezovali z večjim številom smrtnih primerov zaradi gripe.²²

O številu umrlih v mestu za nalezljivimi boleznimi v posameznih tednih so poročali tudi v časopisih Slovenski narod in Naprej (tedenski izkazi o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske). Od konca septembra do konca decembra so objavljali najprej število obolelih nato tudi umrlih za influenco in pljučnico. 31. oktobra, ko je obolenje za gripo začelo upadati, je bilo v Slovenskem narodu objavljeno izčrpno poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva. V njem mestni zdravnik med drugim ugotavlja, da se v času vojne primeri nalezljivih bolezni (koze, kolera, pegasti legar, tifus, otroške nalezljive bolezni) v mestu niso epidemično razširili. Tudi tu zdravnik poudari, da je septembra 1918 »nastopila v jako razširjeni epidemiji influenza (španska bolezen) [...] obnem z influenco pa so se jako pomnožili tudi slučajji pljučnice, katera je najbrže med sedanjo epidemijo influence povzročena po bacilu influence«. Dejstvo, da je zbolelo več žensk, zdravnik pripisuje predvsem strežbi bolnih in skrbi za družinsko prehrano, ko so bile predvsem ženske prisiljene hoditi med ljudi po opravkih in čakati v vrstah na hrano pri aprovizacijah. Bil je mnenja, da se »javno zdravstveno, uradoma« pri tej bolezni ne da doseči nič. Ljudje si lahko pomagajo z osebno higieno (večkratno grgranje na dan, stroga telesna higiena in higiena v stanovanjih, ki jih je treba zračiti) in s tem, da ne obiskujejo bolnikov in se izogibajo kašljajočih ljudi.²³

Ena od najbolj prizadetih skupin prebivalstva v Ljubljani so bili šolarji, kar je bilo sicer značilno tudi drugod po svetu (Phillips, 2014, 4). Množično obolenje

20 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki sej in sklepi mestnega občinskega sveta (Cod. III), t. e. 119, a.e. 78, Seja občinskega sveta z dne 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918, str. 1.

21 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki sej in sklepi mestnega občinskega sveta (Cod. III), t. e. 119, a.e. 78, Seja občinskega sveta z dne 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

22 Slovenski narod, 11. 10. 1918: Posledica nezadostne prehrane, 3.

23 Slovenski narod, 31. 10. 1918: Zdravstvo v Ljubljani. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva, 5.

učencev in učiteljev v ljubljanskih šolah kaže na veliko siceršnjo razširjenost te bolezni v mestu. Delež učencev, ki so v začetku oktobra zaradi bolezni manjkali pri pouku, je bil v posameznih ljubljanskih šolah med 16 in 75 % vseh šolarjev. V prvih dneh oktobra je bilo v ljubljanskih ljudskih šolah za gripo bolnih 1.252 učencev oz. 29,7 % vseh šolarjev. S šolskimi otroki je bil povezan tudi edini javnozdravstveni ukrep v Ljubljani in drugod na Kranjskem, ko so zaradi epidemije vse šole v začetku oktobra zaprli za en mesec (Keber, 2017, 70). Iz že omenjenega članka mestnega zdravnika v časopisu Slovenski narod na zadnji oktobrski dan je razvidno, da so zdravniki nasploh močno nalezljivost gripe najprej opazili prav med šolskimi otroki. »Nalezljivost influence je jako velika, morda tako velika, kot pri ošpicah, katero bolezen skoraj vsakdo v svojem življenju naleze. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanji epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče iz enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal bolezni med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazal na vsaki šoli hiter napredek okužbe. V par dneh primanjkovalo je skoraj v vsakem razredu srednjih in ljudskih šol večje število, do tretjine, oziroma polovice, otrok [...].«²⁴ Iz članka izvemo, da je v zadnjih treh oktobrskih tednih v mestu zbolelo več tisoč oseb. Zdravnik je ugotavljal, da so med obolelimi prevladovali otroci do 10. leta, mladina od 10. do 20. leta in odrasli do 30. leta.²⁵ Šolske kronike nekaterih ljubljanskih šol vsebujejo tudi podatke o umrlih učencih in učiteljih, kar kaže na to, da so zaradi gripe umirali na številnih šolah (Keber, 2017, 73–74).

Občutek, da se mestna in deželna oblast v preprečevanju širjenja epidemije nista (dovolj) potrudili, posredno odseva tako iz objavljenega poročila mestnega zdravnika kot tudi iz vsaj enega od člankov v Slovenskem narodu.²⁶ Če je bil mestni zdravnik mnenja, da se z javnim zdravstvom ne da pri tej epidemiji »nič doseči«,²⁷ je pisec drugega članka ugotavljal, da razen zaprtja šol deželna in mestna oblast v času epidemije nista uvedli nobenega drugega (potrebne) ukrepa.²⁸ Znano je, da so v nekaterih avstro-ogrskih mestih kot so bili Dunaj, Budimpešta, Trst in Gradec poleg šol zaprli tudi kinematografe, gledališča in zabavišča. O tem so razmišljali tudi na seji Deželnega zdravstvenega sveta 23. oktobra. Vendar pa takrat dodatnih ukrepov zaradi dejstva, da gripa v Ljubljani že slabi, niso uvedli. Sklenili so, da bi dodatni ukrepi, kot so npr. zaprtje kinematografov in gledališč ter omejitev prometa na cestni železnici, prišli v poštev ob ponovnem močnem pojavu bolezni. Kljub temu so ljudem priporočali, da naj se izogibajo dogodkov, kjer

24 Slovenski narod, 31. 10. 1918: Zdravstvo v Ljubljani. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva, 5.

25 Slovenski narod, 31. 10. 1918: Zdravstvo v Ljubljani. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva, 5.

26 Slovenski narod, 18.10.1918: Španska bolezen se tako širi, 3.

27 Slovenski narod, 31. 10. 1918: Zdravstvo v Ljubljani. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva, 5.

28 Slovenski narod, 18.10.1918: Španska bolezen se tako širi, 3.

se zbira veliko ljudi.²⁹ Vseeno se je 29. oktobra, dan pred razglasitvijo Narodne vlade v Ljubljani, velike narodne manifestacije na ljubljanskem Kongresnem trgu udeležilo nad 30.000 ljudi (Perovšek, 2005, 207–208). V praksi se je dogajalo, da so morali zapreti nekatere trgovine in gostilne, saj je zaradi bolezni zmanjkalo osebja (Slovenec, 10. 10. 1918, 3).

Gotovo pa je epidemija maloštevilne ljubljanske civilne zdravnike vznemirila. Društvo zdravnikov na Kranjskem je namreč »influenčno epidemijo« izbralo za glavno temo mesečnega zborovanja, ki so ga imeli 18. oktobra v učilnici porodniškega oddelka deželne bolnice.³⁰ V društvu so ljudi sicer svarili pred uživanjem alkohola kot sredstva proti gripi in poudarjali, da alkohol, nasprotno od splošnega prepričanja, zmanjšuje odpornost proti boleznim. Ljudem so svetovali zračenje stanovanj, gibanje na prostem, izpiranje ust z dezinfekcijskimi sredstvi in varovanje pred prehladom. Ker so bili zdravniki zasuti s prošnjami za obisk, so le-ti ljudi pozivali, naj upoštevajo njihovo naporno delo v tem času in naj se za obiske naročijo vnaprej. Prav tako so ljudi prosili, da naj jih kličejo samo v nujnih primerih.³¹

ANALIZA MRLIŠKIH KNJIG ŽUPNIJ V LJUBLJANI IN PRIMESTNIH VASEH

Z analizo mrliških knjig enajstih ljubljanskih mestnih in primestnih župnij ter mrliško knjigo ljubljanske deželne bolnišnice smo v času med 1. septembrom 1918 in 30. marcem 1919 ugotavljali število, starost in spol umrlih za influenco in pljučnico. V analizo so bile vključene župnije sv. Peter, sv. Nikolaj, Marijino oznanjenje, sv. Jakob, Janez Krstnik (Trnovo), Vič, Šentvid nad Ljubljano, Devica Marija v Polju, Ježica, Črnuče, Rudnik in mrliška knjiga deželne bolnice.³² Skupno število umrlih med civilnim prebivalstvom za špansko gripo na območju Ljubljane in njene bližnje okolice je bilo 414, pri čemer so vključeni vsi primeri influence in pljučnice.³³ Pljučnice prištevamo k španski gripi zato, ker se je le-ta večinoma zapletla z atipičnimi pljučnicami, ki so pogosto vodile v smrt (Zupanič Slavec, 2005, 227). Ker natančno število prebivalcev v Ljubljani z okoliškimi vasi leta 1918 ni znano, ne moremo izračunati smrtnosti (letalitete) za špansko gripo.³⁴

V mrliških knjigah ljubljanskih župnij je bil vzrok smrti za gripo umrlih zapisan v različnih kombinacijah, prevladujejo zapisi influenza, pljučnica, pneumonia,

29 Slovenski narod, 28. 10. 1918: Deželni zdravstveni svet o španski hripi, 4.

30 Slovenski narod, 17. 10. 1918: Društvo zdravnikov na Kranjskem, 3.

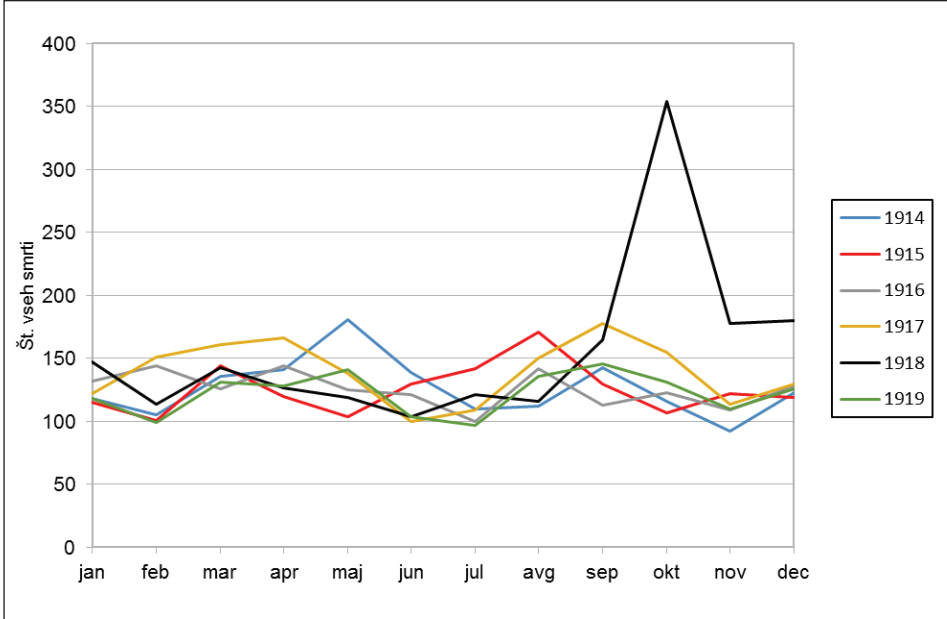
31 Slovenski narod, 23. 10. 1918: Iz društva zdravnikov, 4.

32 NŠAL, prepisi mrliških knjig za vseh 11 ljubljanskih župnij; duplikat mrliške knjige ljubljanske deželno-bolniške duhovnije, duhovnijski urad deželne bolnice, ljubljanska bolnica 1916–1920.

33 Nina Kalčič med septembrom 1918 in februarjem 1919 našteje 403 umrle (Kalčič, 2001, 30).

34 Leta 1918 je v četrtem četrtletnem obdobju v mestu Ljubljana živel 51.397 ljudi (ZAL, LJU 489, t. e. 1793, a. e. 1625, Statistische Verhältnisse, IV. Quartals-Ausweis 1918).

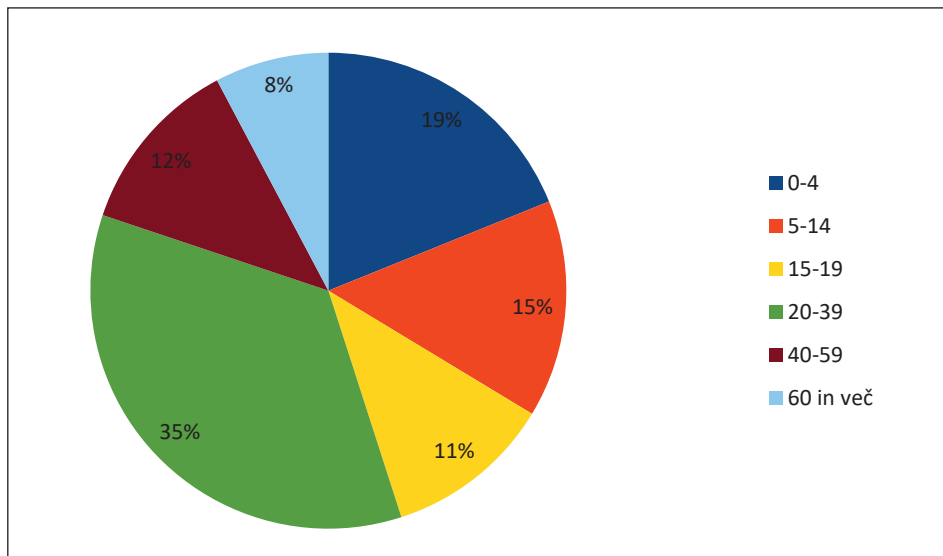
Graf 1: Število vseh umrlih v 11 župnijah v Ljubljani z neposredno okolico in v deželni bolnici 1914–1919.

pogosto s pridevnikom »španska«. Sicer so na več načinov in v različnih jezikih kombinirali diagnoze kot so npr. influenza pljučnica, influenza pneumonia, influenza pneumonia bilateralis, influenza pljučno vnetje, španska influenza, morbus hispanica, pljučnica po influenci, španska bolezen, španska in pljučnica, hripa pljučnica, pljučnica (šp.), pneumonia »španska«. V posameznih primerih je bilo pri vzroku smrti navedeno več bolezni kot npr. jetika influenza, naduha influenza, epilepsija influenza.

Umiranje za gripo se je v mestu začelo v drugi polovici septembra in je bilo, tako kot drugod po Evropi, najmočnejše v oktobru, ko je umrlo 256 ljudi oz. 61,8 % vseh umrlih za gripo. Med 10. in 16. oktobrom je umrlo kar 112 ljudi. Največ jih je umrlo 14. in 15. oktobra in sicer 21 oz. 22 ljudi. Zadnji višek v številu umrlih je bil 22. oktober, ko je v mestu umrlo 17 ljudi. Po tem dnevu začne število umrlih upadati in do konca meseca ne preseže več 5 umrlih na dan. Izjemen porast umrlih v oktobru 1918 je v obdobju 1914–1919 razviden na grafu 1. Trend padanja se je nadaljeval tudi v novembru, ko do 5. novembra ni presegel štirih umrlih na dan, do 15. novembra je padel na največ dva umrla na dan, potem pa se je v drugi polovici meseca število umrlih gibalo med 0 in 5. V decembru se je število umrlih gibalo med 0 in 3 na dan, pri čemer so bili dnevi brez umrlih vedno bolj pogosti. V januarju in februarju 1919 je umrlo po sedem ljudi, marca dva.

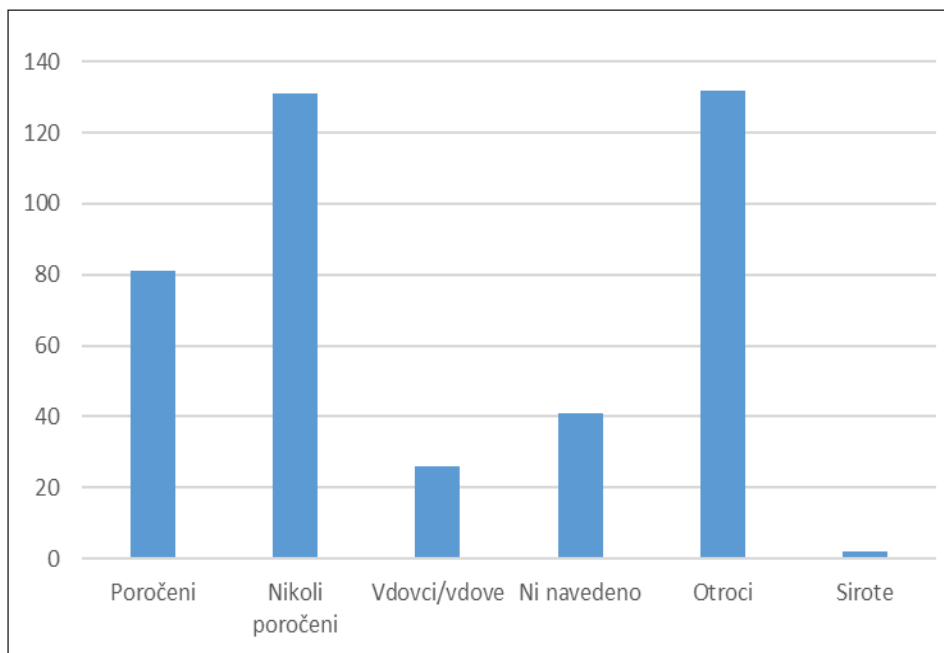
Graf 2: Umrlji za špansko gripo po starostnih skupinah v 11 župnijah v Ljubljani z neposredno okolico in v deželni bolnici 1918–1919 (N=414).

V Ljubljani so bili najbolj prizadeti mladi odrasli in otroci, najmanj pa pripadniki starostnih skupin 15–19 let in nad 60 let (graf 2) (prim. Crosby, 2003, 24; Phillips & Killingray, 2003, 8). Umrlo je več žensk kot moških (54 %). Izstopajo ženske med 21. in 30. letom starosti ter otroci do 5. leta starosti (prim. Kalčič, 2001, 31, 33). Socialno strukturo umrlih je smiselno opazovati v treh župnijah z največ umrliimi. Župnija sv. Peter, kjer je umrlo največ ljudi (107), je obsegala predel mesta poseljen predvsem z obrtniki. Med umrliimi prevladujejo člani družin različnih obrtnikov (kovači, dimnikarji, zidarji, tesarji, krojači, peki, čevljarji) in zaposlenih pri železnici. V tem delu mesta so umirali še tovarniški delavci in delavke, služinčad, pa tudi posestniki, trgovci, uradniki in uradnice ter nekaj dijakov srednjih šol. Tu je bila na Streliški ulici tudi mestna otroška bolnica, kjer je v epidemiji umrlo 7 otrok v starosti od 5 mesecev do 9 let. Sledila je župnija Marijinega oznanjenja (53), ki se je iz osrčja mesta razprostirala proti severu. Tudi tu najdemo med žrtvami influence člane družin zaposlenih pri železnici in v nekaterih obrteh, po drugi strani pa tudi člane družin uradnikov, trgovcev, duhovnike in tudi služinčad. Tretja po številu umrlih je bila župnija Device Marije v Polju (46) na skrajnem vzhodnem robu mesta. Tu je v deželni psihiatrični bolnišnici, ki je stala že povsem izven mesta, za špansko gripo umrlo 13 pacientov. Nekaj je bilo tudi družinskih članov delavcev iz tovarne papirja v Vevčah.

Med umrliimi za gripo je bilo glede na družinski status največ samskih oseb in otrok, sledijo poročeni in ovdoveli (tabela 1).

Tab. 1: Družinski status umrlih za gripo v Ljubljani (N= 414).

Popolnoma neznano je v tem trenutku obolenje in umiranje vojakov. Glede na to, da je bila Ljubljana »mesto vojaških bolnišnic«, so špansko gripo gotovo zdravili v vojaških bolnicah. Za gripo obolele vojake so zdravili vsaj v c. in kr. rezervni bolnici št. 6. Iz ohranjenih dokumentov te bolnice je razvidno, da so oktobra 1918 bolničarke k plači dobivale še poseben epidemijski dodatek v višini 1 do 1,60 krome (Šimac & Keber, 2011, 157–158). Kot kaže raziskava Gorana Hutinca, je bilo v Zagrebu med septembrom in novembrom kar 75 % evidentiranih žrtev vojakov (Hutinec, 2006, 236).

DEŽELNA BOLNICA V LJUBLJANI

Ohranjene evidence hospitaliziranih za gripo v ljubljansko deželno bolnišnico so še posebej dragocene, saj so trenutno edini znani vir, ki vsebuje podatke o obolelih za gripo. Večina obolelih se je namreč zdravila doma in niso bili evidentirani.

Iz evidenc sprejetih bolnikov v ljubljansko deželno bolnišnico v letih 1918 in 1919 je razvidno, da je bilo med septembrom 1918 in marcem 1919 z diagnozo influence in pljučnice sprejetih in zdravljenih 326 ljudi (277 za influenco in 49 za pljučnico). Od teh jih je v bolnišnici umrlo 60. Ostali so bili ozdravljeni ali preme-

šчени.³⁵ Na podlagi teh števil lahko izračunamo, da je bila smrtnost za influenco v deželni bolnišnici 18,4 % oz. da je gripo v bolnišnici preživel 82,6 % hospitaliziranih s to diagnozo. Zaradi pomanjkanja podobnih raziskav je v tem trenutku težko oceniti ali gre pri teh številkah za nizko oz. visoko smrtnost. Primerjamo lahko podatke iz bolnišnice v Pulju, kjer so v istem obdobju zdravili 213 bolnikov (33 jih je umrlo) in je bila smrtnost za gripo z 13,49 % nekoliko nižja (Milovan Delić, 2017, 191).

Nekoliko večje število umrlih najdemo v mrliški knjigi ljubljanske deželne bolnice, in sicer 73 umrlih za gripo in pljučnico oz. 13 umrlih več kot je navedeno v evidenci sprejetih bolnikov. Razliko v številu umrlih med evidenco sprejetih bolnikov in vpisanimi v mrliško knjigo bolnice lahko iščemo bodisi v premeščenih pacientih bodisi v morebitnih nedoslednostih oz. napakah v evidenci sprejetih bolnikov.³⁶

Za razliko od evidence sprejetih bolnikov pa je bilo 73 vpisanih v mrliško knjigo ljubljanske deželne bolnišnice možno analizirati.³⁷ Večina se je zdravila na bolniškem oddelku 2. Med njimi je bilo deset otrok (do 16 leta starosti) in več žensk kot moških (44 žensk, 29 moških). Socialna struktura umrlih je raznolika, razpršena med različne poklice. Med njimi so tako člani učiteljskih družin, dijak gimnazije, visokošolec, trgovska učenka, šivilje, člani obrtniških, uradniških in trgovskih družin, služkinje, kuharice, tovarniški delavci, dninarji in dninarice, zaposleni pri Južni železnici, bolniška sestra v Deželni bolnišnici, blagajničarka v hotelu Slon, občinski reveži kot tudi člani kmečkih družin. V bolnišnico so bili namreč poleg prebivalcev Ljubljane sprejeti tudi bolniki iz bližnje okolice mesta. Med umrlimi so tako tudi prebivalci Kašlja, Vevč, Šentvida, Glinč, Šmartnega pod Šmarno goro, Kresnic in tudi nekoliko bolj oddaljenega Kamnika. Med umrlimi je bilo 10 beguncev z Goriške (od tega 9 žensk). Nekaj je bilo ljudi, ki so le potovali skozi Ljubljano in (najbrž) tu zboleli in umrli kot so bili npr. sestra Rdečega križa na poti iz Benečije, vojaška kuharica na poti iz Benečije na Dunaj, žena učitelja iz Gorice na poti v Hercegovino, žena narednika na potovanju iz Šentjurja in učitelj – rezervni častnik na poti iz Hercegovine od vojakov. Pomembna značilnost umrlih za gripo v bolnici je bila, da je bila večina odraslih po stanu samskih ali ovdovelih (68 %), torej ljudi, ki naj doma med boleznijo ne bi imeli zagotovljene nege. Relativno visok odstotek preživelosti med zdravljenimi v bolnici gre, kot ugotavlja Iva Milovan Delić na primeru puljske bolnice, verjetno tudi

35 ARS, AS 424, Deželna civilna bolnica v Ljubljani, Evidence sprejetih in umrlih bolnikov 1918, K 46, 47; AS 425, Obča državna bolnica v Ljubljani, Evidence sprejetih bolnikov 1919, K 1. Ker mi v času raziskave ni uspelo pridobiti dovoljenja Arhivske komisije in Komisije za medicinsko etiko za vpogled v gradivo deželne bolnišnice v Ljubljani, sem evidence bolnikov v Arhivu Republike Slovenije lahko pregledovala le v anonimizirani obliki. Zato so osebni podatki posameznih bolnikov ostali neznani in ni bilo mogoče analizirati sprejetih obolelih za gripo v to bolnišnico. Podatki se razlikujejo od podatkov Nine Kalčič, ki od septembra do decembra v bolnici našteje 374 bolnikov (280 influenza, 94 pljučnica, 70 umrlih, 38 premeščenih) (Kalčič, 2001, 31).

36 NŠAL, mrliška knjiga ljubljanske deželne bolnice, 1916–1920.

37 NŠAL, mrliška knjiga ljubljanske deželne bolnice, 1916–1920.

v ljubljanskem primeru pripisati predvsem bolniški negi, počitku, rednim obrokom hrane in pitju tekočin (Milovan Delić, 2017, 198). V ameriških raziskavah je še posebej poudarjeno pomembno delo medicinskih sester med pandemijo, saj naj bi bilo njihovo delo bolj učinkovito od zdravniškega (Bristow, 2003, 63–64). Nenazadnje o pomenu nege med boleznijo govori tudi že omenjeni Anton Brecej, zdravnik, ki je zdravil samega sebe. »Mož zrelih, tirolskih let, zdravnik z obsežnimi življenjskimi izkušnjami – pa bolnik in strežnik v eni in isti osebi! Zanimiv doživljaj, v katerem se nisem spodnesel, pač pa marsikaj naučil, česar dotlej nisem vedel. [...] Kolikega pomena za bolnika je strežba, sem zvedel takrat« (Kazak, 1935, 424). Zdravniki so bili namreč pri zdravljenju španske gripe nemočni zaradi nepoznavanja vzroka in patologije bolezni. Zato na voljo niso imeli učinkovite terapije. Ker so takratni znanstveniki vzrok bolezni iskali med bakterijami, je v času pandemije veljalo, da influenco povzročajo t. i. Pfeifferjevi bacili.³⁸ Takrat še niso poznali bistveno manjših virusov, ki so postali kot povzročitelji nekaterih nalezljivih bolezni vidni kasneje na elektronskih mikroskopih.

ZAKLJUČEK

Španska gripa je v senci Velike vojne, če uporabim izraz Nikole Anušića, v svojem drugem valu širjenja prizadela tudi prebivalstvo Ljubljane. V od vojne izčrpanem mestu, kjer je močno primanjkovalo hrane, je v pandemiji med septembrom in decembrom 1918 umrlo 414 ljudi. Ob odsotnosti zdravstvene statistike, ki zaradi specifičnosti bolezni in razpada Avstro-Ogrske ni bila zbrana, smo analizirali ljubljanske mrliške knjige. Analiza kaže, da struktura umrlih med pandemijo v glavnih značilnostih ne odstopa od rezultatov podobnih raziskav v zahodnem zgodovinskoopisju. Tudi tu so umirali predvsem mladi odrasli in otroci. Ljubljansko okolje je, podobno kot hrvaško, posebno le v tem, da je med umrlimi za gripo nekoliko več žensk kot moških. Redki ohranjeni upravno-zdravstveni dokumenti pričajo o množičnem obolevanju mestnega prebivalstva in v primerjavi z bližnjimi, večjimi avstro-ogrskimi mesti, o nezadostnih ukrepih tako ljubljanske mestne oblasti kot tudi dežele same. Edini mestni ukrep je bilo namreč enomesečno zaprtje vseh šol. Epidemija razkriva tudi nemoč mestnega in deželnega zdravstva, predvsem pomanjkanje zdravnikov. Kljub skromnosti arhivskega gradiva o epidemiji, njen obstoj tem bolj prepričljivo dokazujejo popularni viri kot so časopisje, spomini in dnevniki za čas prve svetovne vojne.

Z viri, ki so nam bili na razpolago, smo lahko le delno odgovorili na nekaj vprašanj o obstoju in širjenju španske gripe v Ljubljani. Ti odgovori sprožajo nova, kompleksnejša vprašanja kot so npr. vpliv socialnih razlik na umiranje za gripo ali kako je gripa vplivala na zdravje tistih ljudi, ki so jo preboleli. Tovrstna vprašanja zahtevajo nove pristope in drugačen način razmišljanja pri analizi že znanih in novih virov ter terjajo interdisciplinarnost v raziskovanju.

38 Domoljub, 7. 11. 1918: Nova ali španska bolezen, 466.

“ON A SPANISH DISEASE, A SPECIFIC TYPE OF FLU”. EXPERIENCE WITH THE SPANISH INFLUENZA PANDEMIC IN LJUBLJANA

Katarina KEBER

ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: katarina.keber@zrc-sazu.si

SUMMARY

The Spanish influenza pandemic that affected global population in 1918–20 is considered as one of the most lethal ones in human history. According to recent estimates, 500 million people had been infected while 50 to 100 million died. Within Austria-Hungary, the second wave of the pandemic in autumn of 1918 spread to Slovenian population as well. The research – based on death register analyses, newspaper articles, minutes of the municipal council meetings, as well as memoirs and diaries from the time of WWI – relates to the city of Ljubljana. The death register analysis results for 11 city and surrounding parishes and those for the provincial hospital demonstrate that 414 people died in the city itself and its suburbs. The fatalities in the city started emerging in the second half of September 1918 and culminated in October of that year. Most of the deceased were young adults and children, more women than men, predominantly single persons (as regards the marital status) and children. Indirect sources revealed that school children were affected in great numbers, which caused mass school absenteeism during the epidemic. The latter also prompted the only public health measure by the authorities, i.e. the closure of schools for a month.

Keywords: Spanish influenza, Ljubljana, World War I, epidemics, pandemics

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 424** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Deželna civilna bolnica v Ljubljani, Evidence sprejetih in umrlih bolnikov 1918, K 46, 47 (AS 424).
- ARS, AS 425** – ARS, Obča državna bolnica v Ljubljani, Evidence sprejetih bolnikov 1919, K 1 (AS 425).
- Domoljub.** Ljubljana, M. Kolar, 1888–1944.
- NŠAL** – Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), mrliške knjige (prepisi):
- mrliške knjige župnij Sv. Jakob (1891–1920), Devica Marija v Polju 1891–1924, Marijino oznanjenje (1904–1917, 1918–1954), sv. Peter (1906–1915, 1916–1930), sv. Nikolaj (1871–1925), Vič (1908–1935), Janez Krstnik (Trnovo) (1871–1920), Šentvid (1881–1915, 1916–1964), Ježica (1901–1964), Črnuče (1835–1964), Rudnik (1835–1964).
 - Ljubljanska deželno-bolniška duhovnija, mrliška knjiga ljubljanske bolnice (1911–1915, 1916–1920).
- Slovenec.** Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1845.
- Slovenski narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.
- ZAL, LJU 488** – Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Zapisniki sej in sklepi mestnega občinskega sveta (Cod. III), t. e. 118, knjiga 77 in t. e. 119, knjiga 78.
- ZAL, LJU 489** – ZAL, Reg. I, t. e. 1793, a.e. 1625, Statistische Verhältnisse.
- Anušić, N. (2015):** U sjeni velikoga rata. Pandemija španjolske gripe 1918.–1919. u sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb, Srednja Europa.
- Bristow, N. K. (2003):** You can't do anything for Influenza: Doctors, nurses and the power of gender during the influenza pandemic in the United States. V: Phillips, H. & D. Killingray (ur.): Spanish Influenza Pandemic of 1918–19. New perspectives. London, New York, Routledge, 58–69.
- Brodnik, V. (1989):** Preskrba Ljubljanec med I. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 29, 281–323.
- Crosby, A. W. (1999):** Influenza. V: Kiple, K. F. (ur.): The Cambridge world history of human disease. Cambridge, Cambridge University Press, 807–811.
- Crosby, A. W. (2006):** America's Forgotten Pandemic. Cambridge, Cambridge University Press.
- Folks, H. (1920):** The Human Costs of the War. New York, London, Harper and Brothers Publishers.
- Hutinec, G. (2006):** Odjeci epidemije »španjolske gripe« 1918. godine u hrvatskoj javnosti. Radovi, 38, 227–242.
- Johnson, N. P. A. S. & J. Mueller (2002):** Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 »Spanish« Influenza Pandemic. Bulletin of the History of medicine, 105–115.
- Kalčič, N. (2001):** Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno. Ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa« (diplomska naloga). Ljubljana, Oddelek za zgodovino FF UL.

- Kazak, B. (1935):** Nadloge pred prevratom in sam bolan. *Mladika*, 16, 421–426.
- Keber, K. (2017):** Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjemoslovanskem prostoru. *Kronika*, 65, 1, 67–76.
- Milovan Delić, I. (2017):** ‚Liječenje‘ španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta. V: Svolfšak, P. (ur.): *Istra u Velikom ratu: glad, bolesti, smrt / L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte / Istra v Veliki vojni: glad, bolesti, smrt*. Koper, Histria editiones, 183–208.
- Opdycke, S. (2014):** The flu epidemic of 1918, America's Experience in the Global Health Crisis. New York, Routledge.
- Perovšek, J. (2005):** Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. V: Drnovšek, M. & D. Bajt (ur.): *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana, Nova revija, 207–208.
- Phillips, H. & D. Killingray (2003):** Introduction. V: Phillips, H. & D. Killingray (ur.): *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–19*. London, New York, Routledge, 1–25.
- Phillips, H. (2014):** Influenza Pandemic. V: Ute, D. et al. (ur.): *1914–1918-online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin, Freie Universität Berlin, 8. 10. 2014.
- Schmied-Kowarzik, A. (2016):** War Losses (Austria-Hungary). V: Ute, D. et al. (ur.): *1914–1918-online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin, Freie Universität Berlin, 17. 9. 2016.
- Stergar, R. (2015):** Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 1, 22–53.
- Svolfšak, P. (2019):** Vračanje slovenskih beguncev v porušeno Posočje. V: Dabo, M. & M. Radošević (ur.): *U sjeni Velikoga rata: odraz ratnih zbivanja na život istarskoga civilnog stanovništva*. Pula, Istarsko povijesno društvo=Societa Storica Istriana=Istrsko zgodovinsko društvo, Povijesni i pomorski muzej Istre=Museo storico e navale dell'Istria, 347–362.
- Šimac, M. & K. Keber (2011):** »Patriae ac humanitati«: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte. Ljubljana, Založba ZRC – ZRC SAZU.
- Zvonka Zupanič, S. (2005):** Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967). Ljubljana, Inštitut za varovanje zdravja RS.

SPANISH FLU AND MENTAL DISORDERS IN THE MARGRAVIATE OF ISTRIA AT THE END OF WWI

Iva MILOVAN DELIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Ronjgova 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: imilovan@unipu.hr

Marlena PLAVŠIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Ronjgova 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: mplavsic@unipu.hr

ABSTRACT

As in the most parts of Europe, Spanish flu with its mortality appeared in the south of the Margraviate of Istria in September of 1918, having the peak of the second wave in October and waning at the end of the December of 1918. The objective of this paper was to explore whether patients of Provincial hospital of Pula, were hospitalised and diagnosed with both Spanish flu and any mental illness, simultaneously or consequently. Hospital registers for the period 1918–1920 reveal no such cases. Lower relevance of mental disorders, administrative omission in diagnoses recording, higher level of diagnostical threshold for mental disorders, and somatisation of mental disorders could explain the lack of connectedness between the two types of illnesses.

Keywords: Spanish flu 1918/1919, Pula, influenza virus, biopsychosocial model of health, mental illness, World War I

L'INFLUENZA SPAGNOLA E I DISTURBI MENTALI NEL MARGRAVIATO D'ISTRIA ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Come nella maggior parte d'Europa, l'influenza spagnola con la sua mortalità apparve nella parte meridionale del Margraviato d'Istria nel settembre del 1918, raggiungendo l'apice nella seconda ondata, nell'ottobre del 1918, e declinò poi fine dicembre dello stesso anno. L'obbiettivo di questo saggio era di indagare se i pazienti dell'Ospedale provinciale di Pola fossero stati ricoverati e se fosse stata loro diagnosticata sia l'influenza spagnola che qualche malattia mentale (contem-

poraneamente o di conseguenza). I registri ospedalieri per il periodo che va dal 1918 al 1920 non rilevano casi simili. Una minore presenza di disturbi mentali, l'omissione amministrativa nella documentazione delle diagnosi, come pure un maggiore livello di entrate diagnostiche per i disturbi mentali e la somatizzazione dei disturbi mentali, possono spiegare l'assenza della relazione tra i due tipi di malattie.

Parole chiave: influenza spagnola 1918/1919, Pola, influenza virus, modello biopsicosociale della salute, malattie mentali, Prima guerra mondiale

SPANISH FLU 1918/1919 IN PULA

The duration of the pandemic in most of Europe, from spring and summer of 1918 until the end of the First World War and the first uncertain months of the aftermath, affected the recording statistics on its morbidity and mortality. However, according to the parish death registers of Pula, hospital register of the Pula Provincial Hospital, and local daily press (*Hrvatski list*, *Polaer Tagblatt*, *Il Gazzettino di Pola*), it is possible to determine the occurrence and the course of the 1918/1919 Spanish flu in the main Austro-Hungarian port, Pula (Milovan Delić, 2014).

The registers of the deceased, as historical sources, have several deficiencies, one of the first being the question of the accuracy of the cause of death. Unlike hospital registers where the probability of accuracy is greater due to the presence of medical personnel in establishing the cause of death, on the death certificates the cause of death, written by the parish priest, or the doctor, or the family member – could be incorrectly determined, so the wrong information could be obtained for further statistics. In addition to the possible wrong diagnosis, it should be taken into account that some deaths of the Spanish flu may have been unreported. Spanish flu mortality, in the case of Pula, as the main Austro-Hungarian port with considerable war migration, is not possible to tell, since the city population at that time was not ascertained.

According to the data from the register of the deceased in Pula, about 152 deaths of the Spanish influenza were noted from September 1918 until the end of March 1919 for the city itself. In the same period, 213 patients with the Spanish flu diagnosis were admitted to the Provincial Hospital of Pula; 21 deceased among

Tab. 1: № of deceased of the Spanish flu in Pula (ROP, RD 1914–1924; GHP, HR 1918, 1919).¹

Period	Sep 1918	Oct 1918	Nov 1918	Dec 1918	Jan 1919	Feb 1919	Mar 1919	Total
Deceased at home	4	60	39	35	7	2	5	152
Deceased at hospital	0	13	3	3	1	0	1	21
Total	4	73	42	38	8	2	6	173

them had place of residence in Pula. Hence, the pandemic in Pula coincided with the pandemic in the world – a virus of the insignificant first wave mutated in late August, and in the second wave that hit in September, October, November and December 1918 caused a large mortality in Pula.

Patients with the diagnosis of the Spanish flu that were admitted to the hospital at the end of August 1918, were discharged healthy. The first death of the Spanish flu in the Pula death registry book was recorded on 19th September 1918, and the first death of the Spanish flu in hospital took place on 8th October 1918. The second, more severe flu wave in Pula, started in September 1918, with the number of fatalities experiencing the peak in October. It decreased by the end of December and then calmed down in the first three months of 1919 (Tab. 1).

It has to be noted that December 1918 shows gradual, but not strong decrease in the intensity of the flu, indicating that the second wave may have been extremely strong. Namely, after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy in November 1918, many people of the Austrian origin left the city of Pula. So while looking at the number of influenza related deaths in December, the diminished number of residents must be taken into account, which then points to a larger Spanish flu mortality. In January, February and March 1919, the pandemic significantly weakened. Although Pula's mortality of the Spanish flu cannot be calculated² because of the scarcity of population figures in the city when the flu occurred, it can be assumed that the number of 173 reported deaths of the Spanish flu is not small and that the mortality rate in Pula can be only higher than 4.4%.³

-
- 1 Registrar's Office Pula, Register of Deceased, 1914–1924, General Hospital Pula, Hospital Registry 1918, 1919.
 - 2 According to 1910 census Pula had 42,548 residents (Perselli, 1936). However, war conditions in 1915 brought mandatory emigration of population from the southern Istria to the inner Austrian Monarchy. Most of them did not return by the September 1918 when the deadly second wave began.
 - 3 Spanish flu mortality rates vary from countries to continents. Recent study suggests global mortality of 28% (Moxnes & Christophersen, 2008).

Tab. 2: *№ of deceased of the Spanish flu in Pula from 1st September 1918 till 31st March 1919 (ROP, RD 1914–1924; GHP, HR 1918, 1919).*

	Deceased at home	Deceased at hospital	Total
Men	85	8	93
Women	67	13	80
Total	152	21	173
Age > 6	24	0	24
Age 7 – 15	7	0	7
Age 16 – 40	84	19	103
Age 41 <	37	2	39
Total	152	21	173

As far as gender distribution is concerned (Tab. 2), Spanish flu with its mortality has globally hit more men than women (Noymer & Garenne, 2000). These results have been brought by researches in the countries that kept their books neatly in the era of war and that were not affected by the war. In Europe, the trend has been the opposite, more women have died. This female predominance is explained mainly by the gender imbalance in the urban areas, with more female residents, due to the war situation (Winter & Robert, 2008).

The pandemic in the example of Pula showed its usual age trend (Tab. 2): even more than half of the deceased in the city were those from the age group of 16 to 40, the most vivid segment of society. It confirmed the pandemic's main feature, distinguishing it from the "ordinary" flu where mortality is at its highest among children and elderly.

In the researched areas of northern Croatia, the number of casualties is also higher among woman than men, and it seems logical to assume that this should be the case with Pula, but Pula has proven the opposite of this trend. One of the reasons for the greater sex proliferation of men in the case of the Spanish flu mortality and for a deviation from the European trend, could be the lack of women in the city. Namely, women have probably not yet returned from the war-exile during that time. On the other hand, there was a smaller number of Pula men who actually went to the battlefield.⁴

The emergence of the autumn wave of Spanish pandemic in Istria coincided with its occurrence in some parts of Croatia: the daily press wrote about the Spanish influenza in mid-October in Zadar, Rijeka and Sušak, and already on the 21st October 1918 there were news about an epidemic that encompassed Dalmatia and the eastern

4 It is assumed that 16% of men was recruited in the Administrative District of Pula. However, they did not all leave Pula, a part of recruited men continued to work in the military shipyard (Dukovski, 2011).

and central parts of Croatia (Pantić et al., 2006). Spanish flu with its mortality was present in Pula also in the first three months of 1919, but the question arises whether it was the third pandemic wave that affected Europe and the world at that time. There is a question of existence of the third wave in 1919 in Croatia, since, as Anušić noted for the northern Croatia, the declining mortality rates of the second wave at the beginning of 1919 were still relatively high. Because of that, the tail of the second wave could have easily been mistaken with the third wave, i.e. it could have created the illusion of the existence of a separate wave (Anušić, 2015).

SPANISH FLU IN THE MEMORY

The lack of records of the contemporaries about the notable pandemic phenomenon in Istria, either in the form of description of the course, or as impression of the disease, can be explained by the lethargy, depression and serious psychological consequences which took the energy and will to put the experience on a paper. Even when the illness with all its consequences has passed, victims or their relatives did not have the strength to remember the experience again. Other reasons could include insensitivity and neglect of the country because of five years of constant warfare and the fact that most deaths caused by the flu happened behind the closed door in the privacy of the house, so they were invisible for the public eye, and that this was, after all, „just a flu“ (Honigsbaum, 2008).

The reason for the absence of the Spanish flu notes in the contemporaries' writings and thereof unique historical sources, as well as in the collective memory, Crosby explains with the “oblivion mentality“. It is based on several philosophical theories that argue that the plagues of various kinds are to be forgotten as soon as possible – here alluding to the speculations of the German philosopher and sociologist Walter Benjamin who claimed that the primary index of the development of the individual and society as a whole was to forget the ruins of the past (Crosby, 2003).

One of the valuable sources for the Spanish flu “memory” is the Catherine Anne Porter's novel *Pale Horse, Pale Rider* first published in 1939, in which she gives detailed glimpses of her impression of the flu in which pessimistic view on life after surviving the flu could be noticed. Along with the pessimistic view of the world and the inability to fit into the life course, she also invokes a discomfort with life and even a revolt against the “imposed” healing. Catherine Anne Porter's *curriculum vitae* is an example of how the illness could affect a new, pessimistic attitude towards the world where an individual maybe does not want to continue living, and with the loss of control in experiencing the illness, loses also the will of deciding to survive. She found herself on the path of recovery and she had to accept her new life in the same way as her recent past (Porter, 1990). There has probably been a large number of similar biographies of individuals in the example of Istria that have experienced a similar mental disruption and whose survival of the Spanish flu has left long lasting consequences in mental status, although they were suppressed in a painful struggle with the other plagues of that period as well as with the pressure of mere survival.

Stimulated by this idea, the purpose of this paper was to explore if the typical symptoms of the Spanish flu, like chills, headache, sore throat, gout, cyanosis, nausea and vomiting were accompanied also by the psychological ones.

Recent studies show that virus specificity could stimulate the response of the immune system which could have influenced many diseases, including depression after the Spanish flu (Patterson, 2012). Almost a century after the influenza pandemic 1918–1919 scientists generated a virus with the complete coding sequences of the eight viral gene segments from the 1918 virus and revealed that no other human influenza viruses (that had been tested) demonstrated such high lethal outcomes (on mice) (Tumpey et al., 2005). It is speculated that the high pathogenicity of this virus was connected to its appearance as a human-adapted avian influenza virus (Taubenberger et al., 2005). Contrary from the 1957 and 1968 pandemics, the 1918 virus was most probably not a human/avian reassortant virus, but an avian like virus that entirely adapted to humans (Reid et al., 2004a; Reid et al., 2004b).

Virus of the Spanish flu is still a vivid subject of scholarly research, although it is safe to determine that there is association between the Spanish flu virus and other viruses of the flu epidemics in the 20th century. For example, it is known that the flu that occurred in 2009 is caused by a fourth-generation descendant of the bird-swine-human influenza virus of 1918 (Patterson, 2012).

INFLUENZA PANDEMIC AND MENTAL ILLNESSES

It can be hypothesised that there was co-morbidity of the influenza and other illnesses, including mental. Reports about the incidence of mental disorders succeeding epidemics of influenza were found in occasions of different flu pandemics. In the findings that date from the second half of the 19th century through the end of the WWI, mental disorders and illness were almost unanimously labelled as *psychoses* (Bürgy, 2008). At the dawn of the 20th century George A. Rorie (1901) stated it as a fact that nervous and mental disorders appeared more often after influenza than after any other acute infectious diseases and cited psychiatrist Thomas Smith Clouston who had suggested that the effects of influenza on the mental condition of Europe had been more damaging than all the continued fevers put together. Torrey et al. (1991) refer to the source that mentions mental disorders subsequent to influenza as early as 1846. Then on the occasion of the 1889–1890 influenza pandemic, Julius Althaus, the German-English neurologist found 34 articles recording mental illnesses following influenza (Rorie, 1901). One of the first authors in the Austrian littoral who suggested that connection between the influenza and mental disorders existed in the period 1918–1919 was the Slovenian neuropsychiatrist Ivan Robida (1919a, 1919b). He observed increased occurrence of psychiatric diseases accompanying influenza in its autumn wave (October 1918 – February 1919). For the same pandemic the American psychiatrist Karl A. Menninger reviewed articles and informed about 200 postinfluenzal mental illnesses admitted solely to Boston Psychopathic Hospital (Menninger, 1926). Torrey, Bowler and Rawlings (1991)

quote sources from at least half a dozen countries that documented manic and schizophrenic-like psychoses following a more recent influenza pandemic of 1957, famous for its especially neurotropic viral strain.

In today most dominant approach to health and illness, biopsychosocial model (Engel, 1977; 1980), many phenomena can be linked and recognised as influencing each other. The central idea of the model is that nothing exists in isolation and each cell or each person, as well as each system is affected by its/her/his environment. Concretely, neither the cell nor the person can be fully described, analysed, diagnosed or treated unless the whole dynamic system and its environment are taken into consideration (Engel, 1980). It helps to understand that, for example, suffering or illness can be affected by multiple layers and contexts, from the molecular to the societal (Borrell-Carrió et al., 2004). The processes that are interactively included in health and illness are not only biological, but also psychological and social. Since the model has been introduced, basic and applied research in all kinds of settings and areas has acknowledged the worth of the biopsychosocial perspective and proven how the three processes interact to influence health status (Suls & Rothman, 2004).

Almost a century before G. Engel conceptualised the biopsychosocial model, two psychiatrists, J. Macpherson and W. F. Farquharson have offered some explanations for potential co-morbidity of influenza and mental disturbances. They argued that the pathological aspects of depressed emotions and the physical decline provoked by influenza triggered the initiation of melancholia (Rorie, 1901). Contemporary perspective suggests there is bigger neuropathogenic potential in natural infections than what would commonly be expected (Schlesinger et al., 1998). The possibility of the neuropsychiatric illness onset, most probably includes interactions between genes' proneness and environmental influences, which could involve viral infections. Avian strains are frequently neurotropic and can spread to the brain in laboratory animals. They do not necessarily cause death, but can trigger persistent changes in emotional, cognitive and behavioural functions (Beraki et al., 2005; Kristensson, 2006). These findings, however, only explain how influenza virus affects the brain in laboratory animals. A hundred years after the 1918–1919 influenza pandemic there is no report about avian influenza spreading to the brain in humans, and it can only be speculated that this virus may be a threat for human brains as well (Kristensson, 2006).

The biopsychosocial approach to health and illness further helps in comprehending the patient's subjective experience as a crucial contributor to a more precise diagnosis, health outcomes, and appropriate service provision (Borrell-Carrió et al., 2004). There is evidence that many health conditions increase the risk for mental disorder, and the consequence of comorbidity is more complicated help-seeking, diagnosis, prognosis and treatment (Prince et al., 2007). More specifically, there is scientific support today for the many complex connections between common anxiety and mood disorders and viral infectious diseases (Prince et al., 2007; Coughlin, 2012). Even more concretely, evidence was found that majority of survivors of pandemic 2009 influenza A (H1N1)-associated ARDS had psychological impairment and poorer quality of life as one-year long term outcomes (Luyt et al., 2012).

Having in mind that exposure to war is one of the highest risk factors for health, there is a reason to anticipate that war could have been a moderating variable in linkage between the influenza and mental disturbances. Exposure to war can increase the risk of emerging an anxiety, mood, or impulse-control disorder by at least three times (Karam et al., 2008). So the objective of this research was to explore whether same patients hospitalised and diagnosed with Spanish flu were also hospitalised and diagnosed with some mental disturbance(s) either at the same time or up to a year later than the biggest wave of the Spanish pandemics in the Margraviate of Istria has occurred.

METHODOLOGY

The sample in this study comprised patients recorded in the Pula hospital registers (GHP, HR 1918, 1919, 1920) that were diagnosed with two spectra of illnesses: Spanish influenza and mental illnesses. Diagnoses that were taken into consideration related to Spanish influenza were noted as: *morbis Ispana*, *Spanish flu*, *influenza*, *influenza and pulmonite* and *Spanish influenza*. Mental illnesses that were taken into consideration were noted in the hospital registers as: *melancholia*, *melancholia in pregnancy*, *neurasthenia*, *obsessive neurasthenia*, *psychasthenia*, *hysteria*, *hysteria in pregnancy*, *neurosis*, *sexual neurosis*, *psychoneurosis*, *psychosis (acute, alcoholic, hypochondriac, puerperal, hallucinogenic)*, *periodic mania*, *religious mania*, *periodic manic depression*, and *dementia (praecox, paranoid senile)*.

Data were collected for the period 27th August 1918 through 31st December 1920 because the first time *morbis Ispana* was mentioned as a diagnosis in the hospital book on 27th August 1918. The big wave of the flu pandemic was over by the end of March 1919, so the period of more than a year and a half was taken as a monitoring period for the consecutive occurrence of mental disorders.

Besides diagnoses, basic demographic variables related to patients and their hospital status were also collected from the same sources: name, family name, sex, birth year, address, admission date and outcome of treatment. This helped in identification of patients, especially since many of them shared the same family names and names.

RESULTS

In order to explore whether the same patients hospitalised and diagnosed with Spanish flu were also hospitalised and diagnosed with some mental disturbance, data were compared. In Pula hospital there were totally 213 patients ($N_{\text{male}} = 103$; $N_{\text{female}} = 110$) diagnosed with Spanish influenza in the period from 27th August 1918 through 31th March 1919 (GHP, HR 1918, 1919, 1920). Slightly more than a half of them ($N = 122$) had the address in Pula, while slightly less than a half ($N = 91$) lived in the other southern parts of the Margraviate of Istria. Out of 213 patients 180 were dismissed alive. None of these patients, however, was either at the same time or by the end of 1920 hospitalised with the diagnosis of any mental illness. In the period from 27th August 1918 till 31th December 1920 there were 200 patients ($N_{\text{male}} = 88$;

$N_{\text{female}} = 112$) diagnosed with mental illnesses. Some of them were hospitalised two or three times in that period ($N = 20$). The greatest number of hospitalised patients with Spanish influenza was in 1918 ($N = 197$), with the peak in October and November. The number of diagnosed mental illnesses was almost equal in the two observed years ($N = 106$ in 1919 and $N = 103$ in 1920).

DISCUSSION

Pula hospital registers show that patients hospitalised and diagnosed with Spanish influenza and patients hospitalised and diagnosed with any mental illness were not the same (GHP, HR 1918, 1919, 1920). So no connection can be established between the two diagnoses – Spanish influenza and mental illness.

It may be possible that Spanish influenza and mental illnesses or disorders *are really not related*. They have different causes and different physiological foundations; one of them is a contagious viral disease spread through airborne respiratory secretions, while mental illnesses do not have a clear cause, but result from a combination of biological psychological and social factors. So there is a possibility that Spanish influenza and mental illnesses do not share any common variance, their trajectories differ and people have mental illnesses regardless of the influenza pandemic.

It is, though, a bit surprising that connection between Spanish influenza and mental illnesses was not found, with so much evidence in the literature about their probable co-morbidity. So, several explanations for such a result focus on possible reasons why the connectedness between Spanish influenza and mental illnesses was not confirmed.

(1) One of the explanations is that mental illnesses were *not considered that relevant* compared to other illnesses. Possible reasons for that could be that no (or far less) attention was paid to mental disturbances as they were not really treated as important health decrement, but more as a weakness of character (e. g. Jorm & Griffiths, 2008). The other possible reason for irrelevance of mental disorders might be the social context, more precisely the war situation. It could be that while prioritising their needs, people treated a mental disturbance as less important than the strive for surviving or the care for the ill community members (family, in the first place). It was probably more important to work and function in the more uncertain surroundings, than to stumble and have the luxury of going to hospital for some ephemeral problems of the mind. And, of course, the most prominent reason in this category is stigma related to mental disorders. There is proof that stigma does affect people with mental illnesses so that they, among other things, do not feel comfortable seeking professional help (Clement et al., 2015).

(2) Although not very likely, an explanation contrary to the previous one can be offered. Perhaps patients hospitalised and diagnosed with mental illnesses had previously been infected with influenza and survived it at home, without being hospi-

talised. Their mental condition was maybe taken more seriously because their family members recognised it as dangerous and potentially destructive or self-destructive. There are no sources to establish the number of the diseased in Pula who were suffering at home, but it can be assumed, given the statistics of anticipated global morbidity, that the number of those could have been much higher than of those who were suffering at a hospital.

(3) The other category refers to the problem of *undiagnosed mental disorders*. It is likely that mental illnesses were either medically or administratively unrecognised. From the medical perspective, it could be that physicians were focused on one main disease, such as Spanish flu and its treatment, while mental disorders remained in its shadow. There is evidence in the later part of the 20th century medicine that nonpsychiatric physicians treating nonpsychiatric patients provided a different product than psychiatrists, such as listing a wider range of diagnoses (Schurman et al., 1985). It could also be that a very banal reason is responsible – maybe *administratively* it was either a rule or a custom to make a record of only one or two main diagnoses in the hospital register, so mental illnesses were simply omitted in cases of multiple diagnoses.

(4) Another possible explanation is that mental disorders were not diagnosed because their symptoms were not identified at or above the *clinical threshold*. For example, depressiveness could have been recognised at a subclinical level, not satisfying the criteria for the clinical diagnosis. However, a patient could have had more depressive symptoms than normally, due to Spanish influenza, but it was still less than necessary to be diagnosed. There is evidence that people that score below the threshold on instruments used for assessing depression can have symptoms of depression that might be related with poorer health status (Hybels et al., 2001). As George Engel, the author of the biopsychosocial model of health would said: *The boundaries between health and disease, between well and sick are far from clear and never will be clear, for they are diffused by cultural, social and psychological considerations* (Engel, 1977, 132).

(5) A very likely reason for undiagnosed mental disorders can be *somatisation*. There is evidence that people with unrecognised depression present themselves to the health care system for physical complaints (Betrus et al., 1995). Having somatic problems is far less stigmatised and is socially more widely accepted than to have mental problems. So it is possible that all kinds of reported and diagnosed physical symptoms and illnesses were a result of transformed mental disorders.

(6) The number of people that died due to the influenza infection in the period 1918–1919 in the whole Margraviate of Istria can be estimated to be 8,000 (Žerjavić, 1993), but no estimations are available for Pula. The size of the hospital suggests that there were not enough beds for all of the infected people, but also not all of

Fig. 1: A man with influenza, taken in hand by a doctor; surrounded by dancing politicians (Wikimedia Commons).

them even tried or wanted to go to hospital for various possible reasons (e. g. the distance from home, the lack of transportation possibilities, the lack of finances, the fear that hospital was a place only to die at, etc.), so the accurate situation is rather slipping away.

The possible reasons are not listed according to the importance. It is even very likely that the combination of more of them could explain why the influenza pandemic of 1918–1919 was not recorded as accompanied by any mental illness in the Margraviate of Istria in the Pula hospital patients.

CONCLUSION

Results indicate that there was no connection between Spanish influenza and occurrence of mental illnesses in the period of the Spanish flu pandemic in the Margraviate of Istria from 1918 through 1920. It can be seen as a proof that these illnesses really did not correlate. On the other hand, the lack of their correlation could be ascribed to several reasons: maybe mental disorders were at that time and in those war circumstances not considered to be that relevant to be diagnosed compared to other illnesses; also mental disorders could have been undiagnosed either because of medical or administrative omission; it could be that symptoms of mental disturbances were not considered to be clinically significant; and people could have transformed their mental disorders into socially more acceptable physical symptoms and illnesses. So the lack of evidence cannot be taken as a certain conclusion for the lack of connectedness. The limitations in reliable data and standardised diagnostic criteria are the main concerns in such studies.

ŠPANSKA GRIPA IN DUŠEVNE MOTNJE V MARKGROFIJI ISTR OB KONCU PRVE SVETOVNE VOJNE

Iva MILOVAN DELIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: imilovan@unipu.hr

Marlena PLAVŠIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: mplavsic@unipu.hr

POVZETEK

S pomočjo puljskih župnijskih mrliških knjig, bolnišničnega registra puljske deželne bolnišnice in lokalnega dnevnega tiska je mogoče določiti pojavljanje španske gripe tekom 1918/19 v osrednjem avstroogrskem pristanišču, Pulju. Poleg prevladujočih fizičnih manifestacij, ki jih je izkazovala bolezen, nekateri viri različnih provenienc namigujejo, da bi influenco lahko, bodisi sočasno ali konsektivno, spremljale tudi duševne motnje. Namen prispevka je bil raziskati, ali so bili isti pacienti, ki so bili v puljski bolnišnici hospitalizirani in diagnosticirani s špansko gripo, tudi hospitalizirani in diagnosticirani s kakšno duševno boleznijo (denimo depresijo, psihozo, manijo itd.) v času od pojava španske gripe, konec avgusta 1918, do konca leta 1920. Rezultati razkrivajo, da noben pacient z diagnozo influence ni bil niti sočasno niti konsektivno diagnosticiran s kakršnokoli duševno boleznijo. Odsotnost povezave med obema tipoma bolezni je mogoče pojasniti z več možnimi razlagami, na primer: manjša relevantnost duševnih motenj; medicinsko ali administrativno opuščanje pri zapisovanju diagnoz; višja raven diagnostičnega praga za duševne bolezni; ter somatizacija duševnih motenj. V prispevku je sodobni okvir razlaganja medicinske plati tega fenomena primerjan s historičnim kontekstom, zlasti zaradi omejitev povezanih z zanesljivostjo podatkov in standardiziranimi diagnostičnimi kriteriji.

Ključne besede: španska gripa 1918/1919, Pulj, virus influence, biopsihosocialni zdravstveni model, duševne bolezni, prva svetovna vojna

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

GHP, HR – General Hospital Pula (GHP), Hospital Registry 1918, 1919, 1920 (HR).
ROP, RD – Registrar's Office Pula (ROP), Register of Deceased, 1914–1924 (RD).

Anušić, N. (2015): U sjeni Velikoga rata: Pandemija španjolske gripe 1918.–1919., u sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb, Srednja Europa.

Beraki, S., Aronsson, F., Karlsson, H., Ögren, S. O. & K. Kristensson (2005): Influenza A virus infection causes alterations in expression of synaptic regulatory genes combined with changes in cognitive and emotional behaviors in mice. *Molecular psychiatry*, 10, 3, 299–308.

Betrus, P. A., Elmore, S. K. & P. A. Hamilton (1995): Women and somatization: unrecognized depression. *Health Care for Women International*, 16, 4, 287–297.

Borrell-Carrió, F., Suchman, A. L. & R. M. Epstein (2004): The biopsychosocial model 25 years later: principles, practice, and scientific inquiry. *The Annals of Family Medicine*, 2, 6, 576–582.

Bürgy, M. (2008): The concept of psychosis: historical and phenomenological aspects. *Schizophrenia Bulletin*, 34, 6, 1200–1210.

Clement, S., Schauman, O., Graham, T., Maggioni, F., Evans-Lacko, S., Bezborodovs, N., Morgan, C., Rüsch, N., Brown, J. S. L. & G. Thornicroft (2015): What is the impact of mental health-related stigma on help-seeking? A systematic review of quantitative and qualitative studies. *Psychological medicine*, 45, 1, 11–27.

Coughlin, S. S. (2012): Anxiety and depression: linkages with viral diseases. *Public health reviews*, 34, 2, 1–17.

Crosby, A. W. (2003): America's Forgotten Pandemic, Epidemic and Peace: 1918. Cambridge, Cambridge University Press.

Dukovski, D. (2011): Povijest Pule: Deterministički kaos i jahači apokalipse. Pula, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.

Engel, G. L. (1977): The need for a new medical model: a challenge for biomedicine. *Science*, 196, 4286, 129–136.

Engel, G. L. (1980): The clinical application of the biopsychosocial model. *American journal of Psychiatry*, 137, 5, 535–544.

Honigsbaum, M. (2008): Living with Enza, The Forgotten Story of Britain and the Great Flu Pandemic of 1918. New York, Macmillan.

Hybels, C. F., Blazer, D. G. & Pieper, C. F. (2001): Toward a threshold for subthreshold depression: an analysis of correlates of depression by severity of symptoms using data from an elderly community sample. *The Gerontologist*, 41, 3, 357–365.

Jorm, A. F. & K. M. Griffiths (2008): The public's stigmatizing attitudes towards people with mental disorders: how important are biomedical conceptualizations? *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 118, 4, 315–321.

- Karam, E. G., Mneimneh, Z. N., Dimassi, H., Fayyad, J. A., Karam, A. N., Nasser, S. C., Chatterji, S. & R. C. Kessler (2008):** Lifetime prevalence of mental disorders in Lebanon: first onset, treatment, and exposure to war. *Plos Medicine*, 5, 4 (e61), 579–586.
- Kristensson, K. (2006):** Avian influenza and the brain – Comments on the occasion of resurrection of the Spanish flu virus. *Brain research bulletin*, 68, 6, 406–413.
- Luyt, C. E., Combes, A., Becquemin, M. H., Beigelman-Aubry, C., Hatem, S., Brun, A. L., Zraik, N., Carrat, F., Grenier, P. A., Richard, J-C. M., Mercat, A., Brochard, L., Brun-Buisson, C. & J. Chastre (2012):** Long-term outcomes of pandemic 2009 influenza A (H1N1)-associated severe ARDS. *Chest*, 142, 3, 583–592.
- Menninger, K. A. (1926):** Influenza and schizophrenia: an analysis of post-influenzal “dementia precox,” as of 1918, and five years later. *American Journal of Psychiatry*, 82, 4, 469–529.
- Milovan Delić, I. (2014):** Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list. *Tabula*, 12, 173–182.
- Moxnes, J. F. & O. A. Christophersen (2008):** The Spanish flu as the worst case scenario. *Microbial Ecology in Health and Disease*, 20, 1, 1–26.
- Noymer, A. & M. Garenne (2000):** The 1918 Influenza Epidemic’s Effects on Sex Differentials in Mortality in the United States. *Population and Development Review*, 26, 3, 565–581.
- Pantić, J., Marijan, M. & A. Lovrić (2006):** Španjolska gripa u Zagrebu. *Povijest u nastavi*, 4, 7 (1), 105–115.
- Patterson, P. (2012):** What Insane Asylums Taught Us. *USA Today*, July, 63–64.
- Perselli, G. (1993):** I censimenti della popolazione dell’Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. *Rovigno, Centro di ricerche storiche di Rovigno*.
- Porter, C. A. (1990):** *Pale Horse, Pale Rider*. Orlando, Houghton Mifflin Harcourt.
- Prince, M., Patel, V., Saxena, S., Maj, M., Maselko, J., Phillips, M. R. & A. Rahman (2007):** No health without mental health. *The Lancet*, 370, 9590, 859–877.
- Reid, A. H., Fanning, T. G., Janczewski, T. A., Lourens, R. & J. K. Taubenberger (2004a):** Novel origin of the 1918 pandemic influenza virus nucleoprotein gene segment. *Journal of Virology*, 78, 22, 12462–12470.
- Reid, A. H., Taubenberger, J. K. & T. G. Fanning (2004b):** Evidence of an absence: the genetic origins of the 1918 pandemic influenza virus. *Nature Reviews Microbiology*, 2, 11, 909–914.
- Robida, I. (1919a):** Živčne in duševne bolezni po gripi leta 1918.–19. *Liječnički vjesnik*, 7.
- Robida, I. (1919b):** Živčne in duševne bolezni po influence. *Liječnički vjesnik*, 10.
- Rorie, G. A. (1901):** Post-influenzal insanity in the Cumberland and Westmoreland asylum, with statistics of sixty-eight cases. *Journal of Mental Science*, 47, 197, 317–326.

- Schlesinger, R. W., Husak, P. J., Bradshaw, G. L. & P. P. Panayotov (1998):** Mechanisms involved in natural and experimental neuropathogenicity of influenza viruses: evidence and speculation. *Advances in Virus Research*, 50, 289–379.
- Schurman, R. A., Kramer, P. D. & J. B. Mitchell (1985):** The hidden mental health network: treatment of mental illness by nonpsychiatrist physicians. *Archives of General Psychiatry*, 42, 1, 89–94.
- Suls, J. & A. Rothman (2004):** Evolution of the biopsychosocial model: prospects and challenges for health psychology. *Health Psychology*, 23, 2, 119–125.
- Taubenberger, J. K., Reid, A. H., Lourens, R. M., Wang, R., Jin, G. & T. G. Fanning (2005):** Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes. *Nature*, 437, 7060, 889–893.
- Torrey, E. F., Bowler, A. E. & R. Rawlings (1991):** An Influenza Epidemic and the Seasonality of Schizophrenic Births. In: Kurstak, E. (ed.): *Psychiatry and Biological Factors*. Springer, Boston, MA, 109–116.
- Tumpey, T. M., Basler, C. F., Aguilar, P. V., Zeng, H., Solórzano, A., Swayne, D. E., Cox, N. J., Katz, J. M., Taubenberger, J. K., Palese, P. & A. Garcia-Sastre (2005):** Characterization of the reconstructed 1918 Spanish influenza pandemic virus. *Science*, 310, 5745, 77–80.
- Winter, J. & J. Robert (eds.) (1997):** *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914–1919*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Žerjavić, V. (1993):** Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.–1971. *Društvena istraživanja*, 6–7, 631–656.

SOUTHWESTERN AND CENTRAL SLOVENIA. NAUPOORTUS: THE ARGONAUTIC LEGEND – THE ROMANS GO EAST

Alenka DIVJAK

Grm Novo mesto – center biotehnike in turizma, Sevno 13, 8000 Novo mesto, Slovenija

e-mail: alenka.divjak@guest.arnes.si

ABSTRACT

This article focuses on 1) the bifurcation of the Danube in the Argonautica by Apollonius of Rhodes, and on 2) the rejection of this notion by Pompeius Trogus and Pliny the Elder. Both writers promoted instead the concept of two rivers, the first one ending in the centre of present day Slovenia and the other one leading the Argonauts southwest to the coast of the northeastern Adriatic. The intermediate terrain of today's central and southwestern Slovenia was obviously – in spite of its mountainous nature – so highly valued in the first centuries BC and AD as a transitional territory between Italy and the rivers leading to the Danube region that both writers mentioned it in association with the Argonautic legend.

Keywords: return of the Argonauts, Apollonius of Rhodes, bifurcation of the Danube, Pliny the Elder, Pompeius Trogus, Strabo

SLOVENIA SUD OCCIDENTALE E CENTRALE. NAUPOORTUS: LA LEGGENDA DEGLI ARGONAUTI – I ROMANI VANNO VERSO EST

SINTESI

L'articolo si concentra 1) sulla biforcazione del Danubio nell'Argonautica di Apollonio di Rodi e 2) sul rigetto di questa nozione da parte di Pompeo Trogo e Plinio il Vecchio. Entrambi promuovevano invece il concetto di due fiumi, uno con il termine nell'odierna Slovenia centrale e l'altro che avrebbe guidato gli Argonauti verso sud ovest fino alla costa nord orientale dell'Adriatico. Il terreno intermedio dell'odierna Slovenia centrale e sud occidentale era chiaramente – nonostante la sua natura montagnosa – molto apprezzato nei primi secoli prima e dopo Cristo come un territorio di transizione tra l'Italia e la regione del Danubio che i due autori l'avevano menzionato in connessione con la leggenda degli Argonauti.

Parole chiave: ritorno degli Argonauti, Apollonio di Rodi, biforcazione del Danubio, Plinio il Vecchio, Pompeo Trogo, Strabone

THE DANUBE-ADRIATIC ESCAPE ROUTE IN THE ARGONAUTICA – THE PTOLEMIES OF EGYPT IN SEARCH OF THEIR ROOTS

The Argonautic legend, a spicy mixture of romance, crime and passion, has been, as shown by Jason Colavito's stimulating book *Jason and the Argonauts Through the Ages*, something of an evergreen.¹ The outward voyage of the Argonauts from Greece to Colchis through Bosphorus and Dardanelles, triggered by Jason's determination to take possession of the enigmatic Golden Fleece, and controversial methods of its acquisition are all common knowledge in western tradition. Their homeward journey, by contrast, seems to have been a far more elusive affair, as suggested by preserved scholarly accounts of various return routes, allegedly taken by the Argonauts on their return to Greece (Šašel Kos, 2009, 120–122; Wehrli, 1955, 154–157; Kalachanis, 2017). The version of their homeward journey which in antiquity eventually eclipsed all other rival accounts was promoted in the *Argonautica* by Apollonius of Rhodes (Zahrnt, 2012, 96–97), the head of the famous library in Alexandria, Egypt, who was active in the first half of the 3rd century BC under the Ptolemaic dynasty. The impact of the Ptolemaic ideology on Apollonius' poem will be examined later in this chapter, but at present the focus is on the fourth book of his poem which is preoccupied with the return route of the Argonauts. According to the poem, the Argonauts did not return to Greece through Bosphorus and Dardanelles after the theft of the Golden Fleece, sailing instead from the Black Sea into one of the mouths of the Danube, also called the Ister in its lower course, and then they continued their journey upstream the same river, one influx of which, according to Apollonius, lead them directly into the Sea of Cronus (the Adriatic). Apollonius' account of the Danube-Adriatic escape route was based on the theory of the bifurcation of the Danube (Endsjø, 1997, 374, fn. 5), which according to the *Argonautica* has its source in the Rhipaeian mountains,² whence it flows down to the border between Thrace and Scythia, where it is split into two streams, with one stream running into the Black Sea and the other discharging itself into the Adriatic. In the *Argonautica*, the Argonauts sailed along the Danube past the mount Angurum, the cliff of Cauliacus and the Laurian plain, until they eventually reached the eastern Adriatic coast.³ Apsyrtus, Medea's brother, and the Colchians pursued the Argonauts along the Danube, sailing up into the river through a different river mouth, but in all other respects taking the same route as the Argonauts. They had reached the Adriatic coast ahead of the Argonauts and blocked it entirely,

1 For the historical background of the myth, see Matthews, 1965.

2 On the identity of the Rhipaeian Mountains, see Dilke, 1984: "By 500 BE, Hecataeus of Miletus described the idea of an encircling ocean, with the Rhipaeian mountains north of the Danube" (p. 347), another option: "Pamponius Mela believed that the Rhiphaean [sic] mountain or mountains were in a very northerly part of Asia, near the source of the Don" (p. 348). See also van Donzel et al., 2009, Caucasus (p. 7), and Solàrion, 2001, the Alps and Pyrenees.

3 Thrace (the southeastern Balkan region south of the Danube), Scythia (huge territories north of the Danube), the mount Angurum (the mountain where the Ister is divided into two streams, the confluence of the Danube and the Sava, Avala), the cliff of Cauliacus (Kalemegdan) (Boškov, 2015, 47–48). For the Laurian plain (Deliblatska peščara in Banat), see Domić Kunić, 2006a, 88.

leaving unoccupied only the two Brygean islands, which have been identified by the scholars as Cres and Lošinj in the Kvarner Gulf, while occupying all other islands down to the river Salangon (the river Jadra) and the Nestian land (the Nest – the river Cetina), thus preventing the escape of the Argonauts. In order to avoid falling into the captivity, Jason and Medea resorted to murdering Apsyrtus (Nadareishvili, 2010–2011, 60–72). After the death of their commander, the demoralized Colchians decided not to return to their homeland, settling instead on the shores of the eastern Adriatic, especially in Istria (Oppermann & Koblmüller, 2012, 1–7) and Dalmatia.⁴ The other group of Colchians, also pursuing the Argonauts, sailed from the Symplegades (the Bosphorus) into the Aegean and landed on the island of Corfu (Drepane) where they encountered the Argonauts, claimed Medea as determedly as the first group of their fellow countrymen and lost her for good, which prompted them to settle on Corfu, from which they later colonized the southeastern Adriatic coast.⁵ The Argonauts, by contrast, were in a hurry to arrive in Greece, sailing in the meantime past numerous Adriatic islands, as reported by Apollonius:

... the Hyllean land (peninsula Ploče), and they left behind all the islands that were beforetime thronged by the Colchians — the Liburnian isles, isle after isle, Issa (Vis), Dysceladus (Brač, Zaninović, 2008, 149–150), and lovely Pityeia (Zaninović, Hvar). Next after them they came to Corcyra, where Poseidon settled the daughter of Aso-pus, fair-haired Corcyra, far from the land of Phlius, whence he had carried her off through love; and sailors beholding it from the sea, all black with its sombre woods, call it Corcyra the Black (Korčula). And next they passed Melite (Mljet), rejoicing in the soft-blowing breeze, and steep Cerossus, and Nymphaea at a distance, where lady Calypso, daughter of Atlas (Ogygia), dwelt; and they deemed they saw the misty mountains of Thunder (Ceraunian mountains) (The Argonautica by Apollonius Rhodius, 2008, II, 557–591).

-
- 4 Apollonius: “Some [Colchians] set foot on those very islands where the heroes had stayed, and they still dwell there, bearing a name derived from Apsyrtus (Osor on Cres, Brezak et. al., 2016, 43); and others built a fenced city by the dark deep Illyrian river (options: Boka Kotorska, the river Rizon, the Neretva, Raguza, another name for Dubrovnik, Brezak et. al., 2016, 165), where is the tomb of Harmonia and Cadmus (also the Bojana river, the Drilon – Drim, the Auos – Vijöse or Vojuša, Šašel Kos, 1993, 122), dwelling among the Encheleans (surroundings of Ohrid, Brezak et al., 2016, 165); and others live amid the mountains which are called the Thunders (the Ceraunian mountains on the southwestern coast of Albania, Preston, 1822, 241), from the day when the thunders of Zeus, son of Cronos, prevented them from crossing over to the island opposite (ll. 507–521).”
- 5 Apollonius: “So when the Colchians learnt that they were beseeching in vain and he bade them either observe his judgements or hold their ships away from his harbours and land, then they began to dread the threats of their own king and besought Alcinous to receive them as comrades; and there in the island long time they dwelt with the Phaeacians, until in the course of years, the Bacchiadae (the ruling dynasty from Coryth in the 8th c. BC), a race sprung from Ephyra, settled among them; and the Colchians passed to an island opposite; and thence they were destined to reach the Ceraunian hills of the Abantes, and the Nestaeans and Oricum; but all this was fulfilled after long ages had passed.” (ll. 1170–1227) (The Argonautica by Apollonius Rhodius, 2008). According to later traditions, they built Ulcinj (Colchinium) and Oricum (an ancient Greek city in the northern part of Epirus) at the foot the Ceraunian Mountains in Epir (Gordeziani, 2010–2011, 48–49).

Fig. 1: Route of the Argonauts as described in Apollonius (with the permission of Jason Colavito[®]).

However, before actually reaching their homeland, they had to undertake an incredibly arduous and lengthy journey leading them along the eastern and western coast of Italy, to Corfu, Lybia, and various Greek islands.⁶

Modern scholars regard this incredibly long and geographically puzzling return journey encompassing the Black Sea, the Danube, the Adriatic, the alleged confluence of the Eridanus, the Rhône and the Rhine (Morgan, 2016, 63–67), the western Italian coast,⁷ Lybia, Cyrenaica,⁸ Crete, Thera etc. as something of an intellectual

6 Argonautica: <https://en.wikipedia.org/wiki/Argonautica#Itinerary>, retrieved (29. 12. 2018).

7 Jason is believed to have founded a sanctuary in Foce del Sele, Salerno, on the western coast of Italy (Strabo, *The Geography*. 6.1. [1]), but in general the myth of the Argonauts is confined to the Adriatic coast. For a more detailed account of the Argonauts' whereabouts, see Scott Smith, 2017, 102. For the links between the Ptolemaic dynasty and Rome, see Roller, 2010.

8 Various Greek authors attributed the colonization of Cyrenaica to the descendants of the Argonauts, see Golinski, 2016, 99–101; Stephens, 2008, 101–103.

challenge, food for thought, trying to provide the rationale hidden behind Apollonius' elaborate itinerary. Some of them, for example, argue that the Argonautic legend provides an insight into the mentality of ancient Greek writers who presented the journey of the Argonauts, both outward and homeward, as a kind of colonizing activity, undertaken by mythological Greek heroes who left a permanent mark on the landscapes and the most notable phenomena of the Mediterranean. Consequently, the Argonauts, Greeks, are seen by ancient Greek writers as pioneers, a civilizing force which rationalized and tamed the wilderness associated with the exotic, primeval non-Greek spaces, making thus the Mediterranean accessible to ordinary travellers (Endsjø, 1997, 380–383) and, even more importantly, to Greek colonists many generations after the expedition of the Argonauts (Stephens, 2012, 14–15). Apart from that, scholars view the *Argonautica* as an efficient and highly sophisticated medium for voicing the ambitions of the Ptolemaic dynasty of Egypt in the early third century BC, interpreting the *Argonautica*'s version of the myth as a reflection of the dynasty's geographical and political ambitions. Apollonius' elaborate itinerary encompassing the entire Mediterranean therefore implies that even though Egypt presented the nucleus of the Ptolemaic empire, political, economic and cultural ambitions of the dynasty went far beyond the boundaries of their kingdom (Crisuolo, 2013, 160–171).

The scholars have often commented on the parvenu nature of this dynasty who belonged to the Macedonian nobility, not to the Argead dynasty of the Macedon kings, such as Philip II (359–336 BC) and his son Alexander the Great (332–323 BC). The first Ptolemaic king, Ptolemy I (305–282 BC), took part in the wars of Alexander the Great as one of his generals and close companions who after Alexander's death partitioned the empire and founded various Hellenistic kingdoms in the Mediterranean. Ptolemy I managed to acquire Egypt and the royal title in the partition process, nevertheless, he and his immediate descendants seemed to be aware of their rather dubious status and the novelty of their royal position. In addition, their capital of Alexandria, founded only recently by Alexander the Great after 332 BC, could not claim the venerable age, historical, cultural and intellectual traditions which distinguished Athens in particular. Apart from that, the nucleus of the Ptolemaic kingdom was Egypt, which, even though rich, ancient, sophisticated, highly civilized and advanced, was regarded as being inferior and barbarian in the eyes of the Greeks who looked down on the predominantly non-Greek population in Egypt. Finally, Egypt was part of Africa, culturally connected to the Greek mainland only by an insignificant number of Greek colonies in the Nile delta and in nearby Cyrenaica (Maver, 2018, 141). To summarize, the early Ptolemies faced a formidable challenge: how to prove that even though they ruled over only a few Greek colonies, their kingdom was nevertheless an integral and influential part of the Greek world.

The early Ptolemies, however, were up to the task. Ptolemy I, his son Ptolemy II (283 to 246 BC) and his grandson Ptolemy III (246 to 222 BC) turned out to be exceptionally competent and far-sighted rulers who changed their kingdom into a first-rate political factor in the eastern Mediterranean (Wasson, 2016). In addition

to carving up a leading position for themselves in this part of the world, backed by significant military and economic resources, the early Ptolemies left a permanent cultural and intellectual mark on the Greco-Hellenistic world by establishing the famous library and the Museum in Alexandria. It was the library in the first place which transformed the new capital of Egypt into a leading intellectual centre of the Hellenistic world which equalled and even surpassed Athens (Klooster, 2015, 162), being sustained by huge and efficient intellectual machinery consisting of the most brilliant scientists and men of letters of the age (Koutoupas, 2015, 51–52). Apollonius himself was the head of this prestigious institution, and the 'victory' of his version of the Argonautic return route over other related accounts evidences the strength of the scientific, intellectual and literary appeal of the Alexandrian Library (do Céu Fialho, 2011, 147).

There is also a considerable scholarly consensus that the Ptolemaic dynasty utilized the myth of the Argonauts, the most active explorers and colonizers in the ancient Greek mythology, as a basis for its territorial and dynastic aspirations (Stephens, 2007, 4). Just as the Ptolemies succeeded in expanding their empire especially in the eastern Mediterranean, the Argonauts had symbolically colonized the same geographical space many generations ago. Even though the Argonauts did not occupy the locations in question, regarding Greece as being their point of departure and return at all times, they either left behind the descendants they had begotten with local women or Apollonius implied that these places would be permanently colonized many generations later by their descendants, i. e. the Greeks. As the Black Sea, the Danube and the Adriatic are all incorporated into Apollonius' itinerary, their place and function in this tightly knit web of Ptolemaic dynastic and territorial ambitions undoubtedly deserve further scholarly consideration.

The Black Sea region and Egypt under the Ptolemies were commercially and culturally connected, as confirmed by commercial links between both geographical entities and by the cults of Egyptian gods attested there (Petraos, 2013–2014, 20–21). Apart from that, Ptolemies displayed their political interest in the region, as shown by the involvement of Ptolemy II in the Second Syrian War (260–253 BC), in which Egypt supported Byzantium against the Seleucids of Syria in 254 BC. This Ptolemaic interest in the Black Sea must have been further stimulated by the accounts in ancient historiography, which linked the Black Sea and Egypt. Thus according to the second book of Herodotus' *Histories* (ca. 485–420 BC), the legendary Egyptian king Sesostris, the twelfth dynasty king Senwosre I (1962–1928 BC), conquered the territories around the Black Sea and up to the Danube river (Burstein, 1996, 9, 12–14). Even more importantly, the Colchians were supposed to be the descendants of the Egyptians, who had arrived with Sesostris in the Black Sea region. The Egyptian ancestry of the Colchians consequently turned out to be the most valuable tool for legitimizing the Ptolemaic hold on Egypt as Jason - by marrying the Colchian-Egyptian Medea - could have claimed by implication the land of her ancestors, Egypt, as her dowry and if he didn't do it, it was the Ptolemies, Greeks, descendants of the Argonauts who simply completed Jason's work by taking over Egypt many generations later (Stephens, 2007, 14).

Apollonius' choice of the Danube, the alleged fluvial border of ancient Egypt under Sesostris, as the escape route of the Argonauts can be therefore understood as a flattering reference to the Egyptian ancestors of the Ptolemies who by having reached the Danube actually consolidated the borders of the civilized world. In addition, the Danube must have had an even more contemporary appeal for the Ptolemaic dynasty. In the fourth century BC, Philip II and Alexander the Great were fighting successfully with the peoples settled along the Danube, and consequently, they both greatly contributed to the Greek notion of the Danube as a hydrographical frontier between the so-called civilized and uncivilized world (Mihajlović, 2018, 753). Apart from that, Philip and Alexander's military encounters must have reminded the Ptolemies of their Macedonian origins and the biological and familial links, which they claimed to have had with the extinguished dynasty of Alexander the Great, no matter how dubious and far-fetched such notions were in reality (Stephens, 2012, 9).

And finally, in the *Argonautica* the Danube functions as a route to the Adriatic Sea, another region rich in mythological and historical associations which could be used for legitimizing the Ptolemaic royal status. The Illyrian kings, controlling the southern Adriatic, the territory of today's northern Albania, tended both to intermarry (Jackson, 2014)⁹ and fight with the Argead dynasty of Alexander the Great (Dzino, 2014, 51–52). As a result of the intermarriages, Alexander's dynasty was partly Illyrian, which must have been a source of enormous prestige to the Macedonian royal family. Why? Because the Illyrian kings traced their genealogy back to some most notable mythological figures, regarding themselves as the descendants of Illyricus, the son of the Phoenician prince Cadmus and his Greek wife Harmonia, the daughter of Ares and Afrodite, which went hand in hand with the Ptolemaic essential need for Greekness as well as with their rulership over Phoenicia.¹⁰ In addition, the Illyrians were believed to have merged with the Egyptians-Colchians, who after their aborted attempt to reclaim Medea from the Argonauts, settled first on the island of Corfu and later on the Adriatic coast opposite the island, in the land of Illyrians. It was this Egyptian-Colchian element inherited by Alexander's dynasty through its intermarriages with the Illyrian kings which must have had a special appeal for the Ptolemies who saw themselves as biological relatives and heirs of the extinguished Macedonian Argead royals. It can be argued that the Ptolemies based their rulership over Egypt on two premises. First, they could claim Egypt on the basis of their alleged Argonautic ancestry, feeling entitled as such to seize the kingdom as Medea's marriage portion (Stephens, 2007, 21), and second, they could make use of more recent Macedonian Argead associations with Egypt, regarding themselves as being the heirs of Alexander the Great who had conquered Egypt in 332 BC. In view of all these intricate mythological and dynastic associations, concentrated on the Adriatic coast, the Danube-Adriatic route cannot be regarded as a random choice in the *Argonautica*. Even though the Greeks, Argonauts, are

9 For Illyrian influences on the Macedonian kings and later the Ptolemies, see also Müller, 2009, 220–221, 384.

10 Ptolemaic Period (332–30 BC): <http://www.aldokkan.com/egypt/ptolemaic.htm>, retrieved (27. 12. 2018).

the champions in the poem, laying the foundations for the future Ptolemaic empire, the Colchians-Egyptians are nevertheless credited with an impressive territorial influence over the Black Sea, the Danube and the eastern Adriatic, providing an urgently needed non-Greek dimension in the Ptolemaic rule to achieve a balance between Greekness and non-Greekness in their royal ideology, between their need to be the leaders of the Greek world, and their need to oblige the non-Greek majority in Egypt. The *Argonautica* therefore reveals the eclectic nature of the Ptolemaic intellectual milieu, which, even though predominantly and consciously Greek, knew how to utilise those non-Greek elements which would legitimize the Ptolemaic rule over Egypt.¹¹ In fact, the most fundamental and the most numerous references to a complex and complicated web of Macedonian, Greek, Illyrian and Egyptian royal traditions appropriated by this parvenu, but highly intelligent and visionary royal family (Osowski, 2014, 1–9) are in the *Argonautica* concentrated on the eastern Adriatic coast and this fact deserves further scholarly attention.

THE ROMAN REVISION OF THE ARGONAUTIC LEGEND: THE NORTHEASTERN ADRIATIC AND ITS HINTERLAND DESERVE A PLACE ON THE MYTHOLOGICAL MAP

Apollonius made, as seen before, numerous references to the rivers, islands and mythological figures associated with the eastern Adriatic. However, he hardly ever refers to the voyage of the Argonauts along the Danube and its duration is unclear (Morgan, 2016, 60–61). In addition, only a few sites along the Danube can be identified with so much precision as to enable the modern reader to realize that the offshoot of the Danube which supposedly lead the Argonauts towards the Adriatic is, unknown to Apollonius, in fact the Sava river (Domić Kunić, 2006b, 67–68; Bošković, 2015, 45–46) which, of course, does not discharge itself into the Adriatic. The hinterland of the eastern Adriatic fares even worse in the *Argonautica*, being completely passed over in silence, and it was this silence which in the centuries to come encouraged various scholarly attempts to fill in this gap, which led to corresponding modifications of the Argonautic legend.

The notion which underwent a radical revision was the idea of the bifurcation of the Danube. This concept, so cleverly utilized in the *Argonautica*, was rejected in the following centuries when geographical knowledge made rapid progress, triggered by the Roman occupation of the coast of Illyria, the annexation of Istria, the subjection of the western Balkans, Dalmatia, Pannonia and the Alpine region. Thus the Greek geographer Diodorus Siculus (fl. in the 1st century BC) argued in his *Bibliotheca historica*, universal history, with reference to the Black Sea-Adriatic return journey of the Argonauts that there were in fact two Ister rivers, the Danube flowing into the

11 For the multiple forms of self-representation of the Ptolemies: their reliance on their Macedonian origins, Greek traditions, their alleged links with Dionysius and Hercules and their tendency to imitate the Egyptian pharaohs, see Pfeiffer, 2016.

Black Sea and the other Ister discharging itself into the eastern Adriatic somewhere in the land of the Histri, i.e. in the peninsula of Istria, the river “having its source only 40 stades from the sea”,¹² the notion which was undoubtedly based on a better knowledge of Istria after the end of the Istrian wars in the second century BC, when the Romans had a good opportunity to examine the occupied peninsula. Apart from that, the sources of another Ister, the Danube, were discovered during Tiberius’ expedition into the regions north of the Alps in 15 BC (Sonnabend, 2007, 83), and all these new discoveries enabled contemporary scholars to reject the bifurcation of the Danube for good.

This rejection, however, has created another problem. Which river could be the other Ister discharging itself into the Adriatic somewhere in Istria? The Croatian scholarship in particular favours the Raša, Arsia (Brezak et al., 2016, 27), which runs into the Kvarner Gulf, opposite the so-called Brygean islands mentioned in the *Argonautica*. Sénac, by contrast, has singled out the river Kolpa as the fluvial route which allegedly led the Argonauts towards the Adriatic coast. According to Sénac, the Argonauts sailed first along the Danube to the confluence of the Danube and the Sava, at the site of modern Belgrade, where they sailed into the Sava, then at the confluence of the Sava and the Kolpa at Siscia (Sisak) they sailed down into the Kolpa towards the Adriatic and after the end of the river’s course they continued their way on land, ca. 35 kilometres, until they came out somewhere near modern Rijeka in the Kvarner Gulf (Sénac, 1965, 458).

Unlike the Greeks, who apparently showed no interest in colonizing the hinterland of the eastern Adriatic, focusing instead on the mainland coast and the islands, mostly in the fourth century BC (Dzino, 2014, 51–52; Čače, 2015, 17), the Roman authorities adopted a far more thorough approach towards the targeted territories, bending to their will both the coast and the interior. The Roman interest in the hinterland areas had important implications for further development of this section of

12 For different lengths of one stade, see [https://en.wikipedia.org/wiki/Stadion_\(unit\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Stadion_(unit)), retrieved (20. 8. 2018). Diodorus Siculus (IV, 56, 7–8): We must not leave unrefuted the account of those who state that the Argonauts sailed up the Ister river as far as its sources and then, by its arm which flows in the opposite direction, descended to the Adriatic Gulf. For time has refuted those who assumed that the Ister which empties by several mouths into the Pontus and the Ister which issues into the Adriatic flow from the same regions. As a matter of fact, when the Romans subdued the nation of the Istrians it was discovered that the latter river has its sources only forty stades from the sea. But the cause of the error on the part of the historians was, they say, the identity in name of the two rivers (*The Library*, tr. Oldfather, p. 527, 1935; http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/4C*.html#ref35, retrieved 21. 1. 2018). For a similar rejection of the bifurcation of the Danube, see Strabo (*The geography*, tr. and ed. Hamilton, Falconer, 1854–1857; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D1%3Achapter%3D3%3Asection%3D15>, retrieved 8. 3. 2019). But neither [Danube] does the Ister rise in the Pontus regions (on the contrary, it rises in the mountains above the Adriatic), nor does it flow into both seas, but into the Pontus alone, and it branches off near its mouths only. However, this mistake of Hipparchus is shared with him by some of his predecessors, who supposed that there was a river of the same name as the Ister, which branched off from it and emptied into the Adriatic, and that the tribe of Istrians, through whose territory this Ister flows, got their appellation from it, and that it was by this route that Jason made his return voyage from the land of the Colchians (Book I, Ch. 3, 15).

the Argonautic legend which deals with the landing of the Argonauts on the coast of the eastern Adriatic. The Roman writers of the first centuries BC and AD took a far more systematic and detailed view of this hitherto neglected mainland area and its fluvial potential. As due to the emergence of new geographical facts the bifurcation of the Danube and consequently an uninterrupted fluvial route between the Black Sea and the eastern Adriatic were no longer an option, the scholars adopted the idea of two rivers and a transitional overland territory between them. It is the two Roman writers, Gnaeus Pompeius Trogus (fl. first century BC) and Gaius Plinius Secundus, Pliny the Elder (23–79 AD), who both underlined the transitional and mountainous nature of the northeastern Adriatic hinterland which the Argonauts had to cross before resuming travelling on water. Trogus owes his recognizability to his *Historiae Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs* (*Philippic Histories and the Origin of the Whole World and the Places of the Earth*) which was only partially preserved by M. Iunianus Iustinus, active in the third century AD, in his *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. Even though the principal topic of his book is the Macedonian empire under Philip II and Alexander the Great, his work also provides extensive geographical and ethnographical digressions. One of such digressions is dedicated to the origins of the Histri, the alleged descendants of Colchians, who, according to tradition, settled in Istria after their aborted attempt to reclaim Medea from the Argonauts. Trogus (XXXII, III, 13–15) provides the following account:

*The Istrians, it is reported, derive their origin from those Colchians who were sent by king Aeeetes in pursuit of the Argonauts, that had carried off his daughter, who, after they had sailed from the Pontus Euxinus into the Ister, and had proceeded far up the channel of the river Save, pursuing the track of the Argonauts, conveyed their vessels upon their shoulders over the tops of the mountains, as far as the shores of the Adriatic sea, knowing that the Argonauts must have done the same before them, because of the size of their ship. These Colchians, not overtaking the Argonauts, who had sailed off, remained, whether from fear of their king or from weariness of so long a voyage, near Aquileia, and were called Istrians from the name of the river up which they sailed out of the sea.*¹³

Even though this digression focuses primarily on the Colchians and the reasons for their settlement in Istria, Trogus is probably the first ancient writer who focuses

13 *Epitome*, tr. and ed. Watson, 1853; <https://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans32.html>, retrieved (26. 11. 2019). Latin original: 13 *Histororum gentem fama est originem a Colchis ducere, missis ab Aeëta rege ad Argonautas, raptos filiae, persequendos*; 14 *qui ut a Ponto intraverunt Istrum, alveo Savi fluminis penitus inuecti uestigia Argonautarum insequentes naues suas umeris per iuga montium usque ad litus Adriatici maris transtulerunt, cognito quod Argonautae idem propter magnitudinem navis priores fecissent*; 15 *quos ut auctos Colchi non reppererunt, siue metu regis siue taedio longae nauigationis iuxta Aquileiam consedere Histricos ex uocabulo amnis quo a mari concesserant, appellati* (*Epitoma*, ed. Arnaud-Lindet, 2003; <https://www.forumromanum.org/literature/justin/texte32.html>, retrieved 26. 11. 2019).

on present day central and southwestern Slovenia. According to Trogus, the Colchians begin their march on land when the size of their ships no longer allows them to sail along the Sava, thus implying that both the Colchians and the Argonauts ahead of them may have temporarily given up their riverine journey somewhere in central Slovenia or even further north where the riverbed of the Sava is sufficiently narrow to make the Argonauts and Colchians discontinue the voyage. The report is far from being precise, nevertheless, it makes some relevant points. Apart from rejecting the bifurcation of the Danube and using instead the notion of the second Ister originating in Istria, Trogus' attention is directed towards the hinterland of the northeastern Adriatic, the Sava river in its upper course and the mountainous terrain which the Argonauts had to overcome before reaching the other, unidentified Ister discharging itself into the Adriatic. And finally, the mention of Aquileia (Oglej), an influential and immensely wealthy river port, located only ten kilometres from the northeastern Adriatic, on the river Natissa, in association with the Colchians suggests that the Argonauts must have travelled southwest in search of another navigable river which would lead them into the Adriatic. The mention of Aquileia leaves no doubt that in Trogus' account it is the northeastern nook of the Adriatic which functions as a point of departure for the voyage of the Argonauts along the eastern Adriatic coast. By associating Aquileia with the Argonautic legend, Trogus greatly enhanced the prestige of this part of Italy and the idea that the Argonauts may have temporarily discontinued their voyage somewhere in mod. Slovenia presents beyond doubt a significant innovation in the Argonautic legend.

This innovation, however, is further developed by Pliny the Elder. If in Trogus, with the exception of the Sava river, no concrete geographical names are given in association with the hinterland, Pliny the Elder's *Historia naturalis* singles out Vrhnika (Nauportus) as the location where the fluvial route of the Argonauts ends and the land route towards another navigable river, which Pliny could not identify¹⁴, begins (NH. 3. 22. 18). He argues that the Argonauts sailed along the Danube and the Sava to Nauportus from where they transported their ship *Argo* across the Alps until they found a navigable river and sailed down into the Adriatic Sea, coming out somewhere near Trieste (Trst): "... the ship *Argo* came down some river into the Adriatic sea, not far from Tergeste; but what river that was is now unknown. The most careful writers say that the ship was carried across the Alps on men's shoulders, having passed along the Ister, then along the Savus, and so from Nauportus, which place, lying between *Amona* and the Alps, from that circumstance derives its name."¹⁵

14 Potential candidates for Pliny's river: Raša, Mirna, Timav (Šašel Kos, 2006, 16).

15 The Natural History, tr. Bostock, Riley, pp. 250–251, 1855; <https://ia802702.us.archive.org/30/items/naturalhistoryp00bostgoog/naturalhistoryp00bostgoog.pdf>, retrieved 5. 1. 2019). In Latin: "... quoniam argo navis flumine in mare hadriaticum descendit non procultergeste, nec iam constat quo flumine, umeris tractam alpis diligentiores tradunt, subisse autem histro, dein savo, dein nauporto, cui nomen ex ea causa est inter emonam alpisque exorienti..." (Liber III, Ch. 49) (*Naturalis Historia*, ed. Mayhoff, 1906); <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0138%3Abook%3D3%3Achapter%3D49> (retrieved 26. 11. 2019).

Both Trogus and Pliny the Elder recognized a transitional quality of present day central Slovenia, namely, that in this area the fluvial route stretching from the Black Sea along the Danube and its tributaries, direct and indirect, ends and then after a relatively short, but mountainous stretch of dry land another web of rivers in the southwest begins, discharging themselves into the nearby Adriatic. The value of this intermediate territory is in both accounts further enhanced by the implication that the distance between both fluvial areas is relatively short and that this other river leads the Argonauts southwest towards strategically important Trieste and Aquileia in northeastern Italy, the Roman eastern frontier in the second and the first centuries BC.

The Greek Strabo (64/63 BC – ca. 24 AD), another important contemporary scholar, provides additional details which help us understand why Pliny associated Nauportus with the Argonauts. Strabo recognized a superior position of Nauportus, which he refers to as Pamportus,¹⁶ within a highly lucrative commercial trade route starting in Aquileia and continuing along the Ljubljanska, the Sava and the Danube.¹⁷ We are also indebted to Strabo for two additional details with reference to the alleged route of the Argonauts from Nauportus to the Adriatic. First, the distance between Nauportus and Aquileia is ca. 400 stadia, which is ca. 90 km by road (Rutar, 1890, 74), and Trogus' unnamed mountains and Pliny's Alps are in fact the non-Alpine Dinaric mountain range on Slovenia's border with Italy, separating central Slovenia from the Littoral region (Primorska). However, it must not be forgotten that the merchants had been making use of this ancient, pre-historic trade route stretching from the Adriatic to the Black Sea centuries ago before the foundation of Aquileia in 181 BC, or as Wilkes succinctly explains: "The fantastic story of the return voyage of the Argo may echo voyages by Greeks in the remote past, venturing far beyond the known limits of their world. That they should return via the distant Adriatic may derive from the route of a known trade link with Central Europe" (Wilkes, 1996, 102; Rutar, 1890, 72–73; Knezović, 2010, 191). Even though Strabo does not mention the Argonauts in association with Nauportus, his account nevertheless helps to provide a more mundane explanation why the accounts of the Argonauts allegedly making a stop on the territory of central Slovenia and continuing their way southwest towards the northeastern nook of the Adriatic began to circulate in the

16 For an older settlement, existing as early as the late bronze age on nearby Tičnica, see Gaspari & Masaryk, 2009.

17 Strabo provides the following account (4.6.10): Odra (Razdrto) forms the lowest portion of the Alps, where they approach the territory of the Carni, and through which they convey the merchandise of Aquileia in wagons to Pamportus [Ober-Laibach in Krain]. This route is not more than 400 stadia. From thence they convey it by the rivers as far as the Danube and surrounding districts, for a navigable river [the river Laibach] which flows out of Illyria, passes by Pamportus, and discharges itself into the Save, so that the merchandise may easily be carried down both to Segesta, and to the Pannonians, and Taurisci (*The geography*, tr. Hamilton, Falconer, 1854–1857; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3A-book%3D4%3Achapter%3D6>, retrieved 21. 1. 2019). Strabo's account has been further explored by Slovene scholars who recognized the significance of the Odra Pass (Razdrto) below Mt. Nanos (the Roman Odra Mons) (Horvat & Bavdek, 2009, 19–22), the Ljubljanska (Kožuh, 2016, 5–6) and the Sava, the rivers which lead to Illyricum, Pannonia, and further east to the Danube region (Dan, 2013, 136–137).

late Roman republic and the early imperial period. Namely, the revised Argonautic legend reflects a growing importance of the southwestern and central territory of today's Slovenia for the Romans in the first centuries BC and AD (Zlobec, 1999, 24–27; Ogrin, 2017, 109–110) in terms of commerce and even more importantly, as a military base for further Roman incursions into the regions east of Italy.

Apart from being an exceptionally wealthy centre of commerce, Aquileia was the most important fortification on the Roman eastern frontier (Braccini, 2011, 107; Šašel Kos, 2006, 16–17), constructed with the purpose of checking the advances of the Carni to the northeast and functioning as a military base for the wars with the Histri to the southeast (Ormenrod, 1934, 181), fighting at the same time with the Iapydes who controlled Ocra (Horvat, 2009, 358–359), and the Taurisci, in charge of the area around mod. Vrhnika. The Romans had numerous military encounters with the tribes in question in the second century BC (Nestorović, 2012, 7; Tutta, 2015, 5; Guštin, 2015, 203–204). Thus they waged war against Taurisci in 115 BC, annexed Nauportus and included it in Cisalpine Gaul, and later in the early mid 1st century BC they founded a Roman trade settlement in Nauportus, predating Caesar's administration of Cisalpine Gaul (Dzino, 2005, 67–68). One century later Aquileia was used again for military purposes, serving as a military base from which Octavian defeated the Carni and Taurisci for good (Šašel Kos, 2014b, 42) before embarking on the siege of Siscia in 35 BC, the capture of Promona in modern Knin and the restoration of the Roman authority in Dalmatia, completing thus the first stage of the Roman conquest of the western Balkans (Bratož, 2007, 168), this first stage being followed two decades later in 12–8 BC by the Pannonian war which led to the annexation of the central part of the future provinces of Pannonia and Dalmatia.

In the first century BC the Romans were bent on conquering the hinterland of the eastern Adriatic, which naturally led them into the heart of the western Balkans, and the territory of southwestern and central Slovenia presented the fastest route towards the targeted regions. Modern southwestern Slovenia functioned as a bridge between Aquileia and central Slovenia whose rich fluvial potential was systematically exploited by the Roman army for its penetration into the future province of Illyricum, encompassing both Pannonia and Dalmatia. Confrontations with the tribes living along the Sava and the Kolpa were particularly brutal during Octavian's campaigns against the Illyrians (35–33 BC) (Šašel Kos, 2014b, 44–46), with Nauportus having a vital function in these military operations as a river port (Šašel Kos, 2011, 112–113; 2013, 193–194; 2012b, 97; Istenič, 2009, 860–861).

NAUPORTUS IN 6–9 AD AND IN 14 AD – FEAR HATH A HUNDRED EYES

Nauportus is briefly, but pointedly referred to in two historical sources, in the *Historiae Romanae* by Marcus Velleius Paterculus (ca. 19 BC – ca. AD 31) and in Tacitus' *Annales* (I. 20) which both focus on the early years of the first century AD. In this period, Rome faced two serious challenges in the province of Illyricum, which, even though successfully handled, nevertheless revealed the vulnerability

of the Italian eastern border. In both accounts, Nauportus tends to be a source for concern, being seen as a potential springboard for hostile incursions into Italy. The first challenge was *Bellum Batonianum* or the Pannonian–Dalmatian revolt in 6–9 AD (Domić Kunić, 2012, 40–41) dealt with in the *Historiae Romanae* (Liber II: Capitula 94–131). Paterculus speaks highly of Tiberius' contribution to the Roman victory over the coalition of Pannonian, Dalmatian and Illyrian tribes whose rebellion required nearly four years and two thirds of the Roman army to be quelled (Doyle, 2007, 14–16). According to Paterculus, who took part in the military operations, being therefore an eyewitness, the rebels divided their forces into three parts, one was to invade Italy via Nauportus and Trieste (2.110.4) (Bratož, 2007, 210; Šašel Kos, 2015, 71, 79),¹⁸ the other was to attack the Roman province of Macedonia and the third part was expected to fight in their own regions. The mention of Nauportus in this context implies that the rebels, many of whom were trained in the Roman army and spoke Latin, recognized a strategic position of Nauportus as the fastest route towards Italy. Theoretically, by invading Italy, the rebels would have transferred the war to the enemies' territory and struck at the heart of the Roman power. The suggestion which is brilliant beyond doubt did not come to fruition,¹⁹ but the very idea of such a possibility must have sufficed to instill fear into the inhabitants of Italy who were aware of the vulnerability of their country due to its central position within the empire (Turner, 2015, 274–275). Nauportus, which must have been in the first century BC associated with a successful Roman expansionist policy, was in the early first century AD recognized by Paterculus as something of Achilles' heel, as a base from which the eastern tribes might molest the Romans in an equal measure as they themselves were molested by the Romans only a few decades ago. Measure for measure.

Nauportus is mentioned for a second time by Publius (or Gaius) Cornelius Tacitus (56–120 AD), who at the end of the first century AD wrote in his *Annales* about the mutiny of the Pannonian and Germanic legions taking place in 14 AD, immediately after Tiberius' accession (I. 16–30). The problems which caused general dissatisfaction among the soldiers were well known. Tiberius' predecessor Octavian Augustus conducted military operations on an unprecedented scale, adding to the empire the future provinces of Moesia, Illyricum, Noricum, Raetia, Alpes Cottiae, Alpes Maritimae and Egypt. He also pacified Dalmatia, eradicated piracy in the Adriatic, conquered Alpine tribes, consolidated the Roman hold on Gaul etc., all these actions being taken with the purpose of protecting Italy from all sides. The *Bellum Batonianum* or the Pannonian–Dalmatian revolt, even though brutally suppressed, took its toll on the Roman army, resulting in a critical shortage of manpower, and after the disaster at Teutoburg Forest in 9 AD the Roman army was seriously weakened. In order to alleviate the problem, Octavian Augustus resorted to drastic measures: "Augustus had to resort to conscriptions of men and nobody wanted to

18 In chapter 110 he refers to the rebellion: Cuius immensae multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat (*Historiae Romanae*, ed. and tr. Shipley, 1924, 278; http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/1*.html, retrieved 25. 11. 2019).

19 For a rather sceptical view of this plan to invade Italy via Nauportus and Trieste, see Mesihović, 2011, 216.

be conscripted. Augustus made the men draw lots with twenty percent of those under the age of thirty-five and ten percent of those older conscripted into the army. When people still were not excited enough to be conscripted Augustus had several men executed. Augustus also called up veterans and conscripted freedmen and put them into service. He sent the whole group to Germany with Tiberius to reinforce the border” (Doyle, 2007, 22). After his death, frustrated soldiers could no longer be ignored. It is not a coincidence either that it was the Pannonian and Germanic legions which mutinied because their trials were the hardest. They were unhappy with the duration of military service, the pay and the land they were assigned upon discharge, as it was, as they claimed, often swampy, hilly and unsuitable for farming, but neither Augustus nor Tiberius could respond in a positive manner to the demands raised by the soldiers because the concessions given to the army would have triggered a financial crisis and weakened the defense of the borders (Karge, 1973, 102–103). If Tiberius’ nephew Germanicus was responsible for the pacification of Germanic legions, Tiberius’ son Drusus was entrusted with the task of quelling the mutiny of the Pannonian legions, the legio VIII Augusta, IX Hispana and the legio XV Apollinaris in their summer camp, which he successfully accomplished. He executed the ringleaders, being greatly assisted in the suppression of the rebellion by a lunar eclipse taking place on 27 September. The exact location of the summer camp is not given by Tacitus, but the permanent winter camps of the legio VIII Augusta and IX Hispana are known: the VIIIth legion was stationed at Poetovio and the IXth legion at Siscia, while the site of the permanent camp of the XVth legion remains unclear (Mallan, 2015, 107–108). At Nauportus, an important and fortified Aquileian vicus (Šašel Kos, 2002, 377), where Drusus may have made a stop on his way to the summer camp, there was a contingent of soldiers engaged in construction works, building roads and bridges (Bratož, 2007, 227; Šašel Kos, 2012a, 90; 2014a, 83–85). According to Tacitus (I. 20), the soldiers at Nauportus also mutinied, burning Nauportus and other *vici* before leaving the area for the summer camp and where their arrival additionally intensified the rebellious spirit of the soldiers stationed there (Karge, 1973, 181–182).²⁰ Tacitus’ reference to Nauportus underlines his preoccupation with Italy and its safety, and for that reason the mutiny at the edge of Italy must have been such a sensational event in Tacitus’ eyes that he even mentions the name of the vicus, where this event took place, while the location of the summer camp of the three Pannonian legions which were stationed together – an extremely dangerous situation – and which threatened to rise in revolt somewhere in the province of Illyricum is not given. If in the *Historiae Romanae* Nauportus is presented as a potential target for rebellious tribes from the east, in the *Annales* Nauportus is in fact burnt down by its own soldiers, suggesting that Italy had to fear an enemy from within, who, what was even worse, was in touch with the dissatisfied soldiery from the rebellious province of Illyricum which had been pacified only a few years ago,²¹ as recorded by Paterculus.

20 Tacitus, ed. and tr. Moore, Jackson, 1931, 273–297; http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Tacitus/Annals/1B*.html, retrieved (12. 3. 2019).

21 For further information, see Mallan, 2015, 155–156.

CONCLUSION

Trogus and Pliny substantially contributed to the evolvement of the Argonautic legend by providing an alternative solution to the lacuna created by Apollonius of Rhodes' total neglect of the eastern Adriatic hinterland. Both writers focused on the northeastern Adriatic coast where they enhanced the prestige of Trieste and Aquileia respectively as points of departure for the Argonautic voyage along the eastern Adriatic coast. Even more importantly, both writers took notice of a stretch of land between the two rivers allegedly used by the Argonauts on their voyage from the Black Sea to the Adriatic, and if Trogus' account dating from the first century BC is still rather vague as to the locale of the Argonautic whereabouts in the interior of present day Slovenia, Pliny's version makes it clear beyond doubt that the Argonauts landed at Vrhnika (Nauportus) and travelled southwest towards Trieste. The decision taken by both writers to place the territory of today's central and southwestern Slovenia on the mythological map of the ancient world reflects the increasing importance of this part of the world for the Romans in the first centuries BC and AD as a base for commercial and military expansions to the western Balkans and further east towards Pannonia and the Danube region. Nauportus, however, has a central role in most of these accounts. Apart from being mentioned by Pliny and Strabo, it is referred to in two other historical sources as well, in the *Historiae Romanae* by Paterculus and in the *Annales* by Tacitus. In both cases it is associated with the early first c. AD when the Romans faced a severe crisis in the province of Illyricum. In 6–9 AD they had to quench a rebellion of the united forces of Illyrians, Pannonians and Dalmatians and in 14 AD Tiberius managed to quell a mutiny of the soldiers stationed in an unnamed summer camp in the same province. In both cases Nauportus turned out to be part of a problem, presenting the fastest route for potential invaders from the east towards Italy. Italy, however, was not invaded, nevertheless the mentioning of Nauportus in this context implies a Roman awareness of Italy's vulnerability on its eastern frontier.

The references to today's southwestern and central Slovenia and Nauportus in particular, made by the written sources of the first centuries BC and AD, are scanty, nevertheless, they reflect the multi-faceted nature of Nauportus and the central and southwestern territory of present day Slovenia: the locale for the Argonautic legend, a valuable link in a vibrant commercial activity undertaken along a lucrative prehistoric trade route stretching from the northeastern nook of the Adriatic to the Black Sea, a military base for the Roman expansion towards the western Balkans and further east as well as the fastest route towards Italy in the opposite direction. As such, this part of the world turned out to be both a blessing and a curse for Italy in the centuries to come, which, however, is a topic to be covered by some other paper.

JUGOZAHODNA IN OSREDNJA SLOVENIJA. NAVPORT: LEGENDA O ARGONAVTIH – RIMLJANI GREDO NA VZHOD

Alenka DIVJAK

Grm Novo mesto – center biotehnike in turizma, Sevno 13, 8000 Novo mesto, Slovenija

e-mail: alenka.divjak@guest.arnes.si

POVZETEK

Argonautica Apolonija Rodoškega iz 3. stol. pr. Kr. izpostavlja donavsko-jadransko verzijo vrnitve Argonavtov v Grčijo po njihovi uspešni prisvojitvi Zlatega runa v Kolhidi ob Črnem morju. Toda rimska pisca Gnaeus Pompeius Trogus (1. stol. pr. Kr.) in Gaius Plinius Secundus, Plinij starejši (23–79 po Kr.), sta opazno spremenila vzhodnojadranski odsek te vrnitve: na osnovi tedanjega geografskega znanja sta nadomestila bifurkacijo Donave z dvema plovnima rekama, ki se izlivata ena v Črno in druga v Jadransko morje. Razen tega Argonavti izplujejo iz druge reke v Jadran bodisi v bližini Akvileje (Trogus) bodisi v bližini Trsta (Plinij), in ne nazadnje, pozornost obeh piscev je usmerjena na zaledje severovzhodnega Jadrana, ali natančneje, na kos kopnega med obema rekama, ki ga morajo Argonavti premagati med iskanjem druge plovne poti. Trogov zapis omogoča sklepanje, da so Argonavti zaključili prvo rečno pot nekje v osrednji Sloveniji, medtem ko Plinij izpostavi Navport kot konec prve rečne poti. Argonavtska legenda, tako kot je predstavljena pri Pliniju in Trogu, odseva rimsko poznavanje obale in zaledja severovzhodnega Jadrana v prvih stoletjih pred Kristusom in po njem. To znanje je bilo rezultat dokončne rimske priključitve jugozahodnega in osrednjega dela današnje Slovenije, ki je predstavljala najkrajšo pot za rimsko širjenje proti zahodnemu Balkanu in še naprej, v 1. stol. pr. Kr.

Navport omenja tudi Strabon (64/63 pr. Kr. – 24 p. Kr.), čigar zapis podčrtava strateško vlogo te naselbine na trgovske poti, ki se je raztezala od Akvileje preko Razdrtega do Navporta po kopnem, nato pa od tam in do Siscie (Siska) ter naprej na vzhod v Panonijo in Podonavje po pritokih Donave. Razen pri Pliniju in Strabonu se Navport pojavi na kratko še v dveh zgodovinskih virih, pri Marku Paterkulu Veleju (ca. 19 pr. Kr. – ca. 31 p. Kr.) in v Analih pri Publiju (or Gaju) Korneliju Tacitu (ca. 56–120 p. Kr.). Paterkul podaja poročilo o zatrtju zloglasnega panonsko-dalmatinskega upora v provinci Ilirik v letih 6–9 kot očividec in udeleženec dogajanja. Omeni načrt upornikov, po katerem bi poslali tretjino svojih sil nad Italijo, in sicer po poti Navport–Trst, kar podčrtava strateški pomenu Navporta, istočasno pa razkriva, da so Rimljani prepoznali Navport kot bližnjico, ki jo utegnejo izkoristiti rimski sovražniki iz uporniške province na zahodnem Balkanu za napad na Italijo. Z drugimi besedami, Navport, ki je v prvem stoletju pr. Kr. služil kot rečno pristanišče, od koder so Rimljani sistematično in brezobzirno prodirali na zahodni Balkan in še naprej na vzhod, je sedaj nenadoma prepoznan kot rimska šibka točka in morebitna grožnja Italiji.

Tacit v svojih Analih omenja Navport kot naselje, ki je občutilo jezo uporniških vojakov l. 14 po Kr. Njihov upor je bil del širšega upora, ki je izbruhnil med german-skimi in panonskimi legijami, ki so bile izčrpane po panonsko-dalmatinskem uporu in

rimskem porazu pri Tevtoburškem gozdu l. 9 po Kr. Po Tacitu je upor panonskih legij učinkovito zatrl Tiberijev sin Druz. Čeprav Tacit piše o dogodku iz časovne razdalje mnogih desetletij, z Anali se je verjetno ukvarjal ob koncu I. stol., je občutek zaskrbljenosti še vedno prisoten v njegovem delu. Omemba Navporta daje slutiti, da ga je skrbelo varnost Italije in da je prepoznal kratko razdaljo med Navportom in Italijo v tem primeru kot grožnjo. Posledično se mu zdi pomembno omeniti ime akvilejske vasi na meji Italije, kar je bil tedaj Navport, kjer se je uprl oddelek vojakov, medtem ko ne pove, kje v provinci Ilirik se je nahajal vojaški poletni tabor, čeprav se je tam kuhal upor kar treh legij. Ilirik je bil namreč relativno daleč stran od Italije, medtem ko je bil Navport v njeni neposredni bližini.

Na osnovi zapisov iz prvih stoletij pr. in po Kr., o katerih razpravlja ta članek, je mogoče trditi, da je bil v očeh Rimljanov položaj jugozahodne in osrednje Slovenije z Navportom kot njegovo najbolj izpostavljeno točko brez dvoma dvoumen. Če argonavtska legenda odseva rastoče rimsko poznavanje tega dela sveta in če Strabon podčrtava blaginjo Navporta, Paterkul in Tacit prepoznavata njegovo dvoumno naravo. Namreč, v njunih zapisih se Navport pokaže kot vir skrbi v kriznih časih. Če povzamemo, obravnavani zapisi, čeprav redki, vendarle odsevajo večstransko in spremenljivo naravo tega dela sveta: prednost v času ozemeljskega širjenja in zadrega v časih težav. Blagoslov in prekletstvo, dvorezen meč ter po zaslugi Rimljanov nova, trajna točka na mitološkem zemljevidu antičnega sveta.

Ključne besede: povratak Argonavtov, Apolonij Rodoški, bifurkacija Donave, Plinij starejši, Pompeius Trogus, Strabon

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- The Argonautica by Apollonius Rhodius (2008):** The Project Gutenberg EBook of The Argonautica by Apollonius Rhodius; http://www.gutenberg.org/files/830/830-h/830-h.htm#link2H_4_0006, retrieved (29. 12. 2018).
- Epitoma Historiarum Philippicarum (2003):** ed. Marie-Pierre Arnaud-Lindet (online edition); <https://www.forumromanum.org/literature/justin/index.html> (25. 11. 2019).
- Epitome of the *Philippic History* of Pompeius Trogus (1853):** translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson. London, Henry G. Bohn.
- The Geography of Strabo (1854–1857):** Literally translated, with notes. The first six books by H.C. Hamilton, esq., the remainder by W. Falconer. London, H.G. Bohn.
- The Library of History of Diodorus Siculus, Vol. II (1935):** Loeb Classical Library 303, tr. C. H. Oldfather. Harvard University Press.
- The Natural History. Pliny the Elder (1855):** tr. John Bostock, Henry Thomas Riley. London, H. G. Bohn.
- Naturalis Historia (1906):** ed. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae, Teubner.
- Tacitus: Histories, Books IV–V, Annals Books I–III (1931):** Loeb Classical Library 249, tr. and ed. Clifford H. Moore, John Jackson. Harvard University Press.
- Velleius Paterculus, Compendium of Roman History (1924):** Loeb Classical Library 152, tr. F. W. Shipley, Cambridge MA and London, Harvard University Press.
- Boškovič, S. (2015):** History of the Pre-Roman Lower Danube River Basin in the Studies of Rastislav Marić. In: Hardi, Đ. (ed.): The cultural and historical heritage of Vojvodina in the context of classical and medieval studies. Novi Sad, Filozofski fakultet Novi Sad, 41–57.
- Braccini, T. (2011):** A Myth of Borders: the Argonauts from the Danube to Emona in Late Antiquity and Byzantine Authors. Mit o mejah: Argonavti od Donave do Emone pri poznoantičnih in bizantinskih piscih. *Arheo*, 28, 105–117.
- Bratož, R. (2007):** Rimska zgodovina – 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta.
- Brezak, V., Budić, F., Gorički, A. K., Stipičić, M. & B. Pavlek (2016):** Grčka mitologija i hrvatska obala Jadrana. Zagreb, Centar za interdisciplinarno istraživanje stare povjesti.
- Burstein, S. M. (1996):** The Debate over Black Athena. *Scholias*, 5, 3–16.
- Crisuolo, L. (2013):** Ptolemies and Piracy. In: Buraselis, K., Stefanou, M. & D. J. Thompson (eds.): The Ptolemies, the Sea and the Nile. *Studies in Waterborne Powers*. Cambridge, Cambridge University Press, 160–171.
- Dan, A. (2013):** Between the Euxine and the Adriatic Seas: Ancient Representations of the Ister (Danube) and the Haemus (Balkan mountains) as Frames of Modern South-Eastern Europe. In: Tsetschladze, G. R., Avram, A. and J. Hargrave (eds.): Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). *Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, 17–21 September 2013)*, 133–151.

- do Céu Fialho, M. (2011):** Apollonius of Rhodes and the Universe of the Argonautica. In: Sousa, R., do Céu Fialho, M., Haggag, M. & N. Simões Rodrigues (eds.): *Alexandrea ad Aegyptvm: The Legacy of Multiculturalism in Antiquity*. University of Cambrai, 146–152.
- Dilke, O. A. W. (1984):** Arctic Geographical Perceptions of the North in Pomponius Mela and Ptolemy. *Arctic*, 37, 4, 347–351.
- Domić Kunić, A. (2006a):** Cadmus and Heracles in Search of Ores. *Živa antika*, 56, 1–2, 81–111.
- Domić Kunić, A. (2006b):** *Bellum Pannonicum* (12–11 st. pr. Kr.) posljednja faza osvajanja južne Panonije. *VAMZ (Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu)*, 39, 1, 59–164.
- Domić Kunić, A. (2012):** Literary Sources Before the Marcomannic Wars, 29–69. In: Migotti, B. (ed.): *The State of Research and Selected Problems in the Croatian part of the Roman Province of Pannonia*. Oxford, Archaeopress, 40–41.
- Doyle, N. (2007):** *Rome's Bloody Nose. The Pannonian Revolt, Teutoburg Forest and the Formation of Roman Frontiers*. Oregon, Western Oregon University, June 15, 2007.
- Dzino, D. (2005):** *Illyrian Policy of Rome in the Late Republic and Early Principate*. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in the Department of Classics. Adelaide, University of Adelaide.
- Dzino, D. (2014):** 'Illyrians' in ancient ethnographic discourse. *Dialogues d'histoire ancienne*, 40–2, 45–65.
- Endsjø, D. Ø. (1997):** Placing the Unplaceable: The Making of Apollonius' Argonautic Geography. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 38, 4, 373–385.
- Gaspari, A. & R. Masaryk (2009):** Na sledi prazgodovinskega Navporta. Gradišče na hribu Tičnica na Vrhniki. *Arheološki vestnik*, 60, 195–206.
- Golinski, P. (2016):** *Kollektive Identitäten in der antiken Kyrenaika*. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität, Göttingen.
- Gordeziani, R. (2010–2011):** The Colchians in the Adriatic – Poetic Imagination or a Historical Fact. *Phasis, Greek and Roman Studies*, 13–14, 42–54.
- Guštin, M. (2015):** Towards Segestica and the Western Balkans. In: Istenič, J., Laharnar, B. & J. Horvat (eds.): *Evidence of the Roman Army in Slovenia*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 203–214.
- Horvat, J. (2009):** Selected Aspects of Romanisation in Western and Central Slovenia. In: Horvat, J. & G. Cuscito (eds.): *Aspetti e problemi della romanizzazione. Venetia, Histria e arco Alpino orientale, Antichità Altoadriatiche* 68. Trieste, Centro di Antichità Altoadriatiche, 355–381.
- Horvat, J. & A. Bavdek (2009):** Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo. Odra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe, Zbirka / Series Opera Instituti archaeologici Sloveniae 17. Uredniki zbirke / Editors Jana Horvat, Andrej Pleterski, Anton Velušček. Ljubljana, ZRC SAZU, Institut za arheologijo, Založba ZRC.
- Istenič, J. (2009):** The Early Roman Military Route along the River Ljubljanica (Slovenia). *Gladius, Anejos*, 13, 855–665.

- Jackson, L. (2014):** Doing What Comes Naturally: Olympias as Mother, Regent, and Royal Woman. *Ex post facto*, 23, 131–140.
- Kalachanis, K. (2017):** The Argonautica Orphica Version for the Voyage of the Argonauts: A Geo-Analysis. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17, 2, 75–95.
- Karge, E. B. (1973):** Aspects of Tacitus' Presentation of Tiberius as Princeps and Proconsul. The Ohio State University, Ph.D. Language and Literature, classical.
- Klooster, J. (2015):** Argo was Here. The Ideology of Geographical Space in the Argonautica of Apollonius of Rhodes. In: Reitz, C. & A. Walter (eds.): *Von Ursachen sprechen. Eine aitiologische Spurensuche. Telling origins. On the lookout for aetiology*. Olms, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 159–173.
- Knezović, I. (2010):** The worship of Savus and Nemesis in Andautonia. *Arheološki vestnik*, 61, 187–202.
- Koutoupas, A. (2015):** Ruler Cult and Alexandrian Poetry. The Cases of Callimachus, Theocritus and Apollonius. *Classical Papers*, 12, 45–59.
- Kožuh, D. (2016):** Ceste pozne antike v Sloveniji. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Mallan, C. T. (2015):** A Historical and Historiographical Commentary on Cassius Dio's Roman History Book 57 (Chs. 1–17.8). DPhil Thesis. Wadham College Trinity.
- Matthews, V. J. (1965):** The early history of the myth of the Argonauts. Hamilton, Ontario McMaster University.
- Maver, A. (2018):** Od klinopisa do Teodore. Sprehod skozi zgodovino starega veka. Celje, Celjska Mohorjeva družba.
- Mesihović, S. (2011):** Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. Sarajevo, Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Mihajlović, V. (2018):** Imagining the Ister-Danube in Ancient Thought and Practice: River, the Scordisci, and Creation of Roman Imperialistic Space. *Issues in Ethnology and Anthropology*, 13, 3 (n. s.), 747–780.
- Morgan, J. R. (2016):** An Epic Hydrography: Riverine Geography in the Argonautika of Apollonios Rhodios. Washington, University in St. Louis, Washington University Open Scholarship.
- Müller, S. (2009):** Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation. Beiträge zur Altertumskunde. Erler, M., Gall, D., Koenen, L., Zintzen, C. (eds.). Band 263, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Nadareishvili, K. (2010–2011):** The Myth of Apsyrtos in the Ancient Sources. *Phasis, Greek and Roman Studies*, 13–14, 60–72.
- Nestorović, A. (2012):** Inter Orientem et Occidentem. Slovenija in Ptuj med vzhodom in zahodom: rimska doba ali čas prve globalizacije. V: Perko, V., Nestorović, A., Žižek, I. et al. (eds.): *Ex oriente lux. Rimskodobna svetila in oljenke iz Slovenije*. IV. Mednarodni kongres Zveze raziskovalcev svetil, ILA, Ptuj, 15. do 19. maja 2012, 5–23. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož.

- Ogrin, D. (2017):** Geografija v antiki in prikazi slovenskega ozemlja iz tega časa. *Dela*, 48, 95–114.
- Oppermann, Y. & I. Koblmüller (2012):** Die Besiedlung Istriens durch die Kolchier, 1–7. Exkursion Istrien (Klassische Philologie / FB Altertumswissenschaften), 27. April – 1. Mai 2012, Universität Salzburg; http://www.uni-salzburg.at/fileadmin/oracle_file_imports/2013185.PDF (25. 11. 2019).
- Ormerod, H. A. (1934):** Piracy in the Ancient World. An Essay in Mediterranean History. Liverpool, London, University Press of Liverpool.
- Oowski, M. (2014):** Appropriation and Approximation: Tensions between “Greekness” and “Otherness” in the Ptolemaic Dynasty. *Pseudo-Dionysius*, 16, 1–9.
- Petratos, A. (2013–2014):** Contacts and Trade between the Black Sea and the Mediterranean. Thessaloniki, International Hellenic University.
- Pfeiffer, S. (2016):** The Ptolemies: Hellenistic Kingship in Egypt. Online Publication Date: May 2016; [http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb-9780199935390.001.0001/oxfordhb-9780199935390-e-23](http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935390.001.0001/oxfordhb-9780199935390-e-23); retrieved (25. 12. 2018).
- Preston, W. (1822):** The Argonautics of Apollonius Rhodius. Chiswick, Press of C. Whittingham.
- Roller Duane, W. (2010):** Cleopatra. A Biography. Oxford, Oxford University Press, 37–42.
- Rutar, S. (1890):** Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu den Städten an der adriatischen Küste. Mittheilungen des Musealvereines für Krain. Laibach, Verlag des krain. Musealvereins, 71–102.
- Sénac, R. (1965):** Le retour des Argonautes d’après les Argonautiques d’Apollonios de Rhodes. *Bulletin de l’Association Guillaume Budé: Lettres d’humanité*, n. 24, décembre 1965, 447–476.
- Smith Scott, R. (2017):** Myth and Mythography in Pliny’s Geography. *Naturalis Historia* 3–6, Polymnia, 3, 83–116.
- Solàrion, R. (2001):** Hyperborea & The Rhipaeen mountains. Dallas, Texas; https://www.bibliotecapleyades.net/cosmic_tree/rhipaeen.htm, retrieved (28. 12. 2018).
- Sonnabend, H. (2007):** Die Grenzen der Welt. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Stephens, S. (2007):** Remapping the Mediterranean: The Argo Adventure Apollonius and Callimachus. Version 1.0, May 2007. Princeton/Stanford Working Papers in Classics.
- Stephens, S. (2008):** Ptolemaic Epic, in Brill’s Companion to Apollonius of Rhodes. Leiden, Brill NV, 95–114.
- Stephens, S. (2012):** Writing Alexandria as the (Common) Place. Princeton/Stanford. Working Papers in Classics. Version.1.0, Stanford, University of Stanford.
- Šašel Kos, M. (1993):** Cadmus and Harmonia in Illyria. *Arheološki vestnik*, 44, 1, 113–136.
- Šašel Kos, M. (2002):** The Boundary Stone between Aquileia and Emona. *Arheološki vestnik*, 53, 373–382.

- Šašel Kos, M. (2006):** A Few Remarks Concerning the Archaologia of Nauportus and Emona: The Argonauts. In: Kokole, M., Murovec, B., Šašel Kos, M. & M. Talbot (eds.): *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteenth Century*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 13–20.
- Šašel Kos, M. (2009):** The Ljubljana and the Myth of the Argonauts. In: Turk, P., Istenič, J., Knific T. & T. Nabergoj (eds.): *The Ljubljana – a River and its Past*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 120–124.
- Šašel Kos, M. (2011):** The Roman Conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results. In: Moosbauer, G. & R. Wiegels (eds.): *Fines imperii-imperium sine fine? Römische Okkupationen – und Grenzpolitik im frühen Principat: Beiträge zum Kongress „Fines imperii-imperium sine fine?“*. Osnabrück vom 14. bis 18. september 2009 (Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption, Bd. 14), 107–117.
- Šašel Kos, M. (2012a):** Colonia Iulia Emona – the Genesis of the Roman City. *Arheološki vestnik*, 63, 79–104.
- Šašel Kos, M. (2012b):** The Role of the Navy in Octavian’s Illyrian War. *Histria Antiqua*, 21, 93–104.
- Šašel Kos, M. (2013):** The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia and Pannonia) and the Problem of the Northeastern Border of Italy. *Studia Europaea Gnesnensia*, 7, 169–200.
- Šašel Kos, M. (2014a):** Kaj se je leta 14/15 dogajalo v Emoni – cesarski napis in upor panonskih legij. What was happening in Emona in AD 14/15? An imperial inscription and the mutiny of the Pannonian legions. V: Ferle, M. (ur.): *Emona: mesto v imperiju / Emona: A City of the Empire*. Ljubljana, Mestni muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane, 79–93.
- Šašel Kos, M. (2014b):** Octavian’s Illyrian war: Ambition and Strategy. In: Miličević Bradač, M. & D. Demicheli (eds.): *The Century of the Brave: Roman Conquest and Indigenous Resistance in Illyricum during the Time of Augustus and his Heirs: proceedings of the international conference Zagreb, 22. – 26. 9. 2014. / Stoljeće hrabrih: rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika: [zbornik radova s međunarodnog skupa održanog u Zagrebu 22. – 26.9.2014.]*. Zagreb, FF Press, 41–57.
- Šašel Kos, M. (2015):** The Final Phase of the Augustan Conquest of Illyricum. In: Cuscito, G. (ed.): *Il bimillenario Augusteo: atti della XLV Settimana di Studi Aquileiesi (Antichità Altoadriatiche)*. Trieste, Centro di Antichità Altoadriatiche, 65–87.
- Turner, B. (2015):** The Provinces and Worldview of Velleius Paterculus. In: Brice, L. L. & D. Sloatjes (eds.): *Aspects of Ancient Institutions and Geography: Studies in Honor of Richard J. A. Talbert*. Leiden, Brill, 260–279.
- Tutta, M. (2015):** *Rimska vojska v času cesarja Dioklecijana*. Kranj, B&B, Višja strokovna šola.
- van Donzel, E. J., Schmidt, A. B. & C. Ott (2009):** *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam’s Quest for Alexander’s Wall*. Leiden, Boston, Brill.

- Wasson, D. L. (2016):** Ptolemaic Dynasty; https://www.ancient.eu/Ptolemaic_Dynasty/, retrieved (27. 12. 2018).
- Wehrli, F. (1955):** Die Rückfahrt der Argonauten. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft / Revue suisse pour l'étude de l'antiquité classique / Rivista svizzera di filologia classica*, 12, 154–157.
- Wilkes, J. (1996):** *The Illyrians*. London, Wiley-Blackwell.
- Zahrnt, M. (2012):** Was haben Apollonios Argonauten auf dem Istros zu suchen? *Klio*, 94, 83–99.
- Zaninović, M. (2008):** Još o hvarskoj Herakleji. A little more on Hvar's Herakleia. *VAPD (Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku)*, 101, 143–155.
- Zlobec, B. (1999):** Poročila antičnih geografov o severnem Jadranu. Od Hekataja do Plinija starejšega. *Zgodovinski časopis*, 53, 1, 114, 11–32.

THE HISTORY OF MASCULINITY IN THE BRITISH ATLANTIC WORLD

Izidor JANŽEKOVIČ

Central European University, Department of History, Nador u. 9, 1051 Budapest, Hungary
e-mail: izidor.janzekovic@gmail.com

ABSTRACT

The paper addresses the issue of how successfully have historians made use of the concept of masculinity in relation to the British Atlantic world. It does so in three parts. The first part unfolds the history of the research of masculinity in Great Britain and her North American colonies. The second part presents the key anthropological and sociological concepts: masculinity and masculinities. In the third part, light is shed on historians who used the term(s) when studying the British Atlantic world. The author claims that historians, hitherto, have not used all the sociological tools to its fullest potential.

Keywords: masculinity, manhood, early modern era, sociology, British Atlantic world, 16th–18th centuries

LA STORIA DELLA MASCOLINITÀ NEL MONDO ATLANTICO BRITANNICO

SINTESI

L'articolo affronta il problema di come gli storici abbiano utilizzato il concetto di mascolinità in relazione al Mondo Atlantico Britannico. Lo fa in tre parti. Nella prima parte presenta la storia della ricerca delle mascolinità nella Gran Bretagna e nelle sue colonie del Nord America. La seconda parte spiega i concetti chiave antropologici e sociologici, dunque la mascolinità e le mascolinità. Nella terza parte, si fa luce sugli storici che hanno usato questi concetti durante lo studio del Mondo Atlantico Britannico. L'autore sostiene che gli storici, finora, non hanno usato correttamente tutti gli strumenti sociologici.

Parole chiave: mascolinità, virilità, prima età moderna, sociologia, Mondo Atlantico Britannico, secoli XVI–XVIII

INTRODUCTION¹

It would never occur to a man to write a book on the singular situation of males in humanity... A man never begins by positing himself as an individual of a certain sex: that he is a man is obvious ... He is the Subject; he is the Absolute! (Beauvoir, 2009 [1949], 25–26).

Perhaps it is a bit strange to start an article on masculinity with a quote from one of the seminal books of feminist literature, *The Second Sex (Le Deuxième Sexe)*. Simone de Beauvoir published her *opus magnum* in 1949 and there were few if any books that could challenge her notion. There were no works about the special situation(s) of men because men's situation was simply not considered special – it was general, universal, the common denominator of history.

In addition to this point, the word for man in many languages relates to both man and woman, basically a person (Eng. *man*, Fr. *homme*, Lat. *homo*, etc.). The historical linguistics and etymology of the word gives an answer to this phenomenon since the word man first meant “*a human being (irrespective of sex or age)*” (Oxford English Dictionary, 2019, s.v. man). Feminists and other researchers have been highlighting the sexual biases in our everyday speech and what they aptly called “*he-man language*” for decades (Miller & Swift, 1976; Miller & Swift, 1980; Pauwels, 1998; Mills, 2008; Curzan, 2014).

Thus, because men's situation was considered general, there were no studies on the special situation of men. Only the development of gender studies and cultural history led to the formation of a new research (sub)field: the history of masculinity. I and the majority of researchers use the terms masculinity, manhood and manliness interchangeably without any difference in meaning. These different terms are used by the same person at the same time, which can get confusing. Anthony Fletcher's chapters in his *Gender, Sex and Subordination in England, 1500–1800* are “*Effeminacy and Manhood*” for the 16th century and “*The Construction of Masculinity*” for the late 17th century and onward (Fletcher, 1995). The reason for different terms occasionally being used could be that the word manhood is an uncountable noun, while masculinity is countable and can include the myriad of subjective male experiences, i.e. masculinities.

According to the Oxford English Dictionary, the word *masculinity* first appears in 1748 (Oxford English Dictionary, 2019, s.v. masculinity; Norton, 2011, ix–x). A contemporary writer and lexicographer, Samuel Johnson (1709–1784), in his breakthrough dictionary of 1755 spoke of *masculineness* as *mannishness* or a *male figure*, which is a

¹ First and foremost, a special word of thanks to Natalie Zemon Davis who graciously took the time to talk to me about some aspects of the article. A personal thanks also to David Parrott, whose insightful criticisms and suggestions over many drafts immeasurably improved the paper. I thank Alan Strathern and Gabriela Frei who offered an invaluable global perspective and suggestions to a now greatly expanded and sophisticated work. Irena Selišnik and Ana Cergol Paradiž provided priceless sociological perspective, for which I am grateful. I also thank Darko Darovec for offering valuable tips. All errors, mistakes and inconsistencies are my own.

fine example of a circular definition if ever there was one. According to Johnson, there are three uses of the adjective *masculine*: grammatical, biological and anthropological/social. The latter is of interest to us and was defined by Johnson as “*resembling man, virile, not soft, not effeminate*” (Johnson, 1755, s.vv. mannishness, masculine). Defining masculinity with the supposedly dialectical opposite of *femininity* was a constant in the early modern era. However, men had tried to follow *manly* attributes long before the nominal invention of the word in the mid-18th century (Arnold & Brady (eds.), 2011).

The article addresses the issue of how successfully historians have made use of the concept of masculinity in relation to the British Atlantic world. It does so in three parts. The first and the shortest part of the essay presents the history of research of masculinities in general and of the history of masculinities in the United Kingdom and the United States in particular. The slightly longer second part explains the key anthropological and sociological concepts of masculinity and masculinities, and how history has appropriated the concepts. In the third and largest part, light is shed on historians who have used the term(s) when studying the British Atlantic world. I argue that historians of the British Atlantic, hitherto, have not used all the concepts properly and there is still room for improvement.

THE HISTORY OF THE HISTORY OF MASCULINITY

The history of masculinity is a relatively fresh field of historical exploration. In 1996, Michael Kimmel asserted in the introduction of his influential book *Manhood in America*: “*American men have no history*” (Kimmel, 2012, 1). At first glance, he turned Beauvoir’s statement that women have no history on its head (Beauvoir, 2009 [1949], 28). Kimmel was well aware that libraries were full of books about men (mostly written) by men. However, what he was missing were history books about “*the experience of being a man, of manhood*”, i.e. the studies on the special situation of men. Therefore, the questions he wanted to answer were what it meant to be a man and how mankind structured the lives of men.

The real recognition of the particular and unique experiences of men started to form in relation to the second feminist wave in the late 1960s and 1970s. As a reaction to the women’s liberation movement, there was also a short-lived men’s liberation movement, which attempted to reform the “*male sex role*” (Connell, 2005, xii; Murphy, 2004, 25–148; Digby (ed.), 1998; for the “*exclusion of men*” from the women’s movements in Great Britain see Owen, 2013). Although some stimulating political and societal discussions about men took place at the time, it did not immediately result in scientific and academic research. This rose only in the context of inequality studies approximately ten years later.

Most scholars researching gender inequality focused, and justly so, on women and “*the ways they are structurally and systematically subordinated to men and disadvantaged*” (Kimmel & Bridges, 2011). Even this notion, albeit generally and almost universally correct, can be an oversimplification. For example, in African-Caribbean families, a substantial number of women tend to hold the dominant position without

any social stigma (Chevannes, 2006). This, of course, would be one of the few exceptions that prove the rule of societal systematic subordination of women.

Soon, however, researchers realized that there were two sides to this disparity: privilege and disadvantage. If women were usually disenfranchised and deprived, men were usually privileged and favoured. So, the (sub)field of the studies of masculinity was formed. Experts fixated on masculinity studied the diverse conditions and practices that privilege men as a group. Furthermore, they shifted the attention on the ways in which not all men enjoyed these privileges equally (Bock, 1989; Roper & Tosh (eds.), 1991; Tosh, 1994). A farmer and his wife had much more in common than a farmer and his king.

Already in the mid-1970's, Natalie Zemon Davis remarked to a feminist audience that "*it seems to me that we should be interested in the history of both women and men, that we should not be working only on the subjected sex any more than an historian of class can focus entirely on peasants. Our goal is to understand the significance of sexes, of gender groups in the historical past*" (Zemon Davis, 1976, 90). Zemon Davis clarified in our discussion that the intention in the 1970s or 1980s was never to divide, disengage or disconnect the fields, but to expand, enlarge and extend the understanding of gender roles.

Historians have fairly quickly appropriated gender as "*a useful category*" (Scott, 1986; Scott, 1988; later she modified her stance on studying gender and also women's history in Scott, 2001). Although one can understand Kimmel's assertion of there being no history of manhood, it was a clear overstatement even at the time. Historians, especially social and cultural, had already appropriated the sociological concepts in the late 1970s and especially in the 1980s. Today, gender and masculinity studies are popular, and there are special seminars in universities devoted not only to gender history in general, but also to the history of masculinity in particular (Traister, 2000).

Following the semi-official motto of the current President of the USA, America was first in adopting and embracing the history of masculinity. The aforementioned Kimmel's book was far from first because the first publications on manhood in history were written in the late 1970s and early 1980s (Kirshner, 1977; Dubert, 1979; Pleck & Pleck, 1980). Ever since, there has been a steady stream of publications concerning manhood in colonial or pre-revolutionary America. The preeminent scholars are Toby L. Ditz, Ann M. Little, Thomas A. Foster, Kathleen M. Brown, Carolyn Eastman and many others. The bibliographies of these authors are extensive, so I am using only their most influential texts (a nice overview with the main issues is provided by Foster (ed.), 2011).

In the former "mother country" of the North-American colonies, the adoption of the "masculine" subfield followed a decade later, in the late 1980s (Tosh, 2011). The focus was somewhat different in Great Britain than in the US. The ground-breaking work for early modern England was done by Anthony Fletcher, Elizabeth Foyster and Alexandra Shepard in the 1990s. Other leading experts are Philip Carter, Karen Harvey, John Tosh, Michael Roper and many others (the good and complementary

review essays are Shepard, 2005; Harvey, 2005). Coincidentally, see the different terms, akin to Anthony Fletcher, Shepard's "manhood" and Harvey's "masculinity" in their respective works; the boundary is around the Glorious Revolution in 1688. It is interesting to note that there is no "common" study or history of the British Atlantic masculinity so far (the exception that proves the rule is Kane, 2015), which I address later in the paper.

THE CONCEPT OF MASCULINITY

But, let us first recognize the anthropological and sociological forerunners. One of the key tenets of anthropology and sociology is that the differences between genders are not natural, universal or ahistorical, although they have usually been presented as such (Bederman, 1995, 7). The notion of the objective biological definitions of sex has been questioned recently because the history of science showed that many biological categories had been historically sensitive (Small, 1998; Wilkins, 2011; Wilkins & Ebach, 2013); not unlike today. Furthermore, the research on queer, transgender and intersex individuals has also stirred debate (Bagemihl, 1999; Fausto-Sterling, 2000; Marcus, 2005).

This is not to say that there are no biological differences between sexes, but the differences are more quantitative in nature than qualitative. Gender roles were partially based on these biological differences, but gender roles, by definition, were social and cultural constructs, often also projections, postures and performances. Nowadays, it usually depends on person's worldview to decide which was and is the prevalent part. Manhood was not a social edict enforced by law, it was rather learned, used, reinforced, and reshaped in society. It was a culturally sensitive discursive construction and men were not eternally attached to the same patterns. They rather chose in each case from a cultural repertoire of masculine conduct, which Margaret Wetherell and Nigel Edley called a form of discursive accomplishment and imaginary positioning (Edley & Wetherell, 1996; 1997; Wetherell & Edley, 1999).

Each society has its own cultural ideas about what is and what is not appropriate for a man and a woman. Therefore, the concept itself was not autonomously grounded, but was rather inherently relational. To truly understand manhood, we always have to broaden our perspective to see the whole structure because it interacts with other social structures and parameters (Connell, 2005, 75). In the next paragraphs, I show what are some of the parameters, around which the scholars have chosen to explore the concept of masculinity in different cultures and societies.

For Raewyn W. Connell, masculinity existed in contrast to femininity. According to Connell, before the 18th century, Western society did not look at women as characteristically different from men. Women were deemed as different, but different as deficient or lesser specimens of the same character. Only in the 19th century, were women supposedly defined (by men) as qualitatively different beings. This relates to the so-called *ideology of separate spheres* or the *domestic-public dichotomy* that

prescribed separate spheres for women and men, i.e. domestic and private for women, and public or social for men (Vickery, 1993; Capp, 1996; Shepard, 2003, 75–79).

Connell relied on the very influential one-sex theory put forward by Thomas W. Laqueur. Laqueur rightly claimed that definitions of sex (and gender) were historically sensitive and subject to change. Yet, he went further by asserting that prior to the 18th century, there was a homogenous one-sex model, in which woman was defined as imperfect (hu)man. Only in the 18th and 19th centuries, was there a fundamental change to the more differentiated and even dialectical two-sex model (Laqueur, 1990; Gallagher & Laqueur, 1987). His theory has received a fair share of fair criticism by Joan Cadden, Michael Stolberg and Helen King, who presented ample "pre-modern" evidence for the "two-sex model" (Cadden, 1993; Stolberg, 2003; King, 2013).

Connell thought that the culture that does not regard men and women as polarized beings – as in pre- and early modern Europe – should not know the concept of masculinity (Connell, 2005, 67–68). This is, of course, wrong as the existence of the observable phenomena of separate spheres is much older, going back at least to ancient Greece (Aristotle, 1943, 77; Ariès & Duby (eds.), 1992–1998; for the early modern era's confirmation of separate spheres and biological determinism see Rousseau, 1762 and 1763; Venn, 1763; Gisborne, 1797). What is more, the field of gender archaeology today helps us distinguish the potentially different positions of men and women in society even before the invention of writing (Gero & Conkey (eds.), 1991; Sørensen, 2000; Joyce, 2008). Not to sound too deterministic or pessimistic, but there seems to be some universal (hu)man trait that wants to dominate.

Michael Kimmel, unlike Connell, did not think that women were central in the constitution of masculinity, but rather (other) men. Kimmel disagreed with the (feminist) perspective of women being the focal point of men's gender identity. Women were not unimportant, but they were not central to defining masculinity. He claimed that men have defined themselves more in relation to other men. Kimmel highlighted the concept of *homosociality*. The notion of homosociality was introduced into gender studies in 1976 as "*seeking, enjoyment, and/or preference for the company of the same sex*" (Lipman-Blumen, 1976, 16). Manhood, according to Kimmel, was not defined by the desire for domination, but rather by the fear from being dominated (Kimmel, 2012 [1996], 3–6; cf. Shepard, 2005, 284).

Anthony Rotundo gave prominence to yet another parameter in the formation of masculinity, namely age. Boys could and can be dressed like girls and have girls' haircuts, so in youth, obviously, the male role is less strictly enforced (cf. also Ariès & Duby (eds.), 1992–1998). However, that changes when a boy comes of age. While boys can be playful, men have to be respectable, sober and determined (Rotundo, 1993, 7). As I show in the third part, true manhood was not limited only downwards with boyhood, but also upwards with old age, impotence and senility.

Masculinity depended on the parameter of race. The concept of race is also socially constructed and far from being an undisputed biological fact (Malik, 1996; Goldenberg, 2003; Isaac, 2004; Yudell et al., 2016). Perhaps the parameter of race shows best how closely gender is connected with another elusive concept: power.

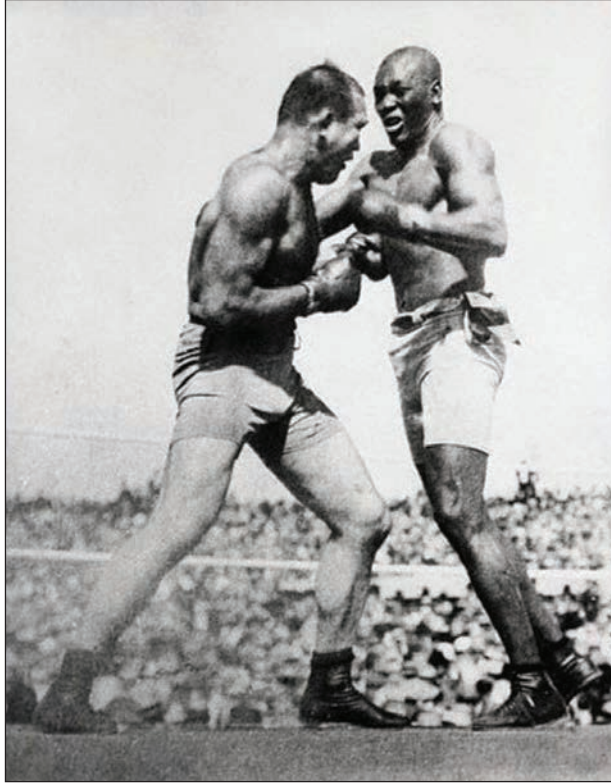

Fig. 1: The first "Fight of the Century" between Johnson and Jeffries in Reno, on 4 July 1910, in front of 20,000 people (Wikimedia Commons). The racial (under)current of the fight was clear as the media named Jeffries the "Great White Hope" and he came out of retirement even though before he had constantly refused to fight any black fighters.

Much of gender studies is based on the works on power by Michel Foucault, notably on his infamous pairing of power-knowledge with sexuality (Foucault, 1988–1890; Foucault, 1976). Indeed, race was a very important parameter in the early modern era and it never ceased to influence the perception of manhood – race became an increasingly important criterion. The boxing bout between the black champion Jack Johnson and white contender James J. Jeffries in 1910 was seen as a trial between black and white masculinities; when Johnson won riots broke out (Bederman, 1995, 1–10, 20–23).

George L. Mosse, a foremost expert on nationalism and Nazism, emphasized the connection of national stereotypes with the image of male bodies. In his influential

book *Nationalism and Sexuality* (Mosse, 1985; Mosse, 1982), focusing on the 19th-century Germany, he wrote that there was a connection between male *eros*, the German youth movement and *völkisch* thought. The social elites of Europe established sexual guidelines for “respectable” individuals and nation. Every deviation from these ideals was seen as threatening to nationalistic goals. Romanticism extolled the differences between heroically dominant males and delicately subservient females (Mosse, 1996).

There were many other parameters through which manhood has been shaped. Among the more accentuated are class, wealth, vocation, body, etc. Even religion played a part. Male religious “adversaries” or heretics were commonly and pejoratively labelled as “women” (Lindman, 2011). Interestingly, even priests and pastors of one's own culture were often somewhere in between, because they were not considered either men or women, but some sort of intermediaries.

The scholars have realized that, with the interplay between gender, sexuality, age, race and class, there are multiple masculinities in any given society: black and white, upper-class and lower-class, straight and gay, etc. However, one identity does not immediately exclude the other. There are, after all, gay black politicians, retired Irish firemen and cross-dressing athletes (Connell, 2005, 76). In summary, masculinity or manhood could be defined in three ways:

1. masculinity or manhood (only singular!) – the prevailing norms according to which men should behave, the normative expressions of masculinity (cf. Connell's hegemonic masculinity);
2. masculinity (with the plural form!) – the subjective experiences of male identity, the norms of each male group (cf. Connell's complicit, subordinate, marginalized masculinity);
3. manhood – a euphemism for a male sexual organ, penis (this corporeal history is the least researched and studied despite phalluses having been worshipped since the earliest cultures in Paleolithic; cf. Friedman, 2001; Raveenthiran, 2017).

The different meanings have been debated in recent decades. Historians used Connell's analysis that links masculinity to power and hegemony. The concept of hegemony itself was derived from the analysis of class relations by Antonio Gramsci and refers to the cultural dynamics through which a certain group maintains a leading position in society (Gramsci, 1971). Hegemonic masculinity is the structure that legitimizes patriarchy. At any given time, one form of masculinity is exalted culturally; its exclusivity gives it power. The sign of hegemony is the successful appropriation of authority, rather than simply direct violence, although authority often justifies violence (Connell, 2005, 77; Tosh, 2004; Roper, 2005).

On the other hand, there were many “subjective” masculinities. Connell defined them in relation to hegemonic: complicit, subordinate and marginalized. Complicity points to the fact that although only a few men (can) achieve hegemonic masculinity, the majority of men gain from it (e.g., the advantage over women). Subordination

usually relates to either homosexual men or boys. If the latter relations are internal to hegemonic order, marginalization is expulsion from this order (inferior classes, castes, races, or ethnic groups) (Connell, 2005, 78–81; Shepard, 2005, 290–291).

The problem with this categorisation, which was largely build in dialectic with hegemonic masculinity, is that “subjective” or alternative codes are given little autonomy. In reality, each masculinity contains dominant and subjected representatives. Furthermore, a man can practice hegemonic masculinity at home, while he has to practice complicit or even subordinate masculinity at work. This framework is a simplification of reality (as are all academic and scientific models), and is of course highly contentious and porous, so it should only be used as a general guideline. The historical research should allow for recognition of several masculinities within and beyond this framework.

THE BRITISH ATLANTIC WORLD AND THE MASCULINITIES

Before I, in the third act, delve into the topic of masculinities in the British Atlantic world, let me first define the latter. This four-dimensional spacetime is Great Britain and her North American and Caribbean colonies in the early modern era (excellent overviews are Armitage & Braddick (eds.), 2002; Bailyn, 2005; Sarson, 2005; Benjamin, 2009; Morgan & Greene (eds.), 2009). The field of Atlantic history has been growing in the last three decades and, similar to the history of masculinity, there are now special university seminars dedicated to it. Although the British Atlantic is considered to be a relatively unified world, there are many contested chronological and spatial issues inherent in it with no clear-cut boundaries.

Let’s begin at the foundation of each historical study, i.e. with the question of primary sources. What sort of sources do historians use to detect masculinity and/or masculinities? Historians studying masculinities in the British Atlantic world rely on private writing or ego-documents, like letters (e.g. Bush (ed.), 2001), autobiographies (e.g. Gibbon, 1796) and diaries of men (e.g. Evelyn, 1882), in which they try to detect feelings, attitudes, and daily experiences of men. However, there are some issues that tend not to be addressed in these texts, especially sexuality and sex life. So, historians also reference the so-called prescriptive texts like sermons and research texts by early “social scientists” (Rotundo, 1993, ix–x).

Nonetheless, there were many non-elite and poor groups of people who would be left out if historians only consulted the sources for the most prolific groups of men. Lisa Wilson addressed this imbalance and wanted to discover farmers’ voices in the domestic world. She used farmers’ diaries, but they mostly recorded weather and remarkable local events with little personal commentary. So, she combed through the court, town and church records, which were more revelatory, but still quite heavily influenced and skewed by the literate and articulate elites (Wilson, 1999, 1–10).

The so-called self-revelatory records or ego-documents are also practically non-existent for the African and Native American masculinities. Sources such as captivity memoirs or trade reports were mainly written by the English colonists, so (ethno)

Fig. 2: The frontispiece of Much Ado About Nothing from the first illustrated edition of Shakespeare's works (Shakespeare, 1709). Shakespeare's comedies often addressed the issue of gender roles. However, he did not just reflect the contemporary Renaissance attitudes, but also challenged the traditional view of the gender roles.

historians have to discern the Native voices second-hand (Little, 2007; Boulware, 2011). Therefore, because of the state of sources, the privileged white men are accordingly overrepresented in literature. For example, Clare A. Lyons wrote a whole book on the gender and power in one city, Philadelphia (Lyons, 2006). Writing a book on masculinities in an African slave or Native American communities is much harder considering the nature of sources.

Literary scholars have analysed poems, dramas and novels to discern the conventions used for depicting men. Mark Breitenberg studied a wide range of writers, from Shakespeare and Bacon to Burton and Jane Anger. To Breitenberg, masculinity in early modern England was unavoidably anxious because of the society based on patriarchal prerogatives. Although the phrase "anxious masculinity" may seem paradoxical, it actually helped to perpetuate patriarchal norms (Breitenberg, 1996). Robin H. Wells and Bruce R. Smith practically simultaneously provided a detailed analysis of Shakespeare's evolving engagement with masculinity (Wells, 2000; Smith, 2000; cf. Reeser, 2006; Capp, 2014).

Because masculinity is a multi-relational concept, it has been necessary for historians to comprehend the complex interaction of gender with other parameters of status and identity in early modern society. Historians in North America and Great Britain alike collectively generally acknowledge three key parameters to be considered when studying masculinity, namely gender, age and class. In this context, early gender historians have relied heavily on earlier research of social and cultural historians on family, traditional values, religious ideas etc. History of masculinity, or gender history for that matter, did not appear in the vacuum and "masculinity" was studied before (Kahn, 1981), but the focus has shifted in the last decades.

Historians have appropriated sociology's concepts and approaches on their own terms. As hegemony is a concept established by a modern Marxist scholar, Gramsci, and is relatively new in context of social and family studies, historians instead sometimes use the more contemporaneous concept of patriarchy. With patriarchy the historians describe the hegemonic relationship of men over women and other non-hegemonic men. English philosopher Robert Filmer explains the divine right of kings and links it to the "natural" authority of parents, especially father (Lat. *pater*) (Filmer, 1680). Today, patriarchy has a pejorative meaning of the male subjugation of women, but it did not connote negative emotions in the early modern era (Rowbotham, 1981; Alexander & Taylor, 1981).

Close reading of contemporary authors gives us a clue to the complexity of the contemporary stances and our current value judgements. Thomas Hobbes seemingly promulgated patriarchy and the traditional idea that fathers ruled over family, i.e. the children and wife (Hobbes, 1642; 1650; 1651). However, the interpretations of his texts concerning his attitude towards women range from him being an early feminist (Hirschmann & Wright (eds.), 2012) to him being an entrenched misogynist (Pate-man, 1989). As Susanne Sreedhar recently pointed out, Hobbes's constant use of the Amazon myth could be read as a part of his "dethroning" mission. Sreedhar claims that Hobbes wanted to show that social hierarchies are artificial and ordinary, in order to build his socially stable state (Sreedhar, 2019).

Alexandra Shepard recognized that there were many masculinities and defined them in relation to the patriarchal or hegemonic concept of manhood. However, she does not use Connell's concepts of "secondary" masculinities. In the beginning of her book, Shepard listed three ways that men experienced the patriarchal norms: as beneficiaries, as subordinates, and as opponents. Yet, Shepard does not explore this division further (Shepard, 2003, 1; Shepard, 2005, 288–289; Shepard, 2006). Her names were practically identical to Connell's notions of complicit, subordinate and marginalized masculinities, which begs the question of why we across the disciplines cannot use the same concepts for more or less the same things. Are our categories and concepts really so unique that they are impossible to transfer?

Shepard further warned that one should not simply equate patriarchy with manhood in early modern England. Patriarchal ideology itself was muddled, contradictory, and selectively invoked rather than a monolithic system which simply required adherence or rejection. Shepard even recognized alternative or counter-codes of manhood. According to Shepard, the "*boldest resistance*" to patriarchy was led by rebel young (Cambridge) students, who were far from ideal moderate and restrained men. Their code was to be rowdy, drunk and violent (Shepard, 2003, 1–18, 93–126).

Although Atlantic history has many salient subfields (economy, demography, politics), there is no common Atlantic gender history. For example, Rotundo did little to acknowledge the English influence. For him, in the tradition of American exceptionalism, a new society was formed "*on a different continent*" from the time of settlement (Rotundo, 1993, 14; the tradition of American exceptionalism dates back to French writer Tocqueville, 1838). This is so much more striking because Rotundo mentioned David H. Fischer as "*his inspiring teacher*" and that "*his [Fischer's] bold and convincing vision of American history lies at the foundation of this book.*"

Fischer is most famous for his book *Albion's Seed* in which he put American colonial history in its proper English and British context. Fischer argued, quite convincingly, that the reason for the differences between the different regions of the United States today can be traced back to the settlement period. Since colonists arrived from different parts of Great Britain, they brought different cultural patterns (Fischer, 1989). If Rotundo overlooked the English influence, this has since changed (Foster (ed.), 2011; Norton, 1996; Lombard, 2003; McCurdy, 2011).

The parameter specific to early modern American colonies was race. Race is rarely used or even mentioned in the British context. This is arguably tied to the post-war history in both "united political entities", as the UK did not have as many and as violent racial tensions as the US had, which influenced academic production. The UK was far from being a "racial haven;" e.g. the infamous "Rivers of Blood" or "the Birmingham" speech by Enoch Powell. But, compared to the US, with its post-war history of segregation, civil rights movement and even still occasional lynchings, it affected public discourse in the UK much less. However, where the British encountered different races, as in India, race played an important role.

With the large-scale arrival of slaves in America in the late 17th and 18th centuries, gender and race became intertwined components of social order in Virginia. As

Fig. 3: The satirical print by W. Austin, *The Duchess of Queensberry Playing at Foils with her Favorite Lap Dog Mungo* (Austin, 1773). Mungo was a common name for a black slave or servant, originating in the comic opera *The Padlock* (Bickerstaffe, 1768). Catherine Douglas, Duchess of Queensberry (1701–1777), is depicted fencing with her servant, protégé, and reputed lover Julius Soubise (ca. 1754–1798). He was given to her in 1764 as an Afro-Caribbean slave and she manumitted him. The relationship between Soubise and Douglas is one in which the purportedly natural order of things has been inverted.

Kathleen M. Brown demonstrated, gender discourses were central for constructing racial categories and legitimating political authority. Racial slavery, in turn, breathed new life into patriarchal social relations (Brown, 1996, 1–9). Race and gender should be seen as overlapping and related social categories rather than variables competing for analytical supremacy.

To be fair, these notions were especially common for the colonies that depended upon the African slave labour, mainly the so-called tobacco colonies (which later also produced cotton), but echoed in other areas of the British imperial world. Brown shows how this gave way to a racial opposition, in which women of English descent embodied the privileges and virtues of chastity, while women of African descent shouldered the burden of its corresponding evil and sexual lust. Such social categories figured centrally in the creation of exploitable categories of racial difference. It developed into the white anxiety about sex between white women and black men (Hodes, 1997).

Kathleen M. Brown also studied masculinities among black slaves. Men in West Africa enjoyed patriarchal privileges and manhood was a matter of military skill, experience and reputation. Therefore, the slaves in the colonies often violently and brutally resisted, e.g. in 1739 in South Carolina. Slaves were robbed of two central points of (white) patriarchal masculinity, free marriage and property. So, for enslaved men, the body was the most important source for expressing masculinity. The bitter irony of slavery was that this valued and most personal source had been grounded into submission by exhausting work, discipline and brutal punishment (Brown, 2011).

The history of masculinity was mostly centred on the most prolific social group, also because of the abundance of primary sources. Rotundo focused on the white middle-class Yankee Northerners in his *American Manhood*. He saw how this class gained more and more influence and how it challenged the values of masculinity. He distinguished three phases, the communal, the self-made, and the passionate masculinities. The first or communal manhood corresponded roughly with the colonial period. Here, masculinity was closely connected to the duties a man owed to his community and his “usefulness” more than his own economic success (Rotundo, 1993, 2–3, 10–18; for the similar conclusion for England see French & Rothery, 2012).

The other tenet of men’s identity, according to Rotundo, was his role as the head of the household. Both these roles, private and public, were interconnected. The social status of a man’s family gave him his place in the community more than his individual achievements did. This social trust was important because family was the primary unit of (economic) production. Some historians even talked of the “agrarian patriarchy” since society’s economy was mostly based on agriculture, which was the primary source of wealth and worth for communities (Pleck & Pleck, 1980, 6–13).

Through his role as the head of the household, a man expressed his value to his community and provided his wife and children with their social identity. In the same vein, a man’s failure in his family was a matter of deep concern to those beyond his household. This can be discerned from the “first colonial constitution”, the so-called *Fundamental Orders of 1639* from Hartford in Connecticut, decreeing elections of Magistrates and nominating those “whom they conceive fitte to be put to election” (Fundamental Orders, 1639; Bates, 1936; Jones, 1988; Rotundo, 1993, 10–18; Wilson, 1999).

True manhood was closely entwined with the needs and expectations of a man’s neighbours. Merchants and creditors realized the importance of being considered an “honest dealer” and the problems of declaring bankruptcy. Other people were dependent on them. Since creditors and clients were neighbours and kinsmen, a man’s failure at work was never a private concern. It sent waves through the entire community and directed shame back at the man who failed. This type of commercial and merchant masculinity, according to Rotundo, led to the establishment of the so-called self-made manhood and individualism (Rotundo, 1993, 10–18). This is where gender history intersects with economic and cultural histories of the Atlantic, which are both well-established subfields.

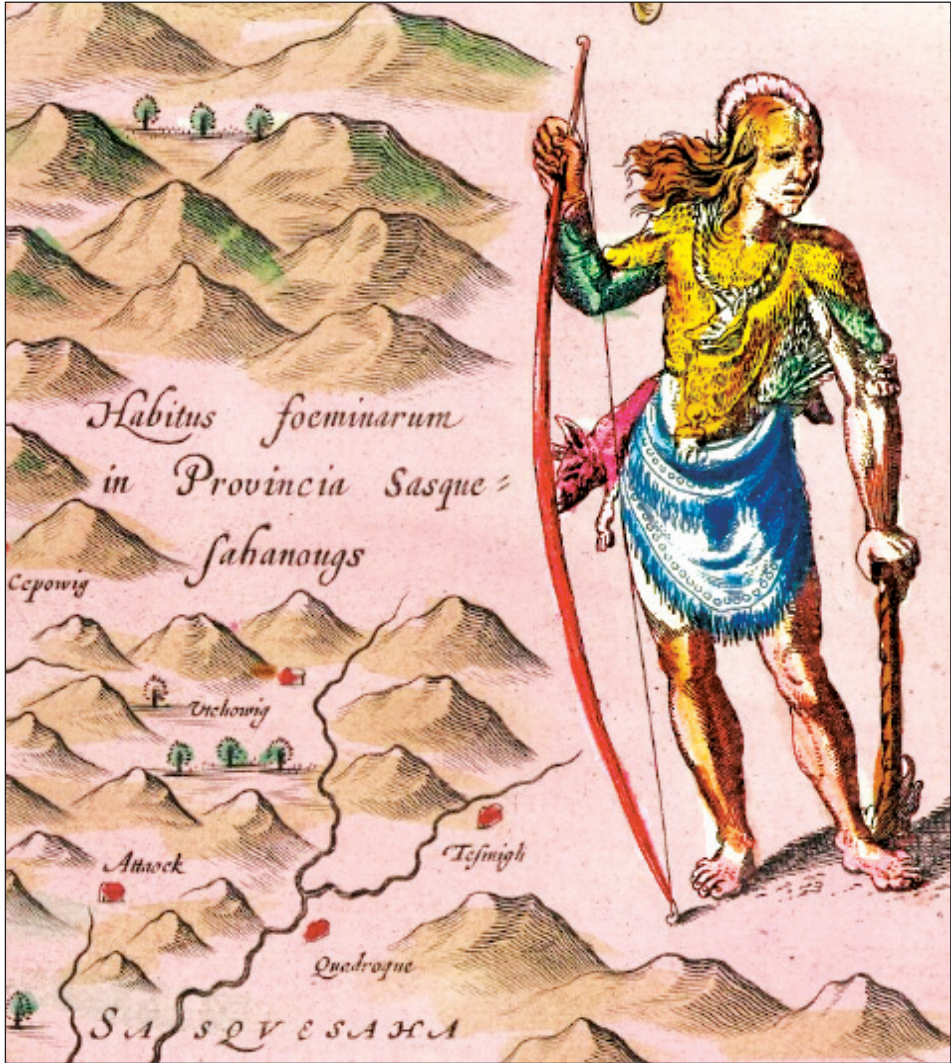

Fig. 4: The detail of the coloured map of New Virginia depicting the Native American "female" warrior (Blaeu, 1662). The source for Blaeu's map was the engraving by William Hole for John Smith's *Map of Virginia* (Smith, 1612, 8–9; Smith, 1624, 20–21, 24–25). *Nota bene*: although the depictions are practically identical in Blaeu and Smith, the latter noted that this was the picture of the greatest "of their chiefe Werovances," which is a male noun for a chief of a Native American tribe in colonial Virginia and Maryland; the female equivalent would be *werowansqua*. Smith also stated that these Susquesahanocks "seemed like Giants to the English" and pointed out the incredible size of their chief's calves: "three quarters of a yard about" (27 inches or c. 70 cm).

Alexandra Shepard accentuated another parameter for defining masculine ideals by considering the connection between masculinity and adulthood. Naturally, boys were not considered real men, but neither were adolescents and young adults. She further saw the upward limits since the man and the ideal manhood started to "deteriorate" with old age. True manhood in England was, thus, reserved for the middle-aged men, approximately from the years 30 to 50. This was of course case specific and varied considerably according to means and physical capacity. While some men retained their influence ("patriarchal dividends"), others retired or resumed positions as dependents (Shepard, 2003, 214–246).

Historians highlighted the differences between different periods, places and cultures. The exception to the rule is Ann M. Little who emphasized the similarities between the gender roles in colonial New England. Traditionally, women were seen as more equal among Native Americans. This is clearly seen in the report by a French nun Marie Guyart who in the 17th century worked with the Iroquois in Canada and stated:

These female chieftains are women of standing amongst the savages, and they have a deciding vote in the councils. They make decisions there like the men, and it is they who even delegated the first ambassadors to discuss peace (Bruneau (ed.), 1998, 106).

Many Native Americans had a matrilineal kinship system. However, this supposed "equality" or even superior standing of women is also based on a contemporary cultural construct that emphasized differences and overlooked similarities between the native and colonial cultures. Thus, one has to be careful with the uncritical and verbatim reading of such sources. In reality, there were many similarities in gender ideologies between the indigenous people and colonists. Both had established sex hierarchies that privileged men and preserved politics and war in their domain. There was no mythic sexual equality among Indians (Little, 2007).

Richard Godbeer addressed the theme of friendship and relationships amongst men. Fraternal love was commonplace in pre-Revolutionary America. Many men had romantic friendships with other men, but they perceived them differently from more recent generations. In common with their contemporaries in early modern England and Europe, North American colonists did not think about their sexual impulses in terms of a distinct sexuality that oriented men and women toward members of the same or opposite sex. Instead they understood erotic desires and acts as an expression of social or moral standing (Godbeer, 2009, 3–4).

Declarations of love amongst men did not immediately suggest that sexual relations might be taking place although sometimes it did include an erotic element. In the 18th century, there were no definitions of gay people as "sick" (as opposed to the medical definitions from the late 19th century onward), but they were judged for their specific gay acts, which were prohibited by various "sodomy" or "buggery" laws (Foster, 2006, 155–174). In English criminal law, in 1533 Henry VIII introduced the first legislation against sodomy with the Buggery Act that made buggery

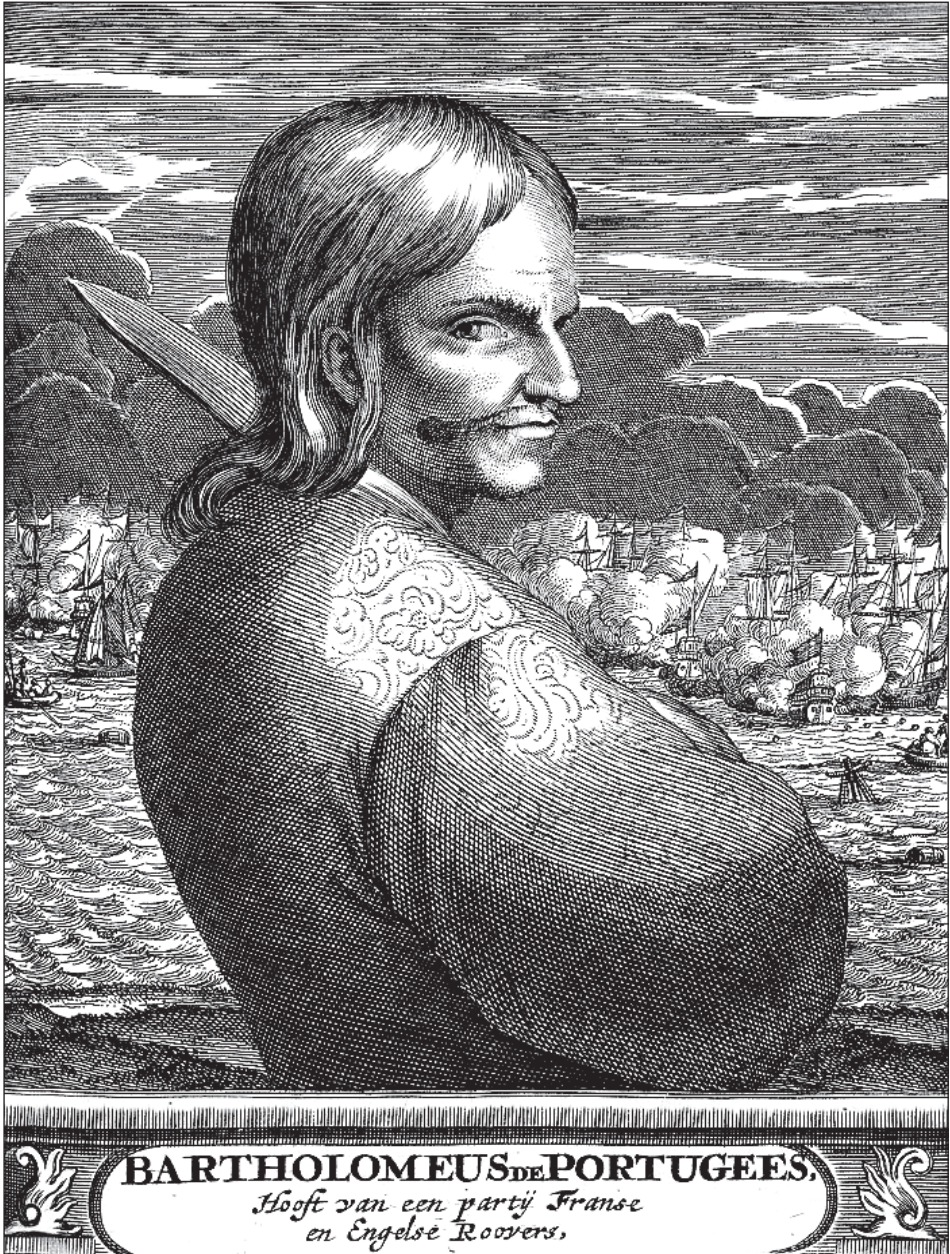

Fig. 5: The depiction of pirate Bartholomew the Portuguese (Wikimedia Commons; Exquemelin, 1684, 43; cf. the Dutch original Exquemelin, 1678). The conventions for depicting pirates usually involved them standing holding a drawn sword with a sea battle in the background.

punishable by hanging; sodomy would remain a capital offence until 1861 (Kirby, 2011; Hyde, 1970).

Historians of masculinity recognized many alternative masculinities. One of such and almost a complete contrast to the masculinity of “patriarchs” was the masculinity of pirates. The former valued stability, marriage and property, while the latter always had a certain charm, allure and proverbial carelessness. It was a masculinity without any obstacles and self-control. Gender and sexuality played a primary role in popular images of piracy. Conventions for rendering pirates as dangerous and desirable heroes emerged precisely in the golden era of piracy, roughly between the years 1670 and 1730. Publishers supported and inflated the stereotypes about pirates in order to attract and excite the European and American readers (Eastman, 2011).

During the Revolutionary era in the late 18th century, hegemonic masculinity reshaped itself to better mirror the new political, social and cultural circumstances. As the subjects were slowly converting to citizens, actively participating in leading their countries, a reactionary manhood was coming to the forefront. If being blindly loyal to the Crown, was the hegemonic norm before the Revolutions, afterwards it became a sign of cowardice and unmanliness (Dudink, Hagemann & Tosh (eds.), 2004, especially 3–21, 61–76). Carroll Smith-Rosenberg called the adherents of this new masculinity the republican gentlemen or citizen (Smith-Rosenberg, 2004; Smith-Rosenberg, 2010).

Slowly but steadily loyalty shifted to the idea of nation states. A man willing to fight and die for his country, was a role model for all to follow. The semi-legendary immortal last words of Nathan Hale (1755–1776), an American soldier and spy, before being hanged by the British spring to mind: “*I only regret that I have but one life to lose for my country*” (Essex Journal, 1777; Independent Chronicle, 1781). Thus, across the whole Atlantic World the key concept associated with masculinity became the citizenship, closely associated with republican democracy (Dudink, Hagemann & Clark, 2007).

CONCLUSION

I claim that there was a common British Atlantic hegemonic masculinity in the early modern era which has so far been largely neglected by historians. Since there was one more or less firmly knitted political and cultural community, there was a distinct sense of common British identity in the “first” British Empire, and consequentially also one hegemonic masculinity in the British Atlantic world. It was only in the War of Jenkin’s Ear (1739–1748) that the distinct terms, “Americans” and “Europeans”, were first used to distinguish between the British soldiers from the colonies and mother country (Drake, 2004). However, after the war ended, the colonists on the eastern coast of North America still did not feel more connected to each other than they did to the mother country (Fischer, 1989).

The Albany Plan of (Defensive) Union (of the Eleven Colonies!) was suggested by Benjamin Franklin in July 1754 to protect against the French and Native Ameri-

cans. The plan itself predicted the highest post of “President-General, to be appointed and supported by the crown” (Albany Plan, 1754). They sent the Plan to each of the colonial assemblies and to the Commissioners for Trade and Plantations in London, which had originally recommended a meeting. Both, the colonial legislatures’ and the British representatives, rejected the Albany Plan (Tucker, 1982, 81–82). The Albany Plan was not the origin of American independence movement, but it was part of Britain’s eighteenth-century Atlantic empire building (Shannon, 2002).

Even Benjamin Franklin (1706–1790) clarified at the time “*that by such a union the people of Great Britain and the people of the colonies would learn to consider themselves as not belonging to a different community with different interests but to one community with one interest, which, I imagine, would contribute to strengthen the whole and greatly lessen the danger of future separations*” (Franklin, 1754, 526). Little did he know that he would be one of the leading Founding Fathers of a new “nation.” Even in 1789 he reflected that if the Plan “*had been adopted and carried into Execution, the subsequent Separation of the Colonies from the Mother Country might not so soon have happened [...] so that the different Parts of the Empire might still have remained in Peace and Union*” (Franklin, 1789).

Despite the neglect of the common British Atlantic identity in the early modern era, the historians of the British Atlantic in their respective “united political entities” have rather quickly and successfully appropriated the concept of masculinity and masculinities from sociology. They recognized many different types of masculinity in early modern England and colonial America. Some of the most important parameters they took into account were gender, class, age, and, in the case of America, race. Historians have also successfully broadened the scope and acknowledged the structures that affect the male identity in different Atlantic communities; from the slave community in Virginia to the pirate community in the Caribbean.

However, there is still the potential for the histories of masculinities in the British Atlantic world. In particular, we lack a truly common view on the American and British masculinity at the time, i.e. the British Atlantic hegemonic masculinity. Historians also, generally, emphasize the differences and dismiss the similarities between different periods and cultures. To take an obvious example, age was always important to the notion of manhood, so it was not specific to the early modern era, let alone the British Atlantic. The notions of strength and wealth have always been perceived as masculine. Thus, we can question the basic tenets of sociology and anthropology, which rightly state that gender roles have cultural background. Yet, one might recognize some common deep structures, if I may use anthropologist Claude Lévi-Strauss’s term. One can certainly question whether there were and are some universal elements or continuities of manhood across different cultures and times (strength, wealth, courage).

ZGODOVINA MOŠKOSTI V BRITANSKEM ATLANTIKU

Izidor JANŽEKOVIČ

Central European University, Oddelek za zgodovino, Nador u. 9, 1051 Budimpešta, Madžarska

e-mail: izidor.janzekovic@gmail.com

POVZETEK

Članek govori o konceptu moškosti v britanskem Atlantiku in preuči, kako uspešno so ga zgodovinarji doslej uporabljali. Članek je razdeljen na tri dele. Prvi del predstavi kratko zgodovino raziskav moškosti v Veliki Britaniji in njenih ameriških ter karibskih kolonijah v zgodnjem novem veku. Drugi del pojasni ključne antropološke in sociološke koncepte: moškost oziroma moškosti. V tretjem delu se posveti delom zgodovinarjev, ki so uporabljali te pojme med raziskovanjem britanskega Atlantika. Avtor trdi, da zgodovinarji doslej niso izkoristili vseh socioloških orodij primerno in je še veliko potenciala za nadaljnje raziskave.

Zgodovina moškosti je relativno mlado raziskovalno polje. Seveda je bilo ogromno del o zgodovini moških od Herodota naprej, toda ni bilo del o izkušnjah, kaj pomeni biti moški. Spoznanje o posebnih izkušnjah moških je nastalo v okviru drugega feminističnega vala v 1960-ih in 1970-ih, a se ni takoj preselilo iz političnih in socioloških razprav v zgodovinske kroge. Šele konec 1970-ih so zgodovinarji najprej v ZDA prevzeli in sprejeli sociološki pojem moškost, medtem ko se je pravi preboj v Združenem kraljestvu in ZDA zgodil konec 1980-ih in v 1990-ih z zgodovinarji, kot so Toby L. Ditz, Ann M. Little, Thomas A. Foster, Anthony Fletcher, Elizabeth Foyster, Alexandra Shepard, Philip Carter, Karen Harvey, John Tosh, Michael Roper in mnogi drugi.

Koncept moškosti je sicer nastal iz temeljnih ugotovitev sociologije in antropologije. Razlike med spoloma namreč niso le naravne, univerzalne in ahistorične, čeprav so pogosto predstavljene kot take. Moškost večinoma ni bila »uzakonjena,« ampak je bila privzgojena, naučena in utrjena v vsakokratni družbi. Moškost je (bila) kulturno občutljiva konstrukcija, ki je le redko avtonomno osnovana, ampak je neločljivo povezana s svojim »drugim.« Moškost je namreč pogosto definirana glede na druge parametre, kot so ženskost, druge moške, starost, raso, nacionalno pripadnost, razred, telo, poklic, bogastvo, itd. Tako je hitro postalo jasno, da ne gre samo za dihotomije, ampak je v določenem času obstajalo več hegemonih moškosti v več družbah, pa tudi sodelujočih, podrejenih in marginaliziranih moškosti.

Zgodovinarji britanskega Atlantika so relativno uspešno prevzeli koncept moškosti. V zgodnjenovoveški Veliki Britaniji in njenih severnoameriških kolonijah so zgodovinarji prepoznali različne vrste moškosti glede na številne parametre, predvsem spol, razred, starost in v primeru ZDA tudi rasa. Zgodovinarji so tako tudi razširili domet in prepoznali različne strukture, ki so vplivale na moško identiteto v različnih atlantskih skupnostih, od suženjske do piratske skupnosti. Trdim, da je v zgodnjem novem veku obstajala skupna britanska atlantska hegemonna moškost.

Ker je bil britanski Atlantik bolj ali manj politično in kulturno povezana skupnost, je bila določena ideja skupne britanske identitete v »prvem« britanskem imperiju. Problem pri britanskem Atlantiku je namreč tradicija osredotočenosti na razlike ali »ekskluzivnosti,« zato so skupne točke in tradicije prezrte.

Ključne besede: moškost, možatost, zgodnji novi vek, sociologija, britanski Atlantik, 16.–18. stoletje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Albany Plan (1754):** https://avalon.law.yale.edu/18th_century/albany.asp (7. September 2019).
- Aristotle (1943):** *Politics*. New York, Modern library.
- Blaeu, W. J. (1662):** *Nova Virginiae Tabvla*. In: *Blaeu Atlas Maior or Cosmographia Blaviana*, Vol. 11: *America*. Amsterdam, Blaeu.
- Bruneau, M. F. (ed.) (1998):** *Women Mystics Confront the Modern World: Marie de l'Incarnation (1599–1672) and Madame Guyon (1648–1717)*. New York, SUNY Press.
- Bush, S. (ed.) (2001):** *The Correspondence of John Cotton*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press.
- Daily Mail (2015):** <https://www.dailymail.co.uk/sport/boxing/article-3046166/Jeff-Powell-s-Greatest-Fights-Jack-Johnson-v-James-Jeffries-July-4-1910.html> (8 November 2019).
- Essex Journal (13 February 1777)**. Newburyport, Mass., J. Mycall.
- Evelyn, J. (1882):** *Diaries and Correspondence*. 4 vols. London, George Bell and Sons.
- Exquemelin, A. O. (1678):** *De Americaensche Zee-rovers*. Amsterdam, Jan ten Hoorn.
- Exquemelin, A. O. (1684):** *Bucaniers of America, or, A true account of the most remarkable assaults committed of late years upon the coasts of the West-Indies, by the bucaniers of Jamaica and Tortuga, both English and French*. London, William Crooke.
- Filmer, R. (1680):** *Patriarcha, or The Natural Power of Kings*. London, Richard Chiswell.
- Franklin, B. (1754):** *The Problems of Colonial Union*. In: *The Annals of America*. Chicago, Encyclopaedia Britannica, Inc., 1976, 525–526.
- Franklin, B. (1789):** *Letter to Matthew Carey, 9 February 1789*. In: Smyth, A. H. (ed.): *The Writings of Benjamin Franklin*, Vol. III. New York, The Macmillan Company, 1907, 226–227.
- Fundamental Orders (1639):** http://www.constitution.org/bcp/fo_1639.htm (14 January 2018).
- Gibbon, E. (1796):** *Memoirs of My Life and Writings*. London, A. Strahan, T. Cadell, Jr. & W. Davies.
- Gisborne, T. (1797):** *An Enquiry into the Duties of the Female Sex*. London, T. Cadell jun. and W. Davies.
- Hobbes, T. (1642):** *Elementorum Philosophiae Sectio Tertia de Cive*. Paris, Jean Matheus.
- Hobbes, T. (1650):** *De corpore politico; or The Elements of Law, Moral & Politic*. London, J. Martin & J. Ridley.
- Hobbes, T. (1651):** *Leviathan: or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. London, Andrew Crooke.
- Independent Chronicle and the Universal Advertiser (17 May 1781)**. Boston, Mass., Powars & Willis.

- Johnson, S. (1755):** *A Dictionary of the English Language*. London, J. and P. Knapton, T. and T. Longman, C. Hitch and L. Hawes, A. Miller, and R. and J. Dodsley.
- Oxford English Dictionary (2019):** <http://www.oed.com/> (5 March 2019).
- Rousseau, J. J. (1762):** *Émile, ou De l'éducation*. Paris, Jean Néaulme.
- Rousseau, J. J. (1763):** *Emile, or On Education*. London, John Nourse and Paul Vaillant.
- Smith, J. (1612):** *A map of Virginia with a description of the countrey, the commodities, people, government and religion*. Oxford, Joseph Barnes.
- Smith, J. (1624):** *The generall historie of Virginia, New-England, and the Summer Isles*. London, Michael Sparkes.
- Tocqueville, A. de (1838):** *Democracy in America*. New York, George Dearborn & Co., Adlard & Saunders.
- Venn, H. (1763):** *The Complete Duty of Man: or, A system of doctrinal and practical Christianity*. London, J. Newbery, R. Baldwin, S. Crowler, J. Coote.
- Alexander, S. & B. Taylor (1981):** In defence of “patriarchy”. In: Samuel R. (ed.): *People’s History and Socialist Theory*. London, Routledge & Kegan Paul, 364–374.
- Ariès, P. & G. Duby (eds.) (1992–1998):** *A History of Private Life*, 5 vols. Cambridge, Mass., The Belknap Press, Harvard University Press.
- Armitage, D. & M. J. Braddick (eds.) (2002):** *The British Atlantic World, 1500–1800*. New York, Palgrave.
- Arnold, J. H. & S. Brady (eds.) (2011):** *What is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Bagemihl, B. (1999):** *Biological Exuberance: Animal Homosexuality and Natural Diversity*. New York, St. Martin’s.
- Bailyn, B. (2005):** *Atlantic History: Concept and Contours*. Cambridge, MA, London, Harvard University Press.
- Bates, C. (1936):** Were the Fundamental Orders a Constitution? *Connecticut Bar Journal*, 1, 43–50.
- Beauvoir, S. de (2009 [1949]):** *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York, Alfred A. Knopf.
- Bederman, G. (1995):** *Manliness and Civilization: A Cultural History of Gender and Race in the United States, 1880–1917*. Chicago, University of Chicago Press.
- Benjamin, T. (2009):** *The Atlantic World: Europeans, Africans, Indians and Their Shared History, 1400–1900*. New York, Cambridge University Press.
- Bock, G. (1989):** Women’s History and Gender History: Aspects of an International Debate. *Gender and History*, 1, 1, 7–30.
- Boulware, T. (2011):** “We Are Men”: Native American and Euroamerican Projections of Masculinity During the Seven Years’ War. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, 51–70.
- Breitenberg, M. (1996):** *Anxious Masculinity in Early Modern England*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Brown, K. M. (1996):** *Good Wives, Nasty Wenches, and Anxious Patriarchs: Gender, Race, and Power in Colonial Virginia*. Chapel Hill and London, Omohundro Institute of Early American History and Culture, University of North Carolina Press.
- Brown, K. M. (2011):** “Strength of the Lion... Arms Like Polished Iron”: Embodying Black Masculinity in an Age of Slavery and Propertied Manhood. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, 172–192.
- Cadden, J. (1993):** *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science, and Culture*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Capp, B. (1996):** *Separate Domains? Women and Authority in Early Modern England*. In: Griffiths, P., Fox, A. & S. Hindle (eds.): *The Experience of Authority in Early Modern England*. Basingstoke, Palgrave, 117–145.
- Capp, B. (2014):** ‘Jesus Wept’ But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England. *Past & Present*, 224, 1, 75–108.
- Chevannes, B. (2006):** The Role of Men in Families in the Caribbean, A Historical Perspective. In: Bannon, I. & M. C. Correia (eds.): *The Other Half of Gender, Men’s Issues in Development*. Washington, D.C., World Bank Publications, 73–91.
- Connell, R. W. (2005):** *Masculinities* (2nd Edition). Cambridge, Polity Press.
- Curzan, A. (2014):** *Fixing English: Prescriptivism and Language History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Digby, T. (ed.) (1998):** *Men Doing Feminism*. New York, Routledge.
- Drake, J. D. (2004):** Appropriating a Continent: Geographical Categories, Scientific Metaphors, and the Construction of Nationalism in British North America and Mexico. *Journal of World History*, 15, 3, 323–357.
- Dubert, J. L. (1979):** *A Man’s Place*. New Jersey, Prentice-Hall.
- Dudink, S., Hagemann, K. & J. Tosh (eds.) (2004):** *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester, Manchester University Press.
- Dudink, S., Hagemann, H. & A. Clark (eds.) (2007):** *Representing Masculinity: Male Citizenship in Modern Western Culture*. New York, Palgrave Macmillan.
- Eastman, C. (2011):** “Blood and Lust”: Masculinity and Sexuality in Illustrated Print Portrayals of Early Pirates of the Caribbean. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, 95–115.
- Edley, N. & M. Wetherell (1996):** Masculinity, Power and Identity. In: Mac an Ghail, M. (ed.): *Understanding Masculinities*. Buckingham, Open University Press, 97–114.
- Edley, N. & M. Wetherell (1997):** Jockeying for Position: The Construction of Masculine Identities. *Discourse and Society*, 8, 2, 203–217.
- Fausto-Sterling, A. (2000):** *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. New York, Basic Books.
- Fischer, D. H. (1989):** *Albion’s Seed: Four British Folkways in America*. Oxford, Oxford University Press.
- Fletcher, A. (1995):** *Gender, Sex and Subordination in England, 1500–1800*. New Haven, CT, Yale University Press.
- Foster, T. A. (2006):** *Sex and the Eighteenth-Century Man: Massachusetts and the History of Sexuality in America*. Boston, Beacon Press.

- Foster, T. A. (ed.) (2011):** *The New Men: Manliness and Early America*. New York, NYU Press.
- Foucault, M. (1976):** *Archaeology of Knowledge*. New York, London, Routledge.
- Foucault, M. (1988–1990):** *The History of Sexuality*, 3 vols. New York, Vintage.
- French, H. & M. Rothery (2012):** *Man's Estate: Landed Gentry Masculinities, c. 1660–c. 1900*. Oxford, Oxford University Press.
- Friedman, D. M. (2001):** *A Mind of Its Own: A Cultural History of the Penis*. New York, Simon & Schuster.
- Gallagher, C. & T. Laqueur (1987):** *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. Berkeley, University of California Press.
- Gero, J. & W. Conkey (eds.) (1991):** *Engendering Archaeology*. Oxford, Wiley-Blackwell.
- Godbeer, R. (2009):** *The Overflowing of Friendship, Love between Men and the Creation of the American Republic*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Goldenberg, D. M. (2003):** *The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Gramsci, A. (1971):** *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York, International Publishers.
- Harvey, K. (2005):** The History of Masculinity, Circa 1650–1800. *Journal of British Studies*, 44, 2, 296–311.
- Hirschmann, N. J. & J. H. Wright (eds.) (2012):** *Feminist Interpretations of Thomas Hobbes*. University Park, PA, The Pennsylvania State University Press.
- Hodes, M. (1997):** *White Women, Black Men, Illicit Sex in the Nineteenth-Century South*. New Haven and London, Yale University Press.
- Hyde, M. (1970):** *The Love That Dared Not Speak Its Name: A Candid History of Homosexuality in Britain*. Boston, Little Brown.
- Isaac, B. H. (2004):** *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Jones, M. J. A. (1988):** *The Fundamental Orders of Connecticut*. Hartford, CT, U.S. Constitution Bicentennial Commission of Connecticut.
- Joyce, R. A. (2008):** *Ancient Bodies, Ancient Lives: Sex, Gender, and Archaeology*. London, Thames & Hudson.
- Kahn, C. (1981):** *Man's Estate: Masculine Identity in Shakespeare*. Berkeley, University of California Press.
- Kane, B. (2015):** Masculinity and Political Geographies in England, Ireland and North America. *European Review of History, Revue européenne d'histoire*, 22, 4, 595–619.
- Kimmel, M. & T. Bridges (2011):** *Masculinity*. Oxford Bibliographies, Oxford.
- Kimmel, M. (2012):** *Manhood in America: A Cultural History*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- King, H. (2013):** *The One-Sex Body on Trial: The Classical and Early Modern Evidence*. Farnham, Ashgate.

- Kirby, M. (2011):** The sodomy offence: England's least lovely criminal law export? *Journal of Commonwealth Criminal Law*, I, 22–43.
- Kirshner, A. M. (ed.) (1977):** *Masculinity in a Historical Perspective: Readings and Discussions*. Washington, D.C., University Press of America.
- Laqueur, T. (1990):** *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Harvard University Press.
- Lindman, J. M. (2011):** “Play the Man ... For Your Bleeding Country” – Military Chaplains as Gender Brokers During the American Revolutionary War. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, 236–255.
- Lipman-Blumen, J. (1976):** Towards a Homosocial Theory of Sex Roles: An Explanation of the Sex Segregation of Social Institutions. *Signs*, 1, 3, 15–31.
- Little, A. M. (2007):** *Abraham in Arms: War and Gender in Colonial New England*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Lombard, A. S. (2003):** *Making Manhood, Growing up Male in Colonial New England*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Lyons, C. A. (2006):** *Sex among the Rabble: An Intimate History of Gender and Power in the Age of Revolution, 1730–1830*. Chapel Hill, University of North Carolina Press for the Omohundro Institute of Early American History and Culture.
- Malik, K. (1996):** *The Meaning of Race: Race, History and Culture in Western Society*. Basingstoke, Macmillan.
- Marcus, S. (2005):** Queer Theory for Everyone: A Review Essay. *Signs*, 31, 1, 191–218.
- McCurdy, J. G. (2011):** Gentlemen and Soldiers: Competing Visions of Manhood in Early Jamestown. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, 9–30.
- Miller, C. & K. Swift (1976):** *Words and Women: New Language in New Times*. New York, Anchor Press.
- Miller, C. & K. Swift (1980):** *The Handbook of Non-Sexist Writing: A Practical Guide for Writers and Editors*. New York, Women's Press.
- Mills, S. (2008):** *Language and Sexism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Morgan, P. D. & J. P. Greene (eds.) (2009):** *Atlantic History: A Critical Appraisal*. Oxford, Oxford University Press.
- Mosse, G. L. (1982):** Nationalism and Respectability: Normal and Abnormal Sexuality in the Nineteenth Century. *Journal of Contemporary History*, 17, 2, Sexuality in History, 221–246.
- Mosse, G. L. (1985):** *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York, Howard Fertig.
- Mosse, G. L. (1996):** *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford, Oxford University Press.
- Murphy, P. F. (2004):** *Feminism and Masculinities*. Oxford, Oxford University Press.

- Norton, M. B. (1996):** *Founding Fathers & Founding Mothers, Gendered Power and the Forming of American Society*. New York, Knopf.
- Norton, M. B. (2011):** Preface. In: Foster, T. A. (ed.): *New Men: Manliness in Early America*. New York, NYU Press, ix–x.
- Owen, N. (2013):** Men and the 1970s British Women’s Liberation Movement. *The Historic Journal*, 56, 3, 801–826.
- Pateman, C. (1989):** ‘God Hath Ordained to Man a Helper’: Hobbes, Patriarchy, and Conjugal Right. *British Journal of Political Science*, 19, 445–463.
- Pauwels, A. (1998):** *Women Changing Language*. London, Longman.
- Pleck, E. H. & J. H. Pleck (eds.) (1980):** *The American Man*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Raveenthiran, V. (2017):** Penis in History. In: *Congenital Anomalies of the Penis*. Cham, Springer, 15–31.
- Reeser, T. W. (2006):** *Moderating Masculinity in Early Modern Culture*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Roper, M. & J. Tosh (eds.) (1991):** *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*. London, Routledge.
- Roper, M. (2005):** Between Manliness and Masculinity: The ‘War Generation’ and Psychology of Fear in Britain, 1914–1950. *Journal of British Studies*, 44, 2, 343–362.
- Rotundo, A. E. (1993):** *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*. New York, Basic Books.
- Rowbotham, S. (1981):** The Trouble with Patriarchy. In: Samuel, R. (ed.): *People’s History and Socialist Theory*. London, Routledge & Kegan Paul, 364–369.
- Sarson, S. (2005):** *British America, 1500–1800: Creating Colonies, Imagining an Empire*. London, Hodder Arnold.
- Scott, J. W. (1986):** Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91, 5, 1053–1075.
- Scott, J. W. (1988):** *Gender and the Politics of History*. New York, Columbia University Press.
- Scott, J. W. (2001):** Millennial Fantasies: The Future of Gender in the 21st Century. In: Honegger, C. & C. Arni (eds.): *Gender – die Tücken einer Kategorie*. Zürich, Chronos, 19–37.
- Shannon, T. J. (2002):** *Indians and Colonists at the Crossroads of Empire: The Albany Congress of 1754*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Shepard, A. (2003):** *Meanings of Manhood in Early Modern England*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Shepard, A. (2005):** From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, Circa 1500–1700. *Journal of British Studies*, 44, 2, 281–295.
- Shepard, A. (2006):** *Meanings of Manhood in Early Modern England*. Oxford, Oxford University Press.
- Small, C. M. (1998):** Reinventing Sex: The Construction of Realistic Definitions of Sex & Gender. *The American Biology Teacher*, 60, 8, 590–593.

- Smith, B. R. (2000):** *Shakespeare and Masculinity*. Oxford, Oxford University Press.
- Smith-Rosenberg, C. (2004):** *The Republican Gentleman: The Race to Rhetorical Stability in the New United States*. In: Dudink, S., Hagemann, K. & J. Tosh (eds.): *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester, Manchester University Press, 61–76.
- Smith-Rosenberg, C. (2010):** *This Violent Empire: The Birth of an American National Identity*. Williamsburg, Virginia, Omohundro Institute of Early American History and Culture, University of North Carolina Press.
- Sørensen, M. L. S. (2000):** *Gender Archaeology*. Cambridge, Polity Press.
- Sreedhar, S. (2019):** *The Curious Case of Hobbes's Amazons*. *Journal of the History of Philosophy*, 57, 4, 621–646.
- Stolberg, M. (2003):** *A Woman Down to her Bones. The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*. *Isis*, 94, 274–299.
- Tosh, J. (1994):** *What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-Century Britain*. *History Workshop*, 38, 179–202.
- Tosh, J. (2004):** *Hegemonic Masculinity and the History of Gender*. In: Dudink, S., Hagemann, K. & J. Tosh (eds.): *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester, Manchester University Press, 41–58.
- Tosh, J. (2011):** *The History of Masculinity: An Outdated Concept?* In: Arnold, J. H. & S. Brady (eds.): *What is Masculinity? Genders and Sexualities in History*. London, Palgrave Macmillan, 17–34.
- Traister, B. (2000):** *Academic Viagra: The Rise of American Masculinity Studies*. *American Quarterly*, 52, 2, 274–304.
- Tucker, R. W. & D. C. Henderson (1982):** *The Fall of the First British Empire: Origins of the War of American Independence*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Vickery, A. (1993):** *Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History*. *The Historical Journal*, 36, 2, 383–414.
- Wells, R. H. (2000):** *Shakespeare on Masculinity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wetherell, M. & N. Edley (1999):** *Negotiating Hegemonic Masculinity: Imaginary Positions and Psycho-Discursive Practices*. *Feminism & Psychology*, 9, 3, 335–356.
- Wilkins, J. S. (2011):** *Species: A History of the Idea*. Berkeley, CA, University of California Press.
- Wilkins, J. S. & M. C. Ebach (2013):** *The Nature of Classification: Relationships and Kinds in the Natural Sciences*. London, Palgrave Macmillan.
- Wilson, L. (1999):** *Ye Heart of a Man, The Domestic Life of Men in Colonial New England*. New Haven and London, Yale University Press.
- Yudell, M., Roberts, D., Desalle, R. & S. Tishkoff (2016):** *Taking Race out of Human Genetics*. *Science*, 351, 6273, 564–565.
- Zemon Davis, N. (1976):** *'Women's History' in Transition: The European Case*. *Feminist Studies*, 3, 83–103.

GORIŠKA DEŽELNA ZAVEST IN IDENTITETNE DINAMIKE NA HABSBURŠKO-BENEŠKEM OBMEJNEM PROSTORU V LUČI (SAMO)OZNAK ŠOLAJOČE SE MLADINE

Neva MAKUC

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja v Novi Gorici,
Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava novoveške identitetne dinamike v obmejnem habsburško-beneškem prostoru, ki so ga s političnega, verskega in družbenega vidika zaznamovale določene posebnosti. Študija temelji na virih, povezanih z ljubljanskim jezuitskim šolstvom in latinsko šolo v Rušah. V njih so posamezniki s tega prostora označeni kot Italus, Goritiensis, Foroiuliensis, Tergestinus, Vtinensis itd. Proti sredini 17. stoletja postane raba teh oznak v primerjavi z začetkom stoletja bolj ustaljena in jasna. To je še posebej očitno pri rabi oznake Goritiensis, preko katere se odraža uveljavljanje goriške deželne zavesti proti sredini 17. stoletja.

Ključne besede: deželna zavest, Goriška, Furlanija, šolstvo, jezuiti, Benetke, Notranja Avstrija

LA COSCIENZA PROVINCIALE GORIZIANA E LE DINAMICHE IDENTITARIE NELL'AREA DI CONFINE TRA LA REPUBBLICA DI VENEZIA E LE PROVINCE DEGLI ASBURGO ALLA LUCE DELLE (AUTO) IDENTIFICAZIONI DEGLI STUDENTI

SINTESI

L'articolo tratta le dinamiche identitarie dell'età moderna nell'area di confine tra la Repubblica di Venezia e le provincie ereditarie della Casa d'Austria, la quale mostra dal punto di vista politico, sociale e religioso certe specificità. Lo studio si basa su alcune fonti legate al sistema scolastico dei gesuiti di Lubiana (Ljubljana) e alla scuola latina di Ruše, nelle quali le persone provenienti dall'area in questione sono descritte con gli attributi Italus, Goritiensis, Foroiuliensis, Tergestinus, Vtinensis etc. Verso la metà del Seicento l'uso di queste denominazioni diventa più stabile se paragonato alla situazione agli inizi del secolo. Questo è particolarmente evidente nel caso della denominazione Goritiensis, che riflette l'affermarsi, verso la metà del Seicento, dell'identità provinciale goriziana.

Parole chiave: identità provinciale, Goriziano, Friuli, sistema scolastico, gesuiti, Venezia, Austria Interna

PREDSTAVITEV PROBLEMATIKE

Pri preučevanju različnih novoveških poimenskih seznamov – kot na primer šolajoče se mladine pri jezuitskih konviktih, v kongregacijah, latinskih šolah, univerzitetnih matrikah in podobno – se raziskovalec lahko sreča s težavo, kako razumeti določena (samo) označevanja oziroma identitetne oznake, ki se pogosto pojavljajo ob imenih. Njihova interpretacija je namreč lahko težavna in zapletena. Pričujoči članek obravnava novoveške identitetne oznake, ki se pojavljajo v tovrstnih virih in se navezujejo na severni habsburško-beneški obmejni prostor.¹ Njihovo razumevanje dodatno zapleta dejstvo, da se navezujejo na območje, kjer so se stikali različni jeziki, kulturni vplivi ter deželne in državne meje.² Raziskava nadgrajuje ugotovitve, do katerih se je prišlo na osnovi preučevanja novoveške historiografske produkcije tega prostora (Makuc, 2011). Temelji pa na analizi skupine virov, ki se navezujejo na šolajočo se mladino na območju današnje Slovenije v novem veku, natančneje na seznamih gojencev ljubljanskega jezuitskega konvikta, članov tamkajšnje kongregacije Marijinega vnebovzvetja in učencev latinske šole v Rušah pri Mariboru. Posebne pozornosti so deležne razmere v 17. stoletju, ko je na identitetne dinamike obravnavanega prostora vplivala druga habsburško-beneška vojna, imenovana tudi uskoška ali gradiška (1615–1617).

Kot omenjeno, je bila problematika kolektivnih identitet v severnem habsburško-beneškem obmejnem prostoru obravnavana že v okviru analize sočasnih historiografskih virov tega območja. Raziskava je med drugim pokazala, da so bile na tem območju najmočnejše občutene deželne zavesti, v prvi vrsti furlanska in goriška. Furlanska deželna zavest je temeljila na spominu na srednjeveško kneževino oglejskih patriarhov,³ ki je predstavljal kohezijsko silo pri izoblikovanju furlanske deželne identitete. Furlanska identiteta se je izoblikovala najkasneje na prehodu iz 15. v 16. stoletje, morda še prej. Povezovala je prebivalstvo, ki je v grobem živelo na območju med reko Livenco na vzhodu, Alpami na severu, reko Sočo na zahodu in obmorskim pasom pod beneško oblastjo na jugu. Postopoma se je uveljavila goriška deželna zavest. Navezovala se je na spomin na goriško grofijo, ki je pod goriškimi grofi izšla iz kneževine oglejskih patriarhov, kakršna se je izoblikovala pod goriškimi grofi. Po njihovem izumrtju leta 1500 je grofija prešla pod Habsburžane. Furlanija in Goriška sta bili torej zgodovinsko povezani območji, kar se je odražalo tudi na področju navad in običajev prebivalstva (Makuc, 2011; Makuc, 2015a; Makuc, 2015b).

1 Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije (6–7069)* in raziskovalnega programa ARRS-NRU/P6-0052-0618-2017/3. Projekt in program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Glede težavnosti preučevanja zgodovine in identitet obmejnega prostora severnega Jadrana velja izpostaviti prispevka Verginella, 2010, 207–216, in Rožac Darovec, 2010, 217–228. O razumevanju dinamik identitetnih oznak (na primer *Croata, S(c)lavus, Sloveni, Ungarus*) prebivalcev z območja Bele krajine, Prekmurja, Kostela in Prekije je pisal Golec, 2012 (na voljo tudi v angleškem jeziku, Golec, 2017).

3 Kneževina oglejskih patriarhov je dejansko ugasnila leta 1420, ko je njeno območje prišlo pod beneško oblast. Za oblikovanje kneževine pa je bilo pomembno leto 1077, ko je Henrik IV. oglejskemu patriarhu Sigehardu podelil furlansko grofijo (Štih, 2011, 249–252; Krahwinkler, 1992, 304).

Prisotnost meje oziroma dveh povsem drugačnih držav, ki sta se v novem veku na tem območju tudi dvakrat vojaško pomerili (prva (1508–1516/1523)⁴ in druga (1615–1617) habsburško-beneška vojna), je vplivala na identitetne dinamike tega nekoč enotnega zgodovinskega prostora. Beneška Furlanija in habsburška Goriška sta doživeli drugačen političen, gospodarski, družbeni in kulturni razvoj, kar je vedno bolj razdvajalo prebivalstvo obeh držav. Te identitetne razlike so se odražale tudi pri sestavi deželnih zgodovin, saj so se razvile ločene historiografije, torej furlanska, goriška in tržaška.⁵ Upravičena se zdi domneva, da je prav druga habsburško-beneška vojna med prebivalstvo na eni strani beneške Furlanije in na drugi strani habsburške Goriške vnesla občutek pripadanja posamezni državi, kar se je odrazilo tudi na področju deželnih zavesti tega prostora. Izpostaviti pa velja, da sta tako furlanska kot goriška deželna zavest presegale tako jezikovne kot tudi domnevne etnične razlike prebivalstva. Bili sta inkluzivni ne glede na to, kateri jezik ali jezike so govorili njeni pripadniki (Makuc, 2011; Makuc, 2015a).

POLITIČNE, VERSKE IN DRUŽBENE RAZMERE NA HABSBUŠKO-BENEŠKEM OBMEJNEM PROSTORU

Problematiko identitetnih dinamik tega prostora, utemeljeno na preučitvi sočasne historiografske produkcije, velja dopolniti z zgoraj omenjenimi poimenskimi seznanji šolajoče se mladine, saj ponujajo podatke o (samo)identifikaciji prebivalcev tega prostora. Tovrstni viri so z izjemo ruške latinske šole izhajali iz jezuitskega izobraževanja. Najprej pa velja predstaviti razmere, ki so tedaj vladale v tem obmejnem prostoru, zlasti na Goriškem.

V goriško grofijo, ki jo je zaznamoval močan obmejni značaj, se je protestantizem razširil pozno, zlasti po obisku Primoža Trubarja (1563), ki je pridigal v središču Gorice, na gradu Rubje (Rubbia) in v Svetem Križu (danes Vipavski Križ). 20. novembra 1564 je Zaccaria Delfino, nuncij v Benetkah, kardinalu Carlu Borromeu napisal, da ga skrbi, da bi se protestantizem preko Gorice lahko razširil na celotno Furlanijo (Cavazza, 1994, 143–153; Cavazza, 2006, 385–410). Dogajanje v goriški grofiji je bilo vedno tesno povezano z njeno obmejno lego in habsburško-beneškimi odnosi. Po bruški pacifikaciji februarja 1578 je nadvojvoda Karl II., ki je maja istega leta apostolskemu nunciju Felicanu Ninguardi zagotovil, da verske koncesije ne veljajo za goriško grofijo, Trst in Reko, odločno posegel proti goriškim protestantom. Na Goriškem protestantizem ni bil močno razširjen, a je predstavljal velik problem zaradi bližine Beneške republike oziroma napetih beneško-habsburških odnosov. Poleti 1578 je nadvojvoda namestniku v

4 Premirje je bilo dogovorjeno v Noyonu 15. avgusta 1516 in potrjeno v Bruslju 4. decembra 1516. Novo premirje je bilo podpisano v Angersu 31. julija 1518. Meja med habsburškim in beneškim ozemljem je bila določena v Wormsu 3. maja 1521 (sicer še vedno ne dovolj natančno, kar je v naslednjem stoletju med drugim privedlo do druge habsburško-beneške vojne), sam mirovni sporazum pa je bil podpisan šele 29. julija 1523 v Benetkah (Morelli, 2003, I, 52–64). Zahvaljujem se zgodovinarju Mihju Kosiju (prim. tudi Kosi, 2018, 167–170), da me je opozoril na letnico dejanskega podpisa mirovnega sporazuma med sptima stranema.

5 Več o tem: Makuc, 2011.

goriški grofiji Francescu Dornbergu in arhidiakonu oglejskega patriarha Janezu Tavčerju naročil, naj pritisneta na goriške protestante, da se spreobrnejo v katoliško vero. Februarja 1579 je goriški glavar Giorgio della Torre po ukazu nadvojvode sklical veljake, ki so podpirali protestantizem, in jim dal na izbiro, da sprejmejo katoliško vero ali pa zapustijo deželo. Leta 1579 je nadvojvoda Karel odredil izgon sedmih protestantov, ki so izhajali iz uglednih goriških plemiških rodbin. Veliko goriških plemičev je opustilo protestantizem, preostali pa so morali zapustiti grofijo. Silvano Cavazza je postavil tezo, da se koroški, kranjski in štajerski protestantje niso zavedali, da bo zatrtje protestantizma v majhni obmejni grofiji lahko služilo kot preizkusni kamen za kasnejše protireformacijske ukrepe v drugih notranjeavstrijskih deželah. Na Goriškem so protireformacijske ukrepe začeli izvajati, preden se je nadvojvoda leta 1579 v Münchnu sestal s tirolskim nadvojvodom Ferdinandom in bavarskim vojvodom Viljemom V. Sledili so drugi ukrepi kot na primer vizitacija Goriške marca 1582 s strani Janeza Tavčerja, ki se je po ukazu nadvojvode sestal z več goriškimi plemiči, ki so bili osumljeni protestantske usmeritve, in jih odločno pozval k temu, da slovesno izjavijo, da so katoliki. Ostro so nastopili proti protestantom v Rihemberku in Svetem Križu, kjer se je protestantizem razširil tudi med širšimi sloji prebivalstva. Represivni vidik protireformacije je trajal do konca stoletja, ko se je začela sistematična prenova verskega življenja. Protestantsko gibanje je bilo na Goriškem omejeno in izkoreninjeno brez hujših pretresov do konca 16. stoletja. K temu je prispeval tudi prihod kapucinov (1591) in jezuitov (1615) (Cavazza, 2006, 385–410; Cavazza, 1994, 143–153; Cavazza, 1991, 7–33; Cavazza, 1990, 16; Porcedda, 1997, 143; Pörtner, 2003, 71–74; Capuder, 1909, 3–28; Capuder, 1910, 3–38).

V celoti gledano, v drugi polovici 16. stoletja v goriški grofiji torej ni bilo močne prisotnosti protestantskega gibanja, kakršno je zaživelo v drugih, bližnjih notranjeavstrijskih deželah. Goriški deželni stanovi se niso zoperstavljali vladarjevim ukrepom, in sicer zaradi bližine Beneške republike in sestave deželnih stanov, kjer je tedaj prevladovalo nižje plemstvo (Tavano, 1997, 128).⁶ Do sredine 17. stoletja goriški višji sloji niso kazali avtonomističnih teženj, saj so se do tedaj izmikali ostremu nadzoru habsburških oblasti. Ne nazadnje je bila v začetnem obdobju habsburške oblasti, natančneje do vlade goriškega glavarja Giovannija Sforze Porcie (1610–1624), funkcija goriškega glavarja zgolj častne narave, saj se je vodenje dežele prepuščalo upravnikom (Porcedda, 1997, 137–155; Makuc, 2015c, 117). Na razmere v goriški grofiji sta vplivali tudi njena majhnost in gospodarska šibkost. Zaradi tega goriški deželni stanovi niso mogli meriti moči z deželnim knezom, kot so si to lahko privoščili na primer kranjski ali štajerski deželni stanovi (Ferlan, 2012, 52–53). V sosednji Kranjski je bila tako rekatolicizacija kmečkega prebivalstva in meščanstva končana do konca 16. stoletja, plemstva pa najkasneje v dvajsetih letih 17. stoletja (Terpin, 1997, 164–165).

4. avgusta 1593 je oglejski patriarh Francesco Barbaro v svojem poročilu kardinalu Filippu Spinoli izrazil potrebo po ustanovitvi jezuitskega kolegija v Gorici, ki bi formiral duhovnike »slovanskega« jezika, z namenom vzgoje duhovnikov in zaježitve širjenja protestantske vere. Barbaro je izrazil prepričanje, da je Gorica branik pred protestanti

6 O uveljavljanju novih plemiških rodbin in podeljevanju plemiških nazivov po letu 1620: Porcedda, 1997.

in Otomani, saj bi njena izguba pomenila »popoln propad« Italije.⁷ V Gorico so jezuiti prišli v času drugega habsburško-beneškega spopada. Če so habsburški vladarji podpirali jezuite, pa je povsem drugačen odnos do njih vladal na drugi strani državne meje. Odnosi med njimi in Beneško republiko so bili namreč zelo burni. Jezuiti so se na območju Beneške republike naselili že zgodaj, najprej v Padovi (1542). Prav tam so se ob širitvi tamkajšnjega jezuitskega kolegija leta 1591 začele pojavljati prve napetosti, saj je jezuitsko šolstvo pomenilo konkurenco padovanski univerzi in mestnim šolam. K poslabšanju odnosov so prispevala tudi nesoglasja med Benetkami in papeško stolico. Ko je papež Pavel V. nad Beneško republiko izrekel interdikt (1606) in je jezuitski general Claudio Acquaviva zahteval, da jezuiti brezpogojno spoštujejo papeževo voljo, je beneški senat izgnal jezuite (14. junija 1606). Interdikt je trajal do 21. aprila 1607, a beneške oblasti jezuitom tudi po tem datumu niso dovolile, da bi se vrnil. Vrnitev jim je bila ponovno dovoljena šele leta 1656. Pri omenjenem sporu so pomembno vlogo odigrali tudi juristi in njihova dela. Izstopal je Paolo Sarpi (1552–1623), znani teolog in zgodovinar v službi Beneške republike, ki je ostro kritiziral delovanje jezuitov. Tudi po koncu omenjene krize je namreč odpor do jezuitov ostajal in bil posebno hud v obdobju druge habsburško-beneške vojne. V Benetkah se je pojavljalo mnenje, da so prav jezuiti ščuvali habsburškega vladarja (Ferlan, 2015, 60–62; Ferlan, 2012, 136–152).

Kljub temu ali pa prav zaradi napetosti med jezuiti in beneškimi oblastmi so se mnogi beneški podaniki šolali na goriškem jezuitskem kolegiju. Njihovo število naj bi bilo občutno in naraščajoče, pa čeprav so beneške oblasti izrecno prepovedale šolanje svojih podanikov v bližnji Gorici (Ferlan, 2012, 223–232). Najbrž so pri tem pomembno vlogo odigrale tudi možnosti progresivne družbene mobilnosti na habsburškem območju. V Beneški republici so bile možnosti progresivne družbene mobilnosti za višje sloje z območja *Terraferme* (torej kopnega ozemlja, ki so si ga Benetke podredile večinoma v 14. in 15. stoletju) precej bolj omejene kot na habsburški strani, saj jim je bil onemogočen dostop do pomembnih funkcij v upravnem in političnem ustroju Beneške republike. Te so bile namreč rezervirane za pripadnike beneškega patriciata. Povsem drugače je bilo na habsburški strani meje. Habsburžani so svojim goriškim podanikom pogosto zaupali pomembne cerkvene, administrativne in diplomatske naloge, kot na primer Sigismundu Herbersteinu (1486–1566) ali Giovanniju Cobenzlu (1530–1593), ki sta bila zadolžena za pomembna diplomatska odposlanstva na Poljsko, Apeninski polotok, v Rusijo in drugam. Razlog za to najbrž ni bilo le njihovo znanje različnih jezikov, ampak – kot že izpostavljen – tudi odsotnost ostrega nasprotovanja vladarju (Tavano, 1997, 127–136). Goriški plemiči so se dobro zavedali, da jim habsburška vladarska hiša omogoča družbeno mobilnost, podobno tudi rodbine iz bližnje beneške Furlanije, na primer Colloredo, Porcia ali Strassoldo, ki so prodrle prav prek goriške grofije in se povzpenjale na območju cesarstva (Porcedda, 1997, 137–155). V habsburško-beneškem obmejnem prostoru so bile torej možnosti družbene mobilnosti močno odvisne od tega, na kateri strani državne meje je neki posameznik deloval. Plemiške rodbine pa so neredko imele posesti na obeh straneh državne meje. Zato so se na primer v času druge

7 Poročilo hranijo v videmski mestni knjižnici, objavljeno pa je v Trebbi, 2002, 22–25.

habsburško-beneške vojne v želji po obvarovanju rodbinskega premoženja pripadniki določenih plemiških rodbin – kot Colloredo, Valvason, Polcenigo in Fanna – razdelili med obe vojskujoči se strani (Casella, 2008, 183–184).

Beneški podaniki so torej predstavljali pomemben delež šolajoče se mladine v habsburškem prostoru. Že leta 1618 je bilo v delu *Historia Collegii Goritiensis* zabeleženo, da se nadejajo tudi učencev z beneškega območja (Ferlan, 2006, 453). Notranjeavstrijski jezuitski kolegiji, sploh Benetkam najbližji goriški in tržaški, so imeli tako tudi pomen v meddržavnih odnosih. Julija 1614 je čedajski providur N. H. Soranzo pisal beneškemu senatu, da se jezuiti pripravljajo na ustanovitev jezuitskega kolegija v bližini Beneške republike, natančneje v Gorici. Prepričan je bil, da želijo čim več mladih beneških podanikov vzgajati tako, da bodo zaničevali Beneško republiko (Lovato, 1959, 101). Ne nazadnje je leta 1620 sam Paolo Sarpi zapisal, da je treba nadzorovati ljudi, ki se bodo vpisali v goriški in tržaški kolegij, ter nenehno spremljati njihovo delovanje (Zovatto, 1995, 54). Med znanimi beneškimi podaniki, ki so obiskovali goriški jezuitski kolegij, spadata kapucin Carlo Cristoferi (1631–1699), rojen v kraju Aviano v Furlaniji in bolj znan kot blaženi Marco d'Aviano, ter učenjak in škof Giusto Fontanini (1666–1736), rojen v kraju San Daniele del Friuli (Lovato, 1959). Precej beneških podanikov se je šolalo tudi na drugih ustanovah Notranje Avstrije. Izpostaviti velja plemiča Daniela Sarmedo, ki se je leta 1661 kot *Forojulienensis* vpisal v latinsko šolo v Rušah ([Seznam], 1985, 145).⁸

IDENTITETNE DINAMIKE V LUČI POIMENSKIH SEZNAMOV ŠOLAJOČE SE MLADINE

Na tem mestu se velja osredotočiti na vprašanje identitetnih dinamik tega prostora. Pomemben vir za preučevanje te tematike bi lahko bil seznam učencev, ki so se šolali v goriškem jezuitskem kolegiju, ki pa žal ni ohranjen (Ferlan, 2012, 223–224). Najbrž je podobno kot drugi tovrstni sezname vključeval tudi deželne in/ali krajevne oznake učencev. V analizo so bili tako pritegnjeni drugi sočasni viri, ki posredujejo imena in identitetne oznake šolajoče se mladine na območju današnje Slovenije, natančneje kronološko urejen seznam gojencev ljubljanskega konvikta, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani in je objavljen v publikaciji *Ljubljanski klasiki 1563–1965* (Historia Seminarii, 1999),⁹ še neobjavljen seznam članov ljubljanske jezuitske kongregacije Marijinega vnebovzetja, ki ga hrani Arhiv Slovenije in katerega člani so bili tudi učenci ljubljanskega kolegija, ter seznam učencev latinske šole v štajerskih Rušah.¹⁰

Sledi analiza podatkov na reprezentativnem vzorcu 177 učencev, ki so med letoma 1605 in 1640 vstopili v omenjeno kongregacijo ter jih obenem bodisi kongregacijska

8 Gre za soimenjaka jezuita in erudita iz Vidma (1676–1743). O slednjem: Lukman, 1960, 195–196; Makuc, 2011, 97.

9 Do leta 1626 se je vpisovalo datum vstopa in tudi predčasnega odhoda ali smrti, kdo je priporočil nekega gojenca, vstop v cerkveni red ipd. Tovrstni podatki niso bili objavljeni v delu *Ljubljanski klasiki 1563–1965*, ki posreduje kronološko urejen imenski seznam in deželno oziroma krajevno oznako.

10 O ljubljanskem jezuitskem kolegiju in njegovem znanstvenem delu je na voljo več prispevkov, na primer Južnič, 2004, 317–348; Južnič, 2005, 149–164; Južnič, 2007, 17–28; Južnič, 2015, 27–40.

knjiga bodisi seznam gojencev ljubljanskega konvikta označujeta z različnimi oznakami, kot so *Goritiensis* (*Goriciensis*), *Foroiuliensis*, *Gradiscensis*, *Vtinesis*, *Tergestinus*, *Venetus*, *Italus* in *Istriacus*. Prva letnica tega časovnega okvira se navezuje na ustanovitev omenjene kongregacije, druga pa na leto, do vključno katerega se je v kongregacijsko knjigo redno vpisovala deželna ali krajevna pripadnost njenih članov.¹¹ Omenjene oznake se torej praviloma nanašajo na osebe s širšega habsburško-beneškega obmejnega prostora oziroma z območij, kjer so se stikali romanski in slovanski govori. Vključeni so tudi posamezniki, ki so prihajali iz zahodne in osrednje Furlanije, ki so vsi razen enega, ki je jasno označen kot Videmčan (*Vtinensis*), označeni z oznako *Italus*. Možno je sicer, da se za oznako *Italus* skrivajo tudi določeni posamezniki, ki niso izvirali iz tega prostora, ampak iz zahodnejših predelov Beneške republike ali celo z Apeninskega polotoka. Med gojenci konvikta je leta 1619 zabeležen tudi en *Venetus*, torej beneški podanik, morda celo prebivalec Benetk, saj so beneški podaniki z območja beneške *Terraferme* pogosto označeni z oznako *Italus*, zgolj v enem primeru kot *Foroiuliensis* oziroma *Foroiuliensis Ital[us]*, in sicer leta 1604 oziroma 1605 (ARS–AS 1073, II/51r; *Historia Seminarii*, 1999).

Podobno je izpostavil že Hermann Wiesflecker glede oznake *Italus* v matrikah graške univerze.¹² Študentje tamkajšnje univerze so prihajali iz avstrijskega, ogrskega in nemškega prostora, pa tudi italijanskega, češkega, hrvaškega, poljskega in od drugod. Na univerzo so se vpisovali tudi učenci, ki so se pred tem šolali na različnih jezuitskih kolegijih Notranje Avstrije. Veliko študentov je prihajalo tudi iz italijanskega prostora. Pri tem so bili z oznako *Italus* označeni tisti z območja Beneške republike, Lombardije, Goriške, Istre in Hrvaške (Wiesflecker, 1977, VIII–XXX). Dodati velja, da je imela v novem veku oznaka *Italus* geografsko, kulturno in jezikovno konotacijo, ne pa nacionalne.¹³ Navezovala se je na območja, kjer je bil uveljavljen (tudi) italijanski jezik oziroma je bil italijanski jezik v pisni rabi bolj uveljavljen od nemškega, ki je – seveda ob splošno razširjeni latinščini – zaznamoval pisno rabo velikega dela Notranje Avstrije. Omenjena oznaka je torej opredeljevala italijanski milje. Najbrž je bil ta podatek pomemben za samo interakcijo pri vzgoji, če že ne pri izobraževanju, v katerem je sicer ključno vlogo imela latinščina.

Oznaka *Istriacus* oziroma *Istrianus* (Istran) je označevala deset oseb, izmed katerih so bile tri v enem viru označene kot Istrani, v drugem pa se ob njihovem imenu pojavlja oznaka *Italus*. Oznaka *Gradiscensis* (prebivalec Gradiške oziroma Gradišča ob Soči (Gradisca d'Isonzo)) se pojavi pri dveh osebah, ki sta v ljubljanski konvikt vstopili v letih 1611 in 1612. Ta oznaka je imela tedaj krajevno, ne deželne konotacije; omemba je tudi predhodna ustanovitvi gradiške grofije (1647). V obeh primerih je tej oznaki dodana beseda *Italus*; najbrž zato, ker je bil tam splošno uveljavljen

11 Lahko se je sicer dogodilo, da pripadnost ni bila vpisana, a redko. Po letu 1640 pa je deželna pripadnost v kongregacijski knjigi vpisana zgolj občasno.

12 Graški jezuitski kolegij je bil ustanovljen leta 1573 in bil leta 1585 povzdignjen v univerzo. Kmalu je bil ustanovljen tudi konvikt za manj premožne študente ([Andritsch], 1977, XI–XLVII).

13 Več o omenjenih konotacijah poimenovanj *Italiano* in *Italia* v novoveškem obdobju: Makuc, 2011, 137–139.

romanski (natančneje furlanski) govor (ARS–AS 1073, II/51r; *Historia Seminarii*, 1999). Oznaka *Tergestinus* se navezuje na tržaško območje in se pojavlja pri sedmih osebah.

Oznaki *Goritiensis* (Goričan) in *Foroiuliensis* (Furlan)¹⁴ ne predstavljata večjih težav pri interpretaciji, saj se navezujeta na omenjeni deželni skupnosti. Z oznako *Goritiensis* (*Goriciensis*) je bilo v obdobju med letoma 1605 in 1640 v enem izmed analiziranih virov (torej bodisi v kongregacijski knjigi bodisi v seznamu gojencev konvikta) označenih štiriindvajset oseb. V začetku, natančneje med letoma 1605 in 1611, je bilo tako označenih štirinajst oseb, pri čemer je v štirih primerih omenjeni oznaki pripisano *Italus*. Pri omenjenih štirinajstih osebah se v drugem viru (torej bodisi v kongregacijski knjigi bodisi na seznamu gojencev konvikta) pojavlja drugačna oznaka, in sicer v enem primeru kot *Labacensis*, v dveh kot *Carniolus* in v štirih kot *Italus* (ARS–AS 1073, II/51r; *Historia Seminarii*, 1999). To kaže, da v tistem obdobju raba oznake *Goritiensis* (še) ni bila dosledna in jasno uveljavljena, kot je bila na primer *Carniolus* (Kranjec), ampak je oscilirala med drugimi oznakami.

V naslednjih letih, natančneje med letoma 1612 in 1630, v nobenem od obeh virov ni oznake *Goritiensis*. Pojavlja se oznaka *Italus*, s katero so bili v tistem obdobju označeni tudi Goričani (ARS–AS 1073, II/51r; *Historia Seminarii*, 1999). Na to kaže primer (Joannesa) Caspar(usa) Arardij-ja oziroma Arardj-ja, ki se je leta 1613 kot *Italus* vpisal tako v ljubljanski jezuitski konvikt kot v omenjeno kongregacijo. Najbrž gre za Johanna Kasparja Arardija, rojenega 2. novembra 1597 v Solkanu (Schiviz, 1904, 262). Podobno velja tudi za Nicolausa Arardy-ja (Arardj), ki je leta 1614 kot *Italus* vstopil v konvikt, naslednjega leta pa v kongregacijo Marijinega vnebovzvetja. Postal je duhovnik. Verjetno gre za krstnega botra Josefu von Dornbergu, ki je bil krščen 28. novembra 1646 v Solkanu (Schiviz, 1904, 263). Tudi grof Simon della Torre, ki se je leta 1617 vpisal v ljubljanski konvikt kot *Ital[us]*, je najbrž prihajal iz goriške grofije, saj je 26. oktobra 1668 umrl v Koprivnem (Capriva) pri Krminu (tako kot njegovi otroci in žena) (Schiviz, 1904, 374). Kot omejeno, pa so bili med letoma 1612 in 1630 z oznako *Italus* lahko označeni tudi Gradiščani, kot kaže primer Laurentiusa Basellusa, ki je v ljubljanski konvikt vstopil leta 1616, v kongregacijo pa dve leti kasneje (ARS–AS 1073, II/51r; *Historia Seminarii*, 1999). To seveda velja, če drži domneva, da gre za isto osebo (*Laurenz von Baselli*), ki je preminila v Gradiški ob Soči 29. marca 1646 in kateri se je pet let prej v istem kraju rodil sin *Johann Paulus Andreas* (Schiviz, 1904, 186, 421).

Žal za obdobje med letoma 1627 in 1644 seznam gojencev ljubljanskega konvikta ni na voljo. Pomembno za raziskovanje identitetnih dinamik pa je, da se po letu 1630 v kongregacijski knjigi ponovno in tudi pogosteje začne pojavljati oznaka *Goritiensis*.¹⁵ Med letoma 1630 in 1640 je v kongregacijski knjigi tako označenih deset oseb, do leta 1651 pa še šest. Poleg tega tej oznaki ni več dodana oznaka *Italus*, kar kaže na njeno

14 V tem kontekstu se beseda Furlan uporablja v deželnem, ne v jezikovnem smislu.

15 Goričani so se še vedno radi šolali tudi v Ljubljani, pa čeprav je goriški jezuitski kolegij konvikt za bivanje šolajoče se mladine pridobil leta 1629 (Ferlan, 2012, 236–237), kar je najbrž olajšalo študij Goričanov v sami goriški grofiji.

jasnejše razumevanje. Kot že nakazano, so najbolj raznolika kategorija posamezniki, ki so označeni kot *Italus*. Teh je bilo med letoma 1605 in 1640 v obeh virih skupaj kar 143. Do leta 1612 je tej oznaki, ki se v tistem obdobju pojavlja pri 20 posameznikih, občasno dodana še krajevna ali deželna oznaka (torej *Gradiscensis* ali *Goritiensis*). Poleg tega so isti posamezniki, ki so v enem izmed dveh obravnavanih virov označeni kot *Italus*, v drugem neredko označeni drugače, na primer kot Goričani, Kranjci ipd. Oznaka je torej do okvirno leta 1630 označevala posameznike, ki so dejansko prihajali z različnih geografskih območij. Na splošno pa jih je združevalo to, da so prihajali s prostora, na katerem je bil razširjen italijanski jezik oziroma je bil ta pomemben pri pisnem sporazumevanju. Kot omenjeno, ta oznaka v tistem obdobju ni imela nacionalne konotacije, temveč jezikovno, kulturno in/ali geografsko. Po letu 1630 ni več tako močne oscilacije oznake *Italus*. Po tem letu so posamezniki izrecno označeni kot Goričani, Tržačani, Videmčani ali Italijani (*Italus*) (ARS–AS 1073, II/51r; Historia Seminarii, 1999).

Dosledna in bolj jasna uporaba deželnih oznak po letu 1630 dokazuje, da sta bili v tistem obdobju na habsburško-beneškem obmejnem prostoru goriška in tržaška deželna zavest prebivalstva globlje občuteni. To potrjuje tudi analiza historiografske produkcije tega prostora, na katerem so prav v tistem obdobju nastale prve deželne zgodovine. Za Goriško velja spomniti na dela Martina Bavčerja in Giovannija Giacomina D'Ischie, za tržaško območje pa na Ireneja della Croceja (1625–1713) (Makuc, 2011, 57). Zgoraj predstavljena analiza kongregacijske knjige in seznama gojencev ljubljanskega konvikta potrjuje domnevo, ki jo je nakazala že omenjena analiza historiografske produkcije habsburško-beneškega prostora, in sicer da se je po drugi habsburško-beneški vojni občutek pripadanja bodisi habsburški bodisi beneški strani izostril.

Zgornje ugotovitve lahko dopolnimo še z enim virom, ki podaja deželno ali krajevno pripadnost šolajoče se mladine v eni izmed izobraževalnih ustanov z ozemlja današnje Slovenije, in sicer s seznamom učencev ruške latinske šole. Župnijski urad v štajerskih Rušah hrani *Ruško kroniko*, natančnejše rokopis z naslovom *Notata Rastensia ex antiquissimis documentis desumpta et variis fide humana dignis autographis synoptice descripta*. Delo posreduje ne le zgodovino župnije, ampak tudi seznam učencev ruške latinske šole od njene ustanovitve leta 1645 do leta 1760. V njej so se šolali tako učenci iz bližnjih krajev kot tudi iz celotne Notranje Avstrije in drugod (Augustinovič, 1995, 43–130; Mlinarič, 1985, 116–132; Kavčič, 1896, 69–75). Kronološko urejen seznam učencev razkriva tudi njihov družbeni izvor in krajevno ali deželno pripadnost. Največ učencev iz habsburško-beneškega obmejnega prostora je bilo med letoma 1645 in 1700 označenih z deželnimi oznakami, in sicer kot *Forojuliensis* ali tudi kot *Italus Forojuliensis* (Furlan, torej prebivalec beneške Furlanije) ter kot (*Italus*) *Goritiensis* (Goričan, torej prebivalec habsburške goriške grofije).¹⁶ Ponovno se zdi upravičena domneva, da dodana oznaka *Italus* zgolj nakazuje, da je oseba prihajala z območja, na katerem je bil razširjen italijanski jezik. Trije posamezniki pa so označeni zgolj z oznako *Italus*; najbrž so ti prihajali z območij Apeninskega polotoka, ki niso bili blizu meje, oziroma niso prihajali iz bližnje Furlanije ali iz Benetk. Posebej sta namreč izpostavljena tudi Bene-

16 19 posameznikov je označenih kot *Goritiensis*, od tega dva kot *Italus Goritiensis* ([Seznam], 133–194).

čana, označena kot *comes patritius Venetus* in *nobilis Venetus*. Nekateri posamezniki so bili označeni še s krajevnimi oznakami, in sicer takrat, ko so prihajali iz nekoliko večjih in pomembnejših krajev (na primer *e Foro Juliense* (iz Čedad), *Italus Cormonatus* oziroma *Italus Cormonensis* (torej iz Krmina), *(Italus) Utinensis* (torej Videmčan) ali *Aquilejensis* (iz Ogleja)). Pri določenih posameznikih pa je zaslediti oznake, ki so neke vrste preplet krajevne in morda že tudi deželne zavesti, natančneje *Tergestinus* ali *Italus Tergestinus* (Tržacan) in *Gradiscanus* ali *Italus Gradiscanus* (iz Gradiške ob Soči) ([Seznam], 133–194). Omenjeni mesti sta bili na čelu razmeroma majhnega okoliškega območja, ki je imelo lastne specifične, zato je težko izključiti možnost, da je njuna konotacija deloma že deželna.

ZAKLJUČEK

Analiza zgoraj omenjenih novoveških virov, ki posredujejo poimenske sezname šolajoče se mladine na območju današnje Slovenije, potrjuje, da so bile najkasneje sredi 17. stoletja v habsburško-beneškem obmejnem prostoru deželne pripadnosti, tudi goriška, že jasno uveljavljene in da so bile del (samo)identifikacije posameznikov. Še posebej to velja za goriško deželno zavest, saj v tistem obdobju v obravnavanih virih ni več zaslediti oscilacije njenega pomena, kakršna se je še pojavljala v seznamu gojencev ljubljanskega konvikta in seznamu članov ljubljanske kongregacije Marijinega vnebovzetja na začetku 17. stoletja.

Prebivalci habsburško-beneškega obmejnega prostora so se torej najkasneje v 17. stoletju začeli jasno opredeljevati kot del furlanske (ti najbrž že prej), goriške, pa tudi gradiške in tržaške skupnosti. Pri tem posebno izstopajo goriški primeri, saj jasno kažejo, da se je goriška deželna zavest uveljavila v prvi polovici 17. stoletja. Kot izpostavljeno, je k temu najverjetneje občutno prispevala druga habsburško-beneška vojna. Prav preko izkušnje vojne in posledično izostritve občutka pripadnosti dvema med seboj zelo različnima vojskujočima se državam se je med prebivalstvom – ob že uveljavljeni furlanski deželni zavesti – začela utrjevati goriška deželna zavest, ki je habsburške podanike nekdanj enotnega zgodovinskega prostora ločila od beneških. Goriška in Furlanija sta bili zgodovinsko in kulturno povezani, a preko vojnega dogajanja sta se na Goriškem izostrila občutek pripadanja habsburški vladarski hiši in zgodovinski spomin na njihove predhodnike, goriške grofe.

Ob tem pa so ohranjale pomen krajevne zavesti, ki jih v novem veku uveljavljajoče se deželne zavesti niso nikdar popolnoma zasenčile. V določenih primerih so bile posebno občutene. Za Goriško velja spomniti na primer učenjaka Janeza Marijo Žbogarja (Joannes Mario Sbogar), rojenega v Solkanu 5. maja 1654, ki se je v svojem delu *Theologia radicalis* (1698–1725) predstavil kot Solkanec (*Sbogar Salcanensi*) (Marušič, 2013, 9). Podobno je tudi veljalo za določene kraje bližnje beneške Furlanije.

PROVINCIAL AFFINITY IN THE AREA OF GORIZIA AND IDENTITY DYNAMICS IN THE HABSBUŠG-VENETIAN BORDERLAND IN LIGHT OF THE (SELF-)LABELLING OF THE SCHOOL POPULATIONS

Neva MAKUC

ZRC SAZU, Milko Kos Institute for History, Research Station in Nova Gorica,

Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenia

e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

SUMMARY

The paper deals with modern age provincial identities in the border area between the Republic of Venice and the hereditary lands of the House of Habsburg, which from political, social and religious points of view displayed some specific features. The study is based on sources related to the Jesuit school system in Ljubljana and the Latin school in Ruše (near Maribor), which allowed us to investigate the dynamics of identities characterising people from this area in the first half of the 17th century. In the sources, these were presented with attributes, such as Italus, Goritiensis, Foroiuliensis, Tergestinus, Vtinensis etc., which carried provincial, local, linguistic/cultural and other connotations. At the beginning of the 17th century the use of such denominations still fluctuated. This is especially true of the attribute Italus, which at the time had geographical, cultural and linguistic connotations and was used to denote people from the border area as well as from other parts of the Apennine Peninsula. Towards the mid-17th century, the use of these appellations became more stable and more structured. This is particularly evident in the case of the label Goritiensis, which reflected the self-assertion of the Gorizia identity towards the middle of the 17th century. Decisive for this assertion was the war of Gradisca, fought between the Habsburg and the Venetians (1615–1617).

Keywords: provincial affinity, Gorizia area, Friuli, education, Jesuits, Venice, Inner Austria

VIRI IN LITERATURA

- ARS–AS 1073, II/51r** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r: Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae In Archiducali Collegio Societatis Iesv Labaci Erecta et Inchoata ANNO M. DC. V. Confirmata M. DC. VI.
- Historia Seminarii (1999):** Historia Seminarii Labacensis in qua origo, progressus, benefactores, eiusdemque alumni continentur Ab anno M.DC. Catalogus eorum qui ab initio sunt in seminarium admissi, et quando et quomodo dimissi Ab anno M.DC. V: Črnivec, Ž. et al. (ur.): Ljubljanski klasiki 1563–1965. Ljubljana, maturranti Klasične gimnazije (1941–1958), 49–217.
- Schiviz von Schivizhoffen, L. (1904):** Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca. Görz, Selbstverlag des Verfassers.
- [Seznam]:** Seznam učencev latinske šole v Rušah. V: Mlinarič, J. (1985): Seznam imen iz Latinske kronike. V: Ruška kronika. Maribor, [Krajevna skupnost Ruše], 133–247.
- [Andritsch, J.] (1977):** Einleitung. Geschichte der Grazer Universität 1586–1630 (Eine Skizze). V: Andritsch, J. et al. (ur.): Die Matrikeln der Universität Graz. Bd 1, 1586–1630. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, XI–XXXVI.
- Augustinovič, D. (1995):** Ruška šola. V: Mlinarič, J. et al. (ur.): Ruška latinska šola. Ruše, občina in župnijski urad Ruše, 43–130.
- Capuder, K. (1909):** O luteranstvu na Goriškem. Jahresbericht des K. K. Staatsgymnasiums in Görz, 59, 4–28.
- Capuder, K. (1910):** O luteranstvu na Goriškem. Jahresbericht des K. K. Staatsgymnasiums in Görz, 60, 3–38.
- Casella, L. (2008):** La nobiltà al confine tra Cinque e Settecento. Filoveneziani, filoimperiali e «gente aliena d'altrui dominio». V: Gaddi, M. & A. Zannini (ur.): «Venezia non è da guerra». L'Isontino, la società friulana e la Serrenissima nella Guerra di Gradisca (1615–1617). Udine, Forum-Editrice Universitaria Udinese, 169–185.
- Cavazza, S. (1990):** «Cosi buono et savio cavaliere»: Vito di Dornberg, patrizio goriziano del Cinquecento. Annali di storia Isontina, 3, 7–36.
- Cavazza, S. (1991):** Un'eresia di frontiera: propaganda luterana e dissenso religioso sul confine austro-veneto nel Cinquecento. Annali di storia Isontina, 4, 5–33.
- Cavazza, S. (1994):** La controriforma nella Contea di Gorizia. V: Dolinar, F. M. et al. (ur.): Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria interna 1564–1628. Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Hermagoras / Mohorjeva; Graz, Wien, Köln, Styria, 143–153.
- Cavazza, S. (2006):** La Controriforma nella contea di Gorizia: autorità ecclesiastica e potere politico. Quaderni giuliani di storia, 27, 2, 385–410.
- Ferlan, C. (2006):** La fondazione del collegio dei Gesuiti di Gorizia. Quaderni giuliani di storia, 27, 2, 435–453.

- Ferlan, C. (2012):** Dentro e fuori le aule. La Compagnia di Gesù a Gorizia e nell'Austria interna (secoli XVI–XVII). Bologna, Il Mulino.
- Ferlan, C. (2015):** I gesuiti. Bologna, Il Mulino.
- Golec, B. (2012):** Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledeh hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Golec, B. (2017):** Temporary Croatization of parts of eastern Slovenia between the sixteenth and nineteenth century: changing identities at the meeting point of related peoples. Frankfurt am Main [etc.], P. Lang.
- Južnič, S. (2004):** Začetki moderne znanosti v Ljubljani. Kronika, 52, 3, 317–348.
- Južnič, S. (2005):** Ljubljanska fizika ob prepovedi jezuitov. Kronika, 53, 2, 149–164.
- Južnič, S. (2007):** Ljubljanski profesor Jožef Jakob Maffei, njegovi sorodniki, sodelavci in učenci. Kronika, 55, 1, 17–28.
- Južnič, S. (2015):** Visokošolski pouk naravoslovnih vsebin pri ljubljanskih jezuitih. Kronika, 63, 1, 27–40.
- Kavčič, F. (1896):** Ruška gimnazija. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, 6, 2, 69–75.
- Krahwinkler, H. (1992):** Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.
- Kosi, M. (2018):** Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«; vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lovato, I. (1959):** I Gesuiti a Gorizia (1615–1773). Studi Goriziani, XXV, 85–141; XXVI, 83–130.
- Lukman, F. K. (1960):** Samerda (Sarmeda) Daniel. V: Schmid, A. G. et al. (ur.): Slovenski biografski leksikon. 9. zv. Raab. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 195–196.
- Makuc, N. (2011):** Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Makuc, N. (2015a):** Early modern provincial identity in the border area between the Venetian Republic and the hereditary lands of the Austrian branch of the House of Habsburg. Historijski zbornik, 68, 1, 1–14.
- Makuc, N. (2015b):** Italijanski patriotizem in deželna zavest. Acta Histriae, 23, 1, 17–28.
- Makuc, N. (2015c):** O banditizmu in nasilju ob habsburško-beneški meji v Furlaniji in na Goriškem (17. stoletje). V: Bianco, F. & A. Panjek (ur.): Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 109–132. [Http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6984-08-9.pdf](http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6984-08-9.pdf) (9. 8. 2016).
- Marušič, B. (2013):** Latinski pisci iz 17. in 18. stoletja, rojeni v Solkanu. Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, 10, 6–12.
- Mlinarič, J. (1985):** Ruška kronika. V: Ruška kronika. Maribor, [Ruše: Krajevna skupnost], 116–132.

- Morelli di Schönfeld, C. (2003):** Istoria della Contea di Gorizia in quattro Volumi compresavi un Appendice di note illustrative. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.
- Porcedda, D. (1997):** Gli Stati Provinciali Goriziani all'epoca della Guerra dei Trent'anni. V: Cavazza, S. (ur.): Controriforma e monarchia assoluta nelle province austriache. Gli Asburgo, l'Europa Centrale e Gorizia all'epoca della Guerra dei Trent'Anni. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa, 137–151.
- Pörtner, R. (2003):** The counter-reformation in Central Europe: Styria 1580–1630. Oxford, Clarendon Press.
- Rožac Darovec, V. (2010):** Narod, država in identitete v obmejnih prostorih. Acta Histriae, 18, 1–2, 217–228.
- Štih, P. (2011):** The Middle Ages between the eastern Alps and the northern Adriatic: selected papers on Slovene Historiography and medieval history. Curta, Florin (general editor). Leiden, Boston, Brill.
- Tavano, L. (1997):** La contea di Gorizia nella formazione della monarchia: riforma cattolica, nobiltà e cultura. V: Cavazza, S. (ur.): Controriforma e monarchia assoluta nelle province austriache. Gli Asburgo, l'Europa Centrale e Gorizia all'epoca della Guerra dei Trent'Anni. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa, 127–136.
- Terpin, D. (1997):** Religione, autorità sovrana e autonomie amministrative in Carniola tra cinquecento e seicento. V: Cavazza, S. (ur.): Controriforma e monarchia assoluta nelle province austriache. Gli Asburgo, l'Europa Centrale e Gorizia all'epoca della Guerra dei Trent'Anni. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa, 157–166.
- Trebbi, G. (2002):** Alle origini dell'Arcidiocesi di Gorizia: il dibattito al tempo di Francesco Barbaro. V: Vetrh, J. (ur.): L'arcidiocesi di Gorizia: dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico, 1751–1918 / Goriška nadškofija: od nastanka do konca habsburške monarhije, 1751–1918 / Die Erzdiözese von Görz: von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie, 1751–1918. Udine, Forum, 3–25.
- Verginella, M. (2010):** Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora. Acta Histriae, 18, 1–2, 207–216.
- Zovatto, Pietro (1995):** Il collegio dei gesuiti di Trieste tra umanesimo e pastorale. V: Galimberti, S. & M. Malý (ur.): I Gesuiti e gli Asburgo. Presenza della Compagnia di Gesù nell'area meridionale dell'impero asburgico nei secoli XVII–XVIII. Trieste, Edizioni LINT, 51–76.
- Wiesflecker, H. (1977):** Vorwort des Herausgebers. V: Andritsch, J. (ur.): Die Matrikeln der Universität Graz. Bd 1, 1586–1630. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, VII–VIII.

MONS. LEOPOLD JURCA I NJEGOVO DJELOVANJE U RAZDOBLJU IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA U HRVATSKOJ ISTRI

Ivan MIŠKULIN

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka, Hrvatska
e-mail: ivan.miskulin16@gmail.com

Barbara RIMAN

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva c. 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: barbara.riman@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Vloga duhovnika v Istri skozi zgodovino je bila zelo pomembna in to predvsem pri ohranjanju slovenskega in hrvaškega jezika na prostoru Julijske krajine v času med dvema vojnama. Čeprav je vloga duhovnikov bila izjemno pomembna ta je tematika izjemno slabo raziskana, nekateri duhovniki pa sploh niso poznati širši javnosti. Zato, se v prispevku, med ostalim, problematizira položaj slovenskih duhovnikov na območju hrvaške Istre s posebnim poudarkom na delo in delovanje enega od njih; Leopolda Jurca za katerega se lahko trdi, da je eden od najbolj pomembnih oseb, ki so bile prisotne na območju hrvaške Istre v času med vojnama.

Ključne besede: slovenski duhovniki, Trviž, Leopold Jurca, Istra, hrvaška Istra

IL MONSIGNOR LEOPOLD JURCA E IL SUO RUOLO NEL PERIODO TRA LE DUE GUERRE MONDIALI NELL'ISTRIA CROATA

SINTESI

Nel corso della storia, soprattutto durante il periodo tra le due guerre mondiali, il clero in Istria ha avuto un ruolo importante per la conservazione della lingua slovena e croata nella Venezia Giulia. Nonostante il ruolo del clero fosse importante, esso era poco studiato e alcuni preti erano poco noti. Per tale motivo, il presente contributo ha lo scopo di mettere in luce la difficile posizione dei preti sloveni nell'area dell'Istria croata, tra i quali vengono messi in evidenza il ruolo e l'attività di Leopold Jurca. Jurca può essere considerato come uno dei personaggi storici più rilevanti che avevano operato nell'area dell'Istria croata nel periodo interbellico.

Parole chiave: clero sloveno, Villa di Trevizo, Leopold Jurca, Istra, Istria croata

OKOLNOSTI DJELOVANJA CRKVA U ISTRI U MEĐURAČU

U brojnim je hrvatskim krajevima bilo vidljivo povezivanje slovenskoga i hrvatskog stanovništva. Ono je evidentirano na različitim razinama, a uglavnom uvjetovano političko-povijesnom situacijom određenoga promatranog geografskog prostora. U nekim je krajevima povezivanje bilo intenzivnije, kao što je npr. prostor Istarskog poluotoka. I dok neki autori, promatrajući povezivanje na prostoru slovenske i hrvatske Istre, prije svega ističu veze na obrazovnom (Riman, 2016), kulturnom i ideološkom planu, neizostavna je povezanost i na crkveno-pastoralnom planu (Kržišnik-Bukić, 2006, 36).

Valja naglasiti da je djelovanjem zaslužnih pojedinaca došlo do povezivanja u crkvenim krugovima, koje je kasnije ojačalo (Marušić, 1995, 149), dok je na nekim geografskim prostorima, kao što je to primjer u hrvatskoj Istri, u određenim razdobljima to povezivanje zadobilo i važnu ideološku osnovu, gdje su svećenici zbog ondašnjih političkih pritisaka postali zapravo nacionalno-politički djelatnici (Trogrlić, 2016, 114).

Glede administrativno - teritorijalna crkvena uređenja, prostor je hrvatske Istre razdijeljen između dviju biskupija: Tršćansko-koparske biskupije i Porečko-pulske biskupije. Mjesta u kojima je djelovao Leopold Jurca; Trviž, Beram, Pazin, pripadala su Tršćansko-koparskoj biskupiji, koja je bila nacionalno mješovita biskupija (Pelikan, 2001, 247). Na prostoru hrvatske Istre koji je spadao u Tršćansko-koparsku biskupiju djelovao je veliki broj svećenika slovenske nacionalnosti.

Spomenuti geografski prostor, politički gledano, postao je dijelom Kraljevine Italije nakon Prvog svjetskog rata, isto kao i dijelovi nekadašnjih austrijskih posjeda te Dalmacija. Formalno pravno ti su dijelovi pridruženi Kraljevini Italiji 1920. godine nakon potpisivanja *Rapalskog mirovnog ugovora* između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije (Dukovski, 2012, 222). Tada dolazi i do promjene statusa Slovenaca i Hrvata koji su živjeli na tom geografskom prostoru koji je došao pod upravu Kraljevine Italije. Promjenom granica postali su nacionalna manjina. Na područjima, koja su bila pripojena Kraljevini Italiji, živjelo je oko 350.000 Slovenaca i 150.000 Hrvata, uz 270.000 Nijemaca, 19.500 Ladina i 5.000 pripadnika drugih nacionalnosti. Iako se u samom početku obećavalo da će se pitanje prava nacionalnih manjina na prostorima koji su postali sastavni dio Kraljevine Italije riješiti, realnost je nakon potpisivanja *Rapalskog mirovnog ugovora* bila drugačija (Klemenčić, 2010, 15–16).

U takvoj situaciji poslijeratnog talijanskog zanosa, kada je došlo do ujedinjenja talijanskog naroda u jednu državu, nije bilo razumijevanja za Slovence i Hrvate koji su bili predstavnici zemlje, koja je svojim nastankom zapriječila Italiji potpuno i monopolno upravljanje jadranskim prostorom (Klabjan, 2007, 250). Slovenci i Hrvati koji su živjeli unutar Kraljevine Italije doživljavani su kao *peta kolona* Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a cilj pogranične politike u Julijskoj krajini bio je uništenje narodnog identiteta slovenskog i hrvatskog stanovništva, koristeći pritom različite nasilne i represivne postupke (Kosmač, 2016, 802).

Nasilje je podupirala i politička retorika u Kraljevini Italiji koja je imala paternalistički prizvuk; mali slovenski/hrvatski čovjek, te se očekivalo da će se zbog tisućugodišnje (talijanske) kulture ti, *Slavi*, *Jugoslavi*, ubrzano asimilirati i postati lojalni talijanski državljani. Retorika je postajala sve agresivnija, a slavenska kultura je označavana kao manje vrijedna i barbarska (Klabjan, 2007, 250).

Nasilje je podrazumijevalo progone te različite političke pritiske, prije svega na visokoškoloovane civile: slovenske i hrvatske svećenike, ali i učitelje, pravnike, liječnike i intelektualce. Već na prizvuk ikakve sumnje bili su zatvarani i suđeni (Bajc, 2012, 395).

Potrebno je spomenuti da je u razvoju razmatrana perioda moguće govoriti o formiranju fašizma i fašističkog pokreta (čitaj terora) u ruralnim krajevima (a tu spada i Trviž i okolica) kao o fašističkom pokretu koji je imao *agrarni* (ruralni) karakter te je, kao takav, mijenjao ne samo socijalnu već i nacionalnu strukturu krajeva koje bi zahvatio. To i jest jedna od značajki fašističkog pokreta na Pazinštini.

Osim što je *agrarni* fašizam bio suprotstavljen *urbanom*, u nikad ne prevladanoj nacionalnoj komponenti, on je suprotstavljen i *gradsko-salonskom* fašizmu. *Agrarni* je fašizam izrazito militantan, vulgaran, impulziv, stereotip agresivnog i *revolucionarnog* squadrizma, kojeg su podržavale mlađe starosne grupe (Dukovski, 1994, 131), te je utoliko za svećenike koji su djelovali na ruralnom području hrvatske Istre još dodatno otežavao situaciju.

CRKVA NA PROSTORU JULIJSKE KRAJINE

Nasilje koje se provodilo bilo je vidljivo na svim razinama društvenog i političnog života u Julijskoj krajini: školi, Crkvi, upravi, tisku i u drugim okosnicama svakodnevice (Pelikan, 2002a, 445).¹ Osim zatvaranjima i deportacijama, to je razdoblje obilježila i povremena i/ili stalna zabrana uporabe slovenskog i hrvatskog jezika pri bogoslužju, a u drugoj polovici tridesetih godina javlja se i pritisak od strane uprave same Crkve da se prekine s uporabom slovenskog i hrvatskog jezika prilikom obreda i katehizacije (Pelikan, 2001, 247).

Koliko su svećenici te drugi intelektualci bili pod prismotrom govori i činjenica da je *Prefektura* u Puli već 1923. godine izradila popis od 42 nepouzdana svećenika. Popisi su rađeni i narednih godina (Trogrlić, 2016, 116), a optužbe su bile različite, od otvorenog pokazivanja hrvatskih osjećaja i zanosa (Matija Kurelić, Pazinski Novaki) i druženja s istaknutijim svećenicima (Leopold Jurca, Trviž; Josip Grašić, Beram; Božo Milanović, Trst) koji su bili označeni kao veliki protivnici talijanske kulture ili zato što su držali propovijedi na hrvatskom jeziku i branili pohađanje tečajeva talijanskog jezika (Šime Frulić, Grdoselo) (Trogrlić, 2016, 117; Trogrlić, 2019, 244–246).

1 Broj napada na hrvatske i slovenske svećenike je bio velik. Stipan Trogrlić (2016, 114–116) navodi 28 slučajeva napada na slavenske, ali i talijanske svećenike koji su se desili do 1921. godine. Talijanski svećenici su bili izloženi napadima jer se poput slavenskih svećenika nisu pokoravali politici talijanizacije crkvenih obreda.

Rezultati provedene politike bili su vidljivi na promjenama nacionalne strukture klera u prije spomenutim biskupijama. U Tršćansko-koparskoj biskupiji došlo je do povećanja broja talijanskih te smanjenja broja slovenskih i hrvatskih svećenika. U Biskupiji je do 1933. godine bilo novopostavljeno 28 talijanskih svećenika. Spomenuti broj svećenika postavljen je u župe gdje je do tada djelovalo više od četrdeset slovenskih i hrvatskih svećenika (Pelikan, 2001, 251).

Djelovanje slovenskih i hrvatskih svećenika je imalo i dodatnu težu. Od nacionalnih podjela, posebno u vrijeme visokih nacionalnih tenzija krajem 19. i početkom 20. st., nisu bile pošteđene ni kleričke strukture Katoličke crkve u Istri. Dokaz tome su i svećenička udruženja u Tršćansko-koparskoj biskupiji, formirana prema nacionalnom kriteriju (Trogrlić, 2008, 123). Oni su (kako Slovenci tako i Hrvati) u vrijeme između dvaju svjetskih ratova bili financijski podupirani iz Kraljevine Jugoslavije. Naime, važno je napomenuti kako je početkom 30-tih godina u Julijskoj krajini zabilježeno organizirano tajno (protudržavno) djelovanje slovenskih i hrvatskih svećenika, koji su jasno deklarirali svoj otpor prema politici „oba Rima“. U Julijskoj krajini je tako zabilježeno plansko odgajanje svećeničkog podmlatka uz financijsku pomoć Kraljevine Jugoslavije. Deklarirani cilj slovenskih i hrvatskih svećenika je bilo udruženje u Zboru svećenika sv. Pavla² (npr. 1936. je u Zbor bilo uključeno 276), oblikovati uvjete za odcjepljenje Julijske krajine od Italije te njeno priključenje Kraljevini Jugoslaviji (Pelikan, 2003, 50).

Ujedno je potrebno napomenuti, da su imali želju za osnivanjem slavenske nadbiskupije (Pelikan, 1997, 34). Djelovanje hrvatskog i slovenskog svećenstva na području Julijske krajine u međuratnom razdoblju ima šire međunarodno značenje. Za razliku od drugih europskih zemalja, u kojima je redovito dolazilo, ako ne do otvorenog povezivanja, onda svakako do koketiranja političkog katolicizma s radikalno desnim pokretima i ideologijama, ovdje se politički katolicizam povezuje s antifašističkim pokretom (Trogrlić, 2008, 124).

Ali kada se analizira njihovo razmišljanje o nacionalnom identitetu, potrebno je naglasiti da su se s jedne strane borili za ideju uključivanja u Kraljevinu Jugoslaviju i da bi se stoga mogli okarakterizirati kao *Jugosloveni*, ali s druge strane u svojem su djelovanju očuvali i osjećaj pripadnosti svojem narodu, te ih možemo promatrati i kao Slovence, odnosno Hrvate. To je svakako do sada još neistražena tematika i o njoj su pisali tek rijetki znanstvenici (Pelikan, 2002b).

2 Zbor svećenika svetog Pavla, staleška organizacija slovenskih i hrvatskih svećenika osnovana 1899., te obnovljena 1920. sa sjedištem u Gorici nakon što je njezina djelatnost za vrijeme Prvog svjetskog rata potpuno zamrla. Službeno mu je glasilo bilo *Zbornik svećenikov svetega Pavla*, mjesečnik na slovenskom jeziku koji je izlazio do 1928. Na početku 1930. godina 20. stoljeća prešao je u tajno djelovanje izrazito narodnjačkoga, antifaašističkoga značaja. Svrha njegova rada bilo je priključenje Julijske Veneције Kraljevini Jugoslaviji, od koje je dobivao trajnu financijsku potporu u prilično velikim godišnjim iznosima. Za vrijeme Drugog svjetskog rata svećenstvo uključeno u Zbor se počelo razmimoilaziti zbog odnosa prema *Osvobodilni fronti* u kojoj su vodeću ulogu imali komunisti. Na kraju rata primorsko je svećenstvo nastupilo jedinstveno i poduprlo zahtjev za priključenje Jugoslaviji (Trogrlić, 2008; Pelikan, 2000, 192).

Jasno je, iz dosadašnjih istraživanja i postojeće literature da su svećenici imali važnu ulogu u očuvanju hrvatskog i slovenskog jezika u Julijskoj krajini. Njihova uloga dobiva dodatnu težinu ako se zna da su dosadašnja istraživanja manjinskih zajednica pokazala, da su upravo svećenici bili vrlo važan faktor pri očuvanju nacionalnog identiteta i jezika. Rezultati istraživanja koja su bila provedena među pripadnicima migrantskih zajednica pokazuju da postoji jaka veza između religijskog života i etničkog identiteta i to zato što su svećenici, sa migrantima koji su tvorili manjinsku zajednicu u određenoj državi, dijelili zajednički nacionalni identitet (Cercel, 2011; Zucchi, 1983). Iskustvo formiranja i pridruživanja etničkim župama, gdje se govorio manjinski jezik djelovao je u smjeru da su i pripadnici manjinske zajednice lakše prihvaćali svoj identitet (Zucchi, 1983). Među pripadnicima slovenske manjinske zajednice vidljivo je da je osim pozitivnog utjecaja na nacionalni identitet, Crkva utjecala i na očuvanje slovenske kulture, kao i na političke stavove (Martha, 2007, 150).

Čini se važnim naglasiti ulogu svećenika među Slovencima i Hrvatima, kao manjinskim narodima, jer je upravo njihova prisutnost bila vrlo važna pri očuvanju narodnog jezika. Kao što je već spomenuto to se nazire u radu Leopolda Jurca. Uloga svećenstva pri očuvanju slovenskog i hrvatskog jezika (u prostoru Julijske krajine) bila je važna jer su njihovi govornici u razdoblju između dvaju svjetskih rata bili šikanirani i marginalizirani. Zaključci dosadašnjih istraživanja o ulozi svećenstva u manjinskim zajednicama su primjenjivi i na ovom primjeru kao i na primjeru drugih svećenika u Istri koji su djelovali među slovenskim i hrvatskim stanovništvom u međuratnom razdoblju.

SLOVENSKI SVEĆENICI U HRVATSKOJ ISTRI IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

Iako je na prostoru hrvatske Istre djelovao znatan broj svećenika koji su dolazili iz slovenskih krajeva, a neki su za sebe i napominjali da su Slovenci, međuratno razdoblje bilo je jedno od važnijih, kada je na prostoru hrvatske Istre zabilježen određen broj slovenskih svećenika koji su u teškim uvjetima djelovali u smjeru očuvanja hrvatskog jezika i kulture. O nekim se zaslužnim svećenicima, koji su mnogo učinili za hrvatsko stanovništvo, ovisno o tome gdje su djelovali, pisalo. Moguće je i spomenuti neke svećenike koji su pustili dublji trag u hrvatsko-slovenskim odnosima u promatranom razdoblju, kao što je npr. bio Anton Požar. Ipak, pregled literature ukazuje na činjenicu da ta tema nije dovoljno istražena, odnosno, da se o njoj ne zna dovoljno. Postoje navodi koji ukazuju na činjenicu da su slovenski svećenici djelovali u hrvatskoj Istri između dvaju svjetskih ratova puno aktivnije nego li je do sada prikazano/prikazivano.

Otvora se i pitanje: Koji su bili razlozi dosadašnje nezainteresiranosti za tu predstavljenu tematiku? Nepobitno, suradnja je postojala, a o tome svjedoče i aktivni sudionici onog vremena, pa tako Božo Milanović piše:

Hrvatski i slovenski svećenici živjeli su pod Italijom u međusobnoj prijateljskoj suradnji i slozi. Sastavljali smo žalbe za naše biskupe i razne kongregacije u Vatikanu

[...] Najviše smo se borili protiv odnarođivanja naših sjemeništara i protiv neopravdanog uvađanja talijanskih propovjedi i pjesama u crkve. [...] Posebnu sam vezu podržavao sa svećenicima u Istri - npr. sa župnikom Josipom Grašićem, Liberatom Slokovićem, Leopoldom Jurcom, Tomom Bankom [...] (Milanović, 1976, 102).

O suradnji svjedoči i Štefan (Stjepan) Cek:

U Istri je djelovalo više slovenskih svećenika. Tršćanska se biskupija protezala sve do Pazina i Učke pa je u nestašici hrvatskih svećenika tršćanski biskup slao onamo u hrvatske župe Slovence. [...] Mi Slovenci lijepo smo se snalazili među Istranima. Možda su na početku vjernici primjećivali da nismo Hrvati, ali ta je razlika brzo nestala. Potrudili smo se brzo naučiti hrvatski jezik; voljeli smo taj jezik, voljeli taj jednostavan i plemenit narod, u hrvatskim svećenicima gledali smo doista svoju braću, ta i u školama smo bili zajedno s njima pa smo doista bili mi njihovi i oni naši. U dvadeset osam godina moga boravka među Hrvatima ne pamtim da je ikada došlo do koje napetosti zbog nacionalne pripadnosti (Cek, 2013, 63).

Cek navodi i neke svećenike koji su djelovali u hrvatskoj Istri u vrijeme Drugog svjetskog rata, ali se o njima u slovenskim ili hrvatskim biografskim leksikonima kao i znanstvenoj ili stručnoj literaturi pronalaze samo osnovni biografski, a nekada i nikakvi, podaci. O njima se može doznati ponešto iz tadašnjeg tiska, ali i to su samo pabirci, da se otprilike može vidjeti u kojem su dijelu Istre djelovali.³ To je ujedno i jedan od razloga zašto je o svećenicima relativno teško pisati jer su često mijenjali župe u kojima su djelovali, a s time i izvori nisu na jednom mjestu već su razbacani po župama biskupije (ili čak biskupijama).

Spomenuti Stjepan Cek u svojoj biografiji nadalje piše da su u isto vrijeme u hrvatskoj Istri službovali „[...] Rozman (Alojz op. aut.) u Roču i Dolenjoj Vasi, Jože Vidau [...] Rudi Zafran u Žminju, Franjo Stegel u Barbanu [...]“ (Cek, 2013, 63).

O rijetkima se mogu pronaći detaljniji podaci njihova djelovanja i života, iako se i to donekle počelo mijenjati. Tako se čini važnim spomenuti da je 2014. godine izašla knjiga o Rufolfu Zafranu i vjerskom životu župe Žminj, župe u kojoj je djelovao od 1946. do 1963. godine (Orbanić, 2014).

O Stjepanu Ceku⁴ se nešto pisalo i to prije svega u kontekstu *Krvave krizme* 24. 8. 1947. godine u župi Lanišće (Simčić, 2001), ali bi njegovo djelovanje bilo

3 Tako se npr. za Vladimira Rebeka može iščitati da je iz Šumberka 1939. godine prebačen u Dekane (Bogoljub, 1939, 283).

4 Stjepan Cek (Štefan), svećenik (Hruščica kraj Podgrada, 30. 1. 1913. – Izola, 22. 1. 1985). Gimnaziju i teologiju završio je u Gorici. Za svećenika je zaređen 23. 3. 1937. godine. Prva službu obavljao je u Kaščergi (kraj Pazina), potom u Slumi i Brestu (Ćičarija). Tijekom Drugog svjetskog rata bio je župnik u Dolenjoj Vasi (Lupoglav), a 1946. godine postao je župnik u Lanišću. U listopadu 1947., osuđen je na šest godina strogoga zatvora s prisilnim radom. Nakon zatvora služi redom u župama; Karojba, Pićan, Lindar, Lovrečica i Novigrad. Godine 1965. vraća se u Sloveniju gdje je bio župnik u Šmarju i Dekanima. Sahranjen je u Dekanima (Trogljić, 2014, 239–244).

potrebno detaljnije istražiti. Svoj je život djelomično opisao u knjizi *Uspomene na svećeničke godine u Istri, 1937.–1965.* (Cek, 2013). Drugi svećenik koji je imao vrlo važnu ulogu u hrvatskoj Istri, a također je iz Slovenije, je Josip Grašič,⁵ o kome se također pisalo tek usputno. Njegov je doprinos kulturi u hrvatskoj Istri bio vrlo velik.

Upravo stoga što je djelovanje brojnih svećenika vrlo slabo poznato i još manje prikazano hrvatskoj i slovenskoj znanstvenoj ali i široj javnosti, javila se potreba da se prikaže djelovanje Leopolda Jurce za vrijeme između dvaju svjetskih ratova.

LEOPOLD JURCA I MOJA LETA V ISTRI POD FAŠIZMOM – VAŽNO SVJEDOČANSTVO

Upravo je on jedan od svećenika koji su svojim djelovanjem i osvješćivanjem crkvene zajednice (u kojima su služili) o važnosti hrvatskog jezika i kulture uspjeli sačuvati osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu. Radom se željela naglasiti i uloga slovenskog svećenstva u hrvatskoj kulturnoj i političkoj povijesti.

Godine 1987. izašla je knjiga Leopolda Jurce *Moja leta v Istri pod fašizmom*, ali iako je on bio svećenik koji je vrlo intenzivno proživio razdoblje između dvaju svjetskih ratova, do danas, niti hrvatska, a niti slovenska historiografija Leopoldu Jurci nisu pridavale veću pažnju. Iako, u odnosu na neke druge svećenike, postoje radovi koji su djelomično obradili neke dijelove njegovog života, a prije svega njegova sjećanja na mladu misu. Međutim, u postojećim radovima nedostaje njegovo uvrštavanje u povijesni kontekst političke situacije razdoblja u kojem je djelovao. O njemu i njegovom radu, gdje je bio nazivan čak i hrvatskim domoljubom piše Jakov Jelinčić (2009, 174–190). Spomenuti rad se temelji na župskoj kronici koju je pisao Leopold Jurca. U godini njegove smrti izašlo je nekoliko kraćih nekrologa, prije svega, u slovenskim tiskovinama. O njemu je završni rad napisao i Ivan Miškulin (2016).

Osim prikaza djelovanja Leopolda Jurce, cilj je ovog rada potaknuti hrvatske i slovenske znanstvenike, prije svega mlade, na daljnja istraživanja kako uloge samog Jurce, tako i uloge drugih slovenskih svećenika u životu hrvatskog dijela Istre, ali i cijele Hrvatske.

5 Josip Grašič, svećenik (Križe pri Trziču, 4. 3. 1863. – Spodnji Brnik, 6. 5. 1949.), bio je veliki zagovornik hrvatskog jezika i slavenskog stanovništva u Istri. Nakon studija teologije u Gorici službovao je prvo u Gračišću i Pičnu, a od 1890. do 1930. u Bermu, gdje je izgradio novu crkvu i zvonik, popravio crkvu Majke Božje na Škrilinah i organizirao tečajeve za mladež. U Pazinu je bio općinski odbornik te je njegova kuća postala stjecištem uglednih i školovanih ljudi onoga vremena u Istri i Sloveniji, s kojima je održavao tjesne veze. Godine 1898. bio je u izaslanstvu koje je pošlo na razgovore s vlastima u Beču radi osnutka Hrvatske gimnazije u Pazinu. Sudjelovao je u izgradnji đačkoga doma i gosp. škole, u osnutku Tiskovnoga društva i tiskare (1910.), u prijenosu Pučkoga prijatelja iz Krka u Pazin (1911.) i njegovom ponovnom pokretanju (1919.). Biskup Karlin imenovao ga je počasnim kanonikom (1914.). Nakon I. svj. rata morao je, zbog svoje aktivnosti, pobjeći pred fašizmom u Jugoslaviju. Već je od 1923. godine bio na popisu za Kraljevinu opasnih osoba (Klen, 1955, 17–18; PSBL, 1979, 473–747).

Slika 1: Mlada misa Leopolda Jurca, Općine, 7. srpnja 1929.; Izvor: privatni album obitelji Sironić – Miškulin.

Rad se temelji prije svega na uspomencama koje je u knjizi *Moja leta v Istri pod fašizmom* iznio Leopold Jurca (1978). Nije prevedena na hrvatski jezik te zbog jezične barijere nije dostupna širem broju hrvatskih čitatelja, koji su zainteresirani za spominjanu tematiku.

U radu su korišteni i podaci dobiveni iz primarnih izvora odnosno na *Kronici župe B.D.M. Trviž 1929.–1945*. Potrebno je napomenuti da je Leopold Jurca *Kroniku* pisao za vrijeme cijelog svog župništva u Trvižu. Pregledane su bile i: *Kronika Djevojačkog društva Presveta Srca Isusova*, *Kronika Apostolata muževa i mladića*, *Kronika Malih Križara i Križarica*, te *Kronika Materinskoga društva Srca Isusova u Trvižu*. Sve kronike se danas čuvaju u župnom arhivu župe Kraljice svete Krunice u Trvižu.

Svakako je važno napomenuti da su bili izvedeni i razgovori s osobama (Danilo Perčić; Milan Sironić; Nevenka Sironić) koje su bile bliske Leopoldu Jurci tijekom njegovog rada u župama Trviž i Pazin. Podaci dobiveni iz intervjuja sa svjedocima Jurcina djelovanja su zbog određene doze subjektivnosti posebno ilustrativni i obogaćuju prikaz njegovog djelovanja.

LEOPOLD JURCA I NJEGOV ŽIVOT

Leopold Jurca rodio se 4. travnja 1905. u Braniku na Primorskom u Sloveniji. Otac Karlo Jurca bio je stručnjak za poljoprivredu te je kao državni zaposlenik

službovao u različitim krajevima Austro-Ugarske Monarhije, tako da je Leopold kao dječak pohađao škole u različitim mjestima (PSBL, 1981, 600–601). S obitelji se još kao dječak preselio u Opčine. Tijekom Prvog svjetskog rata, otac mu je bio uhićen kao austrijski vojnik, a umro je u zarobljeništvu 1918. godine. Majka je ostala sama s djecom te se morala brinuti za Leopolda i dvije kćeri Ivanka i Mariju.

Prva dva razreda gimnazije Leopold Jurca završava u Trstu. Nakon što je bila ukinuta slovenska gimnazija u Trstu odlazi na školovanje u Šentvid pri Ljubljani u biskupijsku gimnaziju s pravom javnosti. Ondje je maturirao s odličnim uspjehom 1925. godine. Bogoslovne studije završava u Gorici, a tršćanski ga je biskup Alojzije Fogar zaređio za svećenika Tršćansko-koparske biskupije u katedrali Sv. Justa u Trstu 30. lipnja 1929. godine. Mladu je misu slavio na Opčinama 7. srpnja 1929. godine. Dekretom br. 354/6 od 1. kolovoza 1929. biskupskog ordinarija tršćansko-koparskog imenovan je trviškim župnikom (PSBL, 1981, 601).

Već od samog početka svećeničkog djelovanja Leopold Jurca se nailazio u teškim situacijama. Naime, i okolnosti proslave Mlade mise, koju je proslavio 7. srpnja 1929. godine, bile su otežavajuće. Sama proslava Mlade mise bila je pod strogom kontrolom tadašnje vlasti te je pritisak bio velik. O tijeku zbivanja za vrijeme mlade mise, moguće je saznati prije svega iz opisa kojeg je Leopold Jurca pustio u svojem djelu (1978, 32–34). Sama proslava Mlade mise, kao i pjevanje bili su na talijanskom jeziku, dok je propovijed unatoč svim nastojanjima i prijetnjama, bila na slovenskom jeziku. Izrekao ju je vlč. Franc Malalana.⁶ Kao rezime cijelog događaja Leopold Jurca zapisao je: „*Ob priložosti nove maše Leopolda Jurce na Opčinah so fašistični voditelji pokazali nespravljivo sovraštvo do vsega, kar je slovensko*“ (Jurca, 1978, 34).

ŽUPNIK U TRVIŽU

Odmah nakon mlade mise bila mu je dodijeljena služba u župi Trviž, nedaleko od Pazina, a nakon odlaska Josipa Grašića iz Berma, Leopold Jurca je dobio na upravljanje i tu župu sve do 1935. godine i potom još jednom od 1937. do 1945. godine, kada ga je tršćanski biskup imenovao za ravnatelja biskupijskog sjemeništa u Pazinu.

Dolaskom Leopolda Jurce u Trviž, župa je nakon 6 godina ponovo dobila svojeg župnika. Do tada je župu vodio svećenik iz druge župe, msgr. Stjepan Krokek (Pavlišić, 1999, 189–191; Jelinčić, 2009, 174). Po njegovu dolasku župa je 1929. godine brojila oko 900 stanovnika (ŽAŽ KKT, 1–2; Jelinčić, 2009, 180). Tu tvrdnju potvrđuje i posljednji popis učinjen prije Prvog svjetskog rata, gdje je u Trvižu 1910. godine bilo zabilježeno 909 stanovnika i to svi Hrvati (Gelo et al., 1998, 2249).

6 Franc Malalan, svećenik (Opčine 4. 12. 1891. – Trst, 12. 11. 1960.), pohađao je njemačku gimnaziju u Trstu, a maturirao je 1911. godine, Bogosloviju je završio 1915. godine kada je i posvećen. Neko vrijeme je djelovao u Sežani. Tijekom Prvog svjetskog rata borio se u Galiciji. Nakon rata bio je u bolnici do 1920. godine, a potom odlazi u Osp gdje je bio župnik i dekan 19 godina. Prije Drugog svjetskog rata bio je konfisciran u Pacentro. Vratio se 1941. godine i postao župnikom u Borštu gdje je ostao do 1959. godine kada je dao otkaz. Umro je godinu dana kasnije (PSBL, 1983, 340).

Čini se važnim spomenuti da je Leopold Jurca u Trviž došao u razdoblju nakon što je već došlo do određenog razvoja fašističkog pokreta, te je isti trajao već desetak godina i stoga se Leopold Jurca već susreo s određenim organizacijama i pojedincima koji su bili izrazito neskloni hrvatskom i slovenskom (te bilo kakvom slavenskom) jeziku.

Iako se, prema vlastitim riječima, Jurca trudio ostvariti dobre kontakte s općinskom vlašću u Trvižu, to mu nije uspjelo. Već nekoliko mjeseci nakon dolaska u župu dolazi do prvog incidenta i to s učiteljicom koja je željela nadzirati kojim jezikom djeca govore u crkvi, a sve u cilju sprječavanja uporabe hrvatskog jezika (Jurca, 1978, 17–18). Upravo je to i bio jedan oblik pritiska za prelazak na talijanski jezik koji se provodio preko različitih društvenih, gospodarskih, kulturnih i brojnih političkih institucija (Dukovski, 1992, 131).

Pritisak na Leopolda Jurcu vršio je i tajnik fašističke stranke iz Pazina, Ettore Gabrielli, koji si je dao za pravo da novom župniku daje upute o tome kako organizirati pastoralni rad u župi naglašavajući da svu vjersku poduku, obrede te osobito propovjedi mora održavati na talijanskom jeziku. Tim postupkom vlasti su se izravno miješale u rad župe i župnika. Kako se Leopold Jurca se nije držao dobivenih savjeta i uputa, stoga je došlo do poremećenih i intenzivnih odnosa s vlastima koji će trajati do 1943. godine.

Ti sukobi su se s vremenom intenzivirali te je Leopold Jurca označen kao politički problematična osoba koju treba pojačano nadzirati. Jasan stav kojeg je Jurca imao u vrijeme vršenja župničke službe u Trvižu, zadržao je cijelo vrijeme svojeg djelovanja. U svojoj knjizi *Moja leta Istri pod fašizmon* Jurca naglašava:

Morali smo poleg dušno pastirskega dela braniti in rešavati še narodnostno bit naših ljudi. Morali smo biti v prvi vrsti božji služabniki, da širimo božjo čast in skrbimo za zveličanje zaupanih nam duš, a takoj nato biti tudi varuhi in branilci materinega jezika in narodnosti svojih vernikov, saj je bilo to v zvezi z dušnim pastirstvom (Jurca, 1978, 99).

Shvaćao je od kakve su važnosti bili slovenski i hrvatski svećenici za stanovništvo u Istri, te je u svojem djelu naglasio, da su Slovenci i Hrvati uspjeli zadržati svoj jezik i zato jer nisu uspjeli „slovenske duhovnike zamenjati z italijanskimi“ (Jurca, 1978, 101).

Promatrajući njegovo djelovanje valja naglasiti da je upravo 1931. godina bila vrlo teška za Leopolda Jurcu jer je bio optužen da je bez dozvole dijelio knjige i časopise te je bio kažnjen s globom od 500 lira. Njegov sakristan Karlo Martinčić, dobio je za isti prekršaj istu globu, ali i mjesec dana zatvora.⁷ Zapravo se radilo o

7 Potrebno je spomenuti da je iste godine za sličan prekršaj bio optužen i svećenik Josip Gortan (Jugoslovan, 5. 3. 1931: Preganjanje hrvaškega klera v Istri, 1). Protiv svećenika T. Banka u Sv. Ivanu od Šterne i Alojzija Silvanija, župniku u Roču 1932. godine su pokrenuti postupci jer su imali propovjedi u hrvatskom jeziku te su djeci dijelili hrvatske molitvenike (Ponedeljski Slovenec, 21. 3. 1932: Cerkevni vesti, 3). Kaznu je za istu djelatnost iste godine dobio i župnik Šime Frulić u Grdoselu, morao je platiti 100 lira (Milanović, 1976, 67). Takvih i sličnih primjera ima vrlo mnogo. A neke detalje navodi i Gaetano Salvemini (Mladi plamen, studeni 1933: Spoznanje resnice, 139–142).

tome da je Leopold Jurca dijelio knjige članovima Družbe sv. Mohora za Istru,⁸ ali su talijanske vlasti to obrazložile kao prekršaj usprkos tome što, kako Jurca tvrdi:

Dokazal sem tudi neosnovanost drugih trditev obtožbe. Knjig nisva delila na javnem prostoru. Karabinjerji iz Pazina za svojo trditev niso navedli niti ene priče, sami pa takrat niso bili zraven. Po knjige ni mogel priti kdorkoli, temveč le člani Društva sv. Mohorja, ki so se na knjige prethodno naročili in plačali. Društvo sv. Mohorja za Istro so pristojne oblasti priznale, tako nisem imel le dovoljenje, temveč pravico in dolžnost razdeljevati knjige društva, katerega dejavnost je v skladu z zakonodajo (Jurca, 1978, 25).

O tom su događaju obavještavale i talijanske novine u negativnom kontekstu gdje su Leopolda Jurcu prozivali da „dobiva iz Zagreba protiitalijansko propagandno gradivo in na motornem kolesu kroži po deželi, da bi vzdrževal zvezo s srbskimi agenti [...]“ (Jurca, 1978, 26). Slovenske novine, koje su osuđivale postupke talijanske vlasti, obavještavale su: „*Sodnik je sodil – na ukaz orožnikov!*“ (Slovenec, 20. 5. 1931, 3), „*V ječo moraš za vsako ceno*“ (Slovenec, 18. 9. 1931, 3) i slično.

Jurca je pastoralni rad osmišljavao tako da je obuhvaćao sve župljane. Radio je sa svim uzrastima posebno, prilagođavajući se narodu u pogledu tumačenja i kateheza. Kao što je već rečeno, često je zbog svojeg rada dolazio u sukobe, a i činjenica da je do 1937. godine Leopold Jurca bio kod suca za prekršaje 5 puta, ilustrira situacije u kojima se mladi župnik nalazio. Suđen je zbog prijestupa poučavanja vjeronauka u hrvatskom jeziku, vođenju vjerskih obreda na hrvatskom jeziku te širenju hrvatskoga tiska među narodom (Miškulin, 2016).

Tako je na kvesturu u Pulj bio pozvan i 1932. godine i to upravo u nedjelju, kada je kao svećenik imao najviše posla. Tamo su ga pokušali uvjeriti da počne držati propovijedi na talijanskom jeziku, odnosno, nametali su mu da djecu treba podučavati vjeronauk na talijanskom jeziku (Ponedjeljski Slovenec, 21. 3. 1932: Cerkvni vesti, 3). Leopold Jurca je taj događaj opisao:

Na kvesturi so me zadržali točno eno uro, od enajstih do poldne. Sprejel me je nekakšen referent in mi začel takoj naštevati „grehe“ in „zločine“, ki sem jih poznal že za prejšnjih obtožnic. Vi ste glavni in najaktivnejši hrvatski propagandist. Dan za dnem dobivamo obvestila o vaši protiitalijanski dejavnosti. Odločno in sistematično

8 Društvo sv. Mohora za Istru, književno je društvo osnovano 1924. u Bermu radi »*kulturnog, ćudorednog i gospodarskog uzdizanja istarskih Hrvata*«. Taj je cilj nastojalo ostvariti uz pomoć dobre, popularno pisane i seljačkom svijetu bliske knjige. Pod fašističkom vlašću društvo je djelovalo kao bratovština kako bi pod zaštitom vjerske udruge izbjeglo progone i lakše razvijalo svoju djelatnost. Sjedište mu je bilo u Trstu, a radi prikrivanja stvarnih ciljeva u svakodnevnom radu koristilo se talijanskim nazivom Sodalizio San Ermacora. Inicijator osnivanja i njezin prvi predsjednik bio je bermški župnik Josip Grašić. Nakon njega tu je dužnost obavljao supetarski župnik Liberat Sloković, a posljednji predsjednik bio je Božo Milanović. Nakon početnoga tolerantnoga stava, vlasti u Trstu sve su češće nadzirale i zastrašivale članove, a od 1943. do 1945. nijedna se knjiga nije mogla objaviti bez odobrenja prefekture (Milanović, 1976, 66–69).

Slika 2: Leopold Jurca s Brankom i Petrom Sironićem, Trviž 1942.; Izvor: privatni album obitelji Sironić – Miškulin.

se upirate našem poitalijančevanju domaćega prebivalstva. Hoćemo te ljudi narediti Italijane. Na voljo imamo vsa sredstva, da bomo odstranili ali uničili vse tiste, ki temu nasprotujejo. Tako smo pripravili vse potrebno, da tudi vas konfiniramo za pet let, če ne boste nehali s svojo dejavnostjo. Posebej vas opozarjam, da morate otroke poučevati verouk izključno v italijanščini. (Jurca, 1978, 67).

No, nije posustao, a nakon razgovora i savjetovanja s biskupom, počeo je nakon hrvatskog čitati evanđelje na talijanskom jeziku i tu je proceduru ponovio nekoliko puta, ali je ubrzo odustao (Jurca, 1978, 69).

Osim poziva, upozorenja i tužbi od strane državnih vlasti, koje su bile upućene Leopoldu Jurci osobno, nemali broj spomenutih poziva, upozorenja i tužbi bio je upućen i biskupskom ordinariju u Trst, s namjerom i željom da biskup intervenira i spriječi daljnje svećenikovo neadekvatno djelovanje. Upravo je stoga i bila bogata korespondencija kao i česta savjetovanja Leopolda Jurce i biskupa.⁹

Hrvatski je jezik, ali i hrvatske običaje, prije svega povezane s Crkvom njegovao kroz direktan doticaj sa svim vjernicima, bez obzira na godine. Njegov predan rad je vidljiv u različitim segmentima iako promatrajući iz današnje perspektive u nekim trenucima i rigorozan, prije svega iz svojih zahtjeva prema mladima. Sve aktivnosti koje je provodio bile su isključivo vezane za hrvatski jezik i kulturu naroda gdje je službovao, a borio se protiv svih mogućih talijanskih utjecaja. S neke strane je to bilo i moguće jer je djelomično bio i autonoman u svojem radu, ali svejedno su postojali i različiti načini kako su ga željeli spriječiti u njegovom narodno-preporodnom radu. Prije svega je bio svjestan da je potrebno posebnu pažnju dati vjernicima svih uzrasta.

Tako je potrebno spomenuti da se nedjeljom na misi umjesto latinskog *Tantum ergo* pjevalo *Sakramentu dakle tomu*. Propovijedao je i predvodio večernice na hrvatskom jeziku, a to je opravdavao činjenicom: „[...] jer u župi nema niti jednog Talijana, osim dviju učiteljica, i učitelja, koji je Dalmatinac iz Zadra i razumije hrvatski (Giovanni Ballarin)“ (ŽAŽ KKT, 1–2; Jelinčić, 2009, 180). Mladi se župnik na sve načine pokušao približiti župljanima, napose mladima. Dok bi se djeca igrala na središnjem trgu u mjestu, gdje se ujedno nalazi i župna kuća, Jurca se nije libio izaći i s najmanjima igrati se s loptom, a kad bi zazvonilo podne svi bi zajedno izmolili *Andeo Gospodnji* (Peričić, 2013). Župnik je igrajući se s djecom i boraveći među njima vidio i one najsiromašnije koji nisu imali adekvatne odjeće i obuće, pa je on sam jednom dječaku kupio cipele, a nekolicini njih priskrbio odjeću (Sironić, M., 2013).

Poseban naglasak koji je davao djeci vidljiv je i time što je 18. veljače 1934. osnovao društvo za djecu *Mali Križari* i *Male Križarice*, a „nije bilo dječaka i djevojčice u župi koji društvu nisu pristupili.“ (ŽAŽ KKT, Kronika Malih Križara i Križarica, 2).

9 Sva spomenuta dokumentacija sadržavala je upozorenja i posljedice ukoliko ordinarij ne smiri Leopolda Jurcu. Biskup ordinarij mons. dr. Alojzije Fogar, iako je imao više razgovora sa Jurcom te se vrlo često sa njim dopisivao, nije reagirao na državna upozorenja. Zbog neslaganja s vlastima biskup je morao napustiti biskupsko mjesto, a naslijedio ga je mons. dr. Antonio Santina (Milanović, 1973, 544; Pelikan, 2002b, 340–343).

Slika 3: Materinsko društvo Srca Isusova u Trvižu 1935.; Izvor: privatni album obitelji Sironić – Miškulin.

Svoju predanost župljanima iskazivao je i tako da je župni ured otvorio za sve potrebite i to u bilo koje doba dana ili noći. Često je u dugim zimskim večerima, nakon održane večernje molitve u crkvi, pozvao ljude u župnu kuću i tamo im čitao razne duhovne i meditativne tekstove, poučavao ih kršćanskim vrednotama i bio na raspolaganju za svaku vrstu razgovora. U predblagdansko vrijeme mladi su mogli u prostorima tavana župne kuće održavati priredbe i igrokaze (Sironić, N., 2013).

Nije osnovao društvo samo za djecu već je 15. kolovoza 1933. godine osnovao *Djevojačko društvo Presveta Srca Isusova*, a iste je godine u listopadu osnovao i društvo za mladiće i muževe pod nazivom *Apostolat muževa i mladića* 29. listopada 1933. (ŽAŽ KKT, Kronika Apostolata muževa i mladića, 1–33). Prema postojećim podacima kroz oba je društva prošlo oko 180 djevojaka i 180 mladića, a tijekom djelovanja u Trvižu je redovito održavao sastanke i pobožnosti, vodio kronike društava i to na hrvatskom jeziku.¹⁰

Uz spomenuta društva 1933. godine je osnovao i *Materinsko društvo Srca Isusova*, gdje su se okupljale žene iz župe. Spomenuto je društvo imalo redovite mjesečne nagovore i pobožnosti (ŽAŽ KKT, Kronika Materinskoga društva Srca Isusova u Trvižu, 1–8).

10 ŽAŽ KKT, Oproštajno pismo vlč. Leopolda Jurce članicama Djevojačkoga društva presveta Srca Isusova u Trvižu, 18. 11. 1945.

Kao što je vidljivo kroz djelovanje svih spomenutih društava, Jurca je djelovao u smjeru očuvanja hrvatskog jezika.

Tijekom njegova boravka i rada u župi Trvižu, zabilježeno je da je u razdoblju od 1930. do 1935. godina u samostan otišlo čak sedamnaest djevojaka, a četiri mladića su se odlučila za zvanje duhovnika (ŽAŽ KKT, 98–99, 135–137; Jelinčić, 2009, 185). O uspješnosti njegova djelovanja govori i broj podijeljenih sv. Pričesti. Tako je zabilježeno da je 1930. godine bilo 2.350, 1931. godine 3.722 pričesti, a već je 1932. bilo 10.798 pričesti. U godini 1933. je bilo pak 11.024 pričesti, a 1934. 16.310 pričesti (Jelinčić, 2009, 183). Ovo se čini važnim naglasiti jer je upravo broj pričesnika u župi dokaz aktivnog življenja vjere i prakticiranja sakramenata, a opet daje vrijednost i voditelju župe, u ovom slučaju Leopoldu Jurci.

Prema mnogobrojnim svjedočenjima župljani su jako voljeli mladog župnika koji je, u doslovnom smislu riječi, živio za vjernike. Može se reći i da je razgranao vjerski život župe unijevši u njega različite pobožnosti kojih do tada nije bilo. Neke su do tada bile nepoznate, a neke je ponovno uspostavio. Tako je uveo Zornice 1929. godine „*kojih nije bilo od 1922. [...] i bile (su) posjećene kao nedjeljne mise. Djevojke su lijepo pjevale adventske pjesme*“ (ŽAŽ KKT, 5; Jelinčić, 2009, 180).

Svoju prvu trvišku ponoćku opisao je ovako: „*Za ponoćku bilo je jako lijepo, samo je crkva bila premalena, da bi mogla primiti silan svijet, što je zgrnuo u Trviž (iz Berma, Kašćerge, Novaki; jer su sve ove župe bez svećenika; samo je kašćerski boležljiv, pa ne drži polnočke)*“ (ŽAŽ KKT, 5).

Svako je jutro predvodio misu u 7.30, kroz dan je radio u uredu, a popodne držao molitvu večernju, koja je osobito u svibnju i listopadu bila jako posjećena. U Korizmi se svake večeri molilo žalosno otajstvo krunice s Gospinim litanijama, a utorkom, petkom i nedjeljom obavljala se pobožnost Križnog puta. Kao veliki Gospin štovatelj posebno je sa svojim župljanima slavio neke blagdane, osobito glavni župni blagdan, Gospu od Ružarija. Kao što je već bilo i spomenuto u nekim je situacijama Leopold Jurca bio i dosta rigorozan prema svojim vjernicima očekujući zavidnu razinu poštovanja sakramentalnog života. O tome svjedoči i situacija kada je odlučio ne održati posebnu crkvenu svečanost ako mladi budu organizirali ples. Za župni blagdan *Rožarova*¹¹ 1932. godine odlučio je posebnu svečanost održati tek nakon što je 60 djevojaka potpisalo da neće ići na ples (Jelinčić, 2009, 180). No, koliko su političari željeli utjecati na rad Leopolda Jurce, vidi se i na tom primjeru. Naime, Leopold Jurca je osobno zamolio pazinskog načelnika da prostor za ples bude na nekom drugom mjestu, a ne pred samim župnim stanom na mjesnom trgu. Ali, vlasti nisu uvažile njegovu zamolbu tako da je ples bio organiziran. U nemogućnosti drugog djelovanja, na dan održavanja plesa, Leopold Jurca nije izlazio iz crkve sve do završetka plesa jer nije želio proći mimo malobrojnih plesača (Jelinčić, 2009, 181).

11 Pučki naziv za blagdan Gospe od Svete Krunice koji se slavi 7. listopada, no u Trvižu se tradicionalno slavi na prvu nedjelju u listopadu.

ZAKLJUČAK

Slovenski svećenici u hrvatskoj povijesti imaju vrlo važnu ulogu, a ona je još i veća kada se promatra povijest hrvatske Istre između dvaju svjetskih ratova. Zbog crkveno-upravnih granica, jedan je dio hrvatske Istre bio pod crkvenom jurisdikcijom u Trstu (Kopru) te je stoga bilo normalno da svećenici koji su inače s prostora Slovenije, djeluju među hrvatskim vjernicima i budu premješteni u hrvatske župe. O njima se danas malo zna jer do sada nije postojao interes hrvatskih, a ni slovenskih povjesničara, ali i drugih znanstvenika za istraživanje te tematike. Ona se istražuje parcijalno tako da još uvijek mnogi pojedinci koji su puno učinili u međuratnom razdoblju za očuvanje hrvatskog jezika te kulturne baštine hrvatske Istre, nisu poznati i njihovo djelovanje nije valorizirano.

Jedna od takvih osoba, bio je i Leopold Jurca. On je hrvatskoj i slovenskoj javnosti poznatiji jer je izdao djelo *Moja leta v Istri pod fašizmom*. Ipak, o njemu i njegovom djelovanju se do sada nije mnogo pisalo. Bio je, uz Josipa Grašića ili Stjepana Ceka, jedan od najvažnijih slovenskih svećenika koji su djelovali na prostoru hrvatske Istre. Ipak, ovdje je obrađeno samo jedno njegovo razdoblje djelovanja, a bilo bi potrebno vidjeti i njegovu važnost u razdoblju nakon 1943. godine.

Leopold Jurca se od samog početka svojeg djelovanja u hrvatskoj Istri pa do kraja, borio za očuvanje hrvatskog jezika i elemenata hrvatske kulture a prije svega kroz bogoslužje te druge aktivnosti koje su bile povezane s crkvenim životom zajednice u kojoj je djelovao. Iako je bio u konstantnom sukobu s političkim vlastima, sve svoje obaveze prema župljanima izvršavao je redovito i predano. Ujedno je to i vrlo snažno određivalo djelovanje Leopolda Jurce jer je bio svjestan da će svaki njegov rad prouzročiti lančanu reakciju, koju je u nekim slučajevima bilo vrlo teško pretpostaviti. Oko sebe je okupljao vjernike svih godina, trudio se zadovoljiti njihove potrebe. Prema talijanskoj je vlasti, koja je željela uvesti talijanski jezik te umanjiti utjecaj kulturne baštine na prostoru hrvatske Istre, nastupao odrežito i nije padao pod njihov utjecaj iako je mnogo puta zbog toga bio kažnjen, odnosno, imao je mnoge neugodnosti.

Promatrajući njegov rad, ne može se odvojiti njegov pastoralni rad od narodno-preporoditeljskog rada jer se ima osjećaj da je u svakoj situaciji gdje je mogao djelovati u smjeru očuvanja hrvatskog jezika tako i djelovao. To da je imao poslanstvo govori i činjenica, da kada je sa Virgilijem Šekom odnio Spomenicu s raspravom koju je napisao pod naslovom *Kršćanski nauk in materinski jezik* u Vatikan, a pomoćnik državnog tajnika im je odgovorio: *Come mai, la vostra popolazione, dopo vent'anni non ha ancora imparato la lingua italiana?* (Simčić, 1986, 122).

Upravo ovaj citat ukazuje kako je bio važan i poseban rad Leopolda Jurce, ali i svih drugih svećenika koji su služili narodu.

THE MONSIGNOR LEOPOLD JURCA AND HIS WORK IN THE PERIOD
BETWEEN TWO WORLD WARS IN CROATIAN ISTRIA

Ivan MIŠKULIN

University of Rijeka, Faculty of Arts, Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka, Croatia

e-mail: ivan.miskulin16@gmail.com

Barbara RIMAN

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva c. 26, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: barbara.riman@guest.arnes.si

SUMMARY

The role of clergy in the region of Istria has been very important throughout history, especially in the preservation of Slovenian and Croatian language in the Julian March area in the period between the two world wars. Although the role of the priest was important, this topic remains relatively unexplored, especially when it comes to Slovene priests who worked in the area of Croatian Istria; some of them are still rather unknown to the general public. That is why, among other issues, this paper deals with the position of Slovene priests in the area of Croatian Istria, with particular emphasis on the work and activities of Leopold Jurca. In addition, Josip Grašič and Stjepan (Štefan) Cek are also mentioned.

*Leopold Jurca is one of the most important historical figures, who worked in the area of Croatian Istria in the period between the two world wars. His activity is described in the book *My Years in Istria under Fascism* (Moja leta v Istri pod fašizmom, 1978), and although he has left an autobiographical work behind, it has not been fully valorized among the men of faith. Through his work, Leopold Jurca makes the effort to preserve the Croatian language and cultural heritage. He was quite popular among the parishioners of the Trviž parish between 1929 and 1945 and has left a powerful legacy.*

Keywords: Slovenian priests, Trviž, Leopold Jurca, Istria, Croatian Istria

IZVORI I LITERATURA

- Bogoljub** – Ljubljana, 1903–1944.
- Jugoslovan** – Ljubljana, 1930–1931.
- Mladi plamen: delavski mladinski list** – Ljubljana, 1930–1934.
- Ponedeljski Slovenec** – Ljubljana, 1932–1939.
- Sironić, Milan** (Trviž, 13.4.1935. – Trviž, 4.7.2014.), intervju izveden 10.4.2013.
- Sironić, Nevenka** (Trviž, 23.4.1924.), intervju izveden 13.7.2013.
- Slovenec** – Ljubljana, 1873–1945.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Kronika župe B.D.M. Trviž 1929.–1945.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Kronika Apostolata muževa i mladića.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Kronika Djevojačkog društva Presveta Srca Isusova.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Kronika Malih Križara i Križarica.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Kronika Materinskoga društva Srca Isusova u Trvižu.
- ŽAŽ KKT** – Župni arhiv Župe Kraljice svete Krunice, Trviž. Oproštajno pismo vlč. Leopolda Jurca članicama Djevojačkoga društva presveta Srca Isusova u Trvižu, 18. 11. 1945.
- Bajc, G. (2012):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, 389–416.
- Cek, S. (2013):** Uspomene na svećeničke godine u Istri, 1937.–1965. Zagreb, Glas Koncila/Matica hrvatska – ogranak u Lanišću.
- Cercel, C. (2011):** The Relationship between Religious and National Identity in the Case of Transylvanian Saxons (1933–1944). *Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 39, 2, 161–180.
- Dukovski, D. (1994):** Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja "Istarskog fašizma" 1919.–1929. (kroz komentare arhivske građe). *Vjesnik Istarskog arhiva*, 2–3, 105–134.
- Dukovski, D. (2012):** Ozrcaljena povijest Europe. Zagreb, Leykam International.
- Gelo, J. et. al. (ur.) (1998):** Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880.–1991.: po naseljima, 4. knjiga. Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Jelinčić, J. (2009):** Slovenac Leopold Jurca, trviški župnik i hrvatski domoljub. U: Mrak, Ž.: Trviž od Istarskog razvoda do nove hrvatske škole. Trviž, Osnovna škola »Vladimir Nazor«, Hrvatsko katoličko mladenačko društvo »Seljačka sloga«, 174–190.
- Jurca, L. (1978):** Moja leta v Istri pod fašizmom: spomini. Ljubljana, Družina.

- Klabjan, B. (2007):** Slovanski teroristi: fašistična retorika in proces v Trstu leta 1930. *Acta Histriae*, 15, 1, 249–260.
- Klemenčič, M. (2010):** Indigenous National/Ethnic Minorities in the Alps-Adriatic-Pannonian Region, 1921–1938. *Razprave in gradivo*, 62, 8–49.
- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu Istre. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kosmač, M. (2016):** Politično nasilje in antifašistično delovanje v Julijski krajini 1927–1931. *Acta Histriae*, 24, 4, 201–818.
- Kržišnik-Bukić, V. (2006):** O Slovencih in slovenstvu na Hrvaškem od nekdanj do danes. U: Munda Hirnök, K. & M. Ravnik: Slovenci na Hrvaškem: dediščina in sedanost [zbornik referatov s posveta “Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem”]. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 15–87.
- Marušič, B. (1995):** Andrej Zdešar 1821–1865, slovenski duhovnik in publicist v Istri. *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*, 5, 6, 149–160.
- Martha, L. (2007):** The Importance of the Church and Religious Congregations for Slovenian and Norwegian Emigrants to the United States of America. A Comparative Aspect. *Dve domovini*, 26, 143–165.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri II. Pazin, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda.
- Milanović, B. (1976):** Moje uspomene. Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu. Pazin, Kršćanska sadašnjost u Zagrebu.
- Miškulin, I. (2016):** Život i djelovanje msgr. Leopolda Jurca s posebnim osvrtom na istarsko razdoblje (1929.–1962.). Završni rad. Rijeka, Filozofski fakultet.
- Orbanić, E. (2014):** Rudolf Zafran i vjerski život župe Žminj (1946.–1963.). Pazin, Žminj, “Josip Turčinović”, Župa.
- Pavličić, J. (1999):** Mons. Stjepan Krokep. U: Šikić, J.: Pazin u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća [zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice utemeljenja Hrvatske čitaonice u Pazinu]. Pazin, Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pučko otvoreno učilište, 187–192.
- Pelikan, E. (1997):** Slovenski politični katolicizam med obema vojnama, v luči zapušćine dr. Engelberta Besednjaka. *Zgodovinski časopis*, 51, 1, 33–42.
- Pelikan, E. (2000):** Tajno štetje oziroma statistika, ki jo je za Julijsko krajino leta 1933 pripravila primorska duhovščina, zbrana v Zboru svećenikov sv. Pavla. *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*, 10, 1, 191–202.
- Pelikan, E. (2001):** Slovenska in hrvaška duhovščina v tržaško-koprski škofiji med obema vojnama. *Acta Histriae*, 9, 1, 245–256.
- Pelikan, E. (2002a):** Govorica nasilja v Julijski krajini v letih 1918–1945. *Acta Histriae*, 10, 2, 443–454.
- Pelikan, E. (2002b):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski kršćanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnicu – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermač. Ljubljana, Nova revija.

- Pelikan, E. (2003):** Slovenci v Julijski krajini in cerkvena oblast v času med obema vojnama. *Acta Histriae*, 11, 2, 41–56.
- PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon (1979):** Grašič, Josip. 6. snopič Gracar - Hafner. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 473–474.
- PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon (1981):** Jurca, Leopold. 7. snopič Hafner - Juvančič. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 600–603.
- PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon (1983):** Malalan, Franc. 9. snopič Križnič - Martelanc. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 340.
- Riman, B. (2016):** Slovenski profesori u Carsko-kraljevskoj velikoj državnoj gimnaziji u Pazinu. *Acta Histriae*, 24, 2, 357–380.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Simčič, T. (2001):** Birma v Lanišću leta 1947. *Acta Histriae*, 9, 2, 549–572.
- Trogrlić, S. (2008):** Istarska svećenička udruženja – Zbor svećenika Sv. Pavla za Istru i Društvo svećenika Sv. Ćirila i Metoda u Pazinu (1945.–1952.). *Croatica Christiana Periodica*, 32, 61, 123–150.
- Trogrlić, S. (2014):** Stjepan Cek, Uspomene na svećeničke godine u Istri, 1937.–1965. Zagreb, Glas Koncila / Matica hrvatska – ogranak u Lanišću, 2013., 89 str. *Histria*, 4, 4, 239–244.
- Trogrlić, S. (2016):** Križni put istarskog hrvatskog svećenstva na području današnje Porečke i Pulske biskupije u doba fašizma i komunizma (1920.–1990). U: Čikeš, J.: 10. Zbornik Pasionnske baštine: Muka kao nepresušivo nadahnuće kulture – Pasionnska baština Istre i Kvarnera. Zagreb, Pasionnska baština Hrvatske, 111–143.
- Trogrlić, S. (2019):** Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri (1918.–1943.). Pazin, Državni arhiv u Pazinu, Institut za društvene znanosti Ivo Pilar.
- Zucchi, J. (1983):** Church and Clergy, and the Religious Life of Toronto's Italian Immigrants, 1900–1940. *CCHA Study Sessions*, 50, 533–548.

SLOVENCİ V VRSTAH BRITANSKIH KOMANDOSOV

Blaž TORKAR

Center vojaških šol Slovenske vojske/Sektor Katedre vojaških ved, Engelsova 15, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: blaz.torkar@mors.si

Gorazd BAJC

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: gorazd.bajc@um.si

IZVLEČEK

Avtorja predstavita vzroke za nastanek britanskih komandosov med drugo svetovno vojno ter se posebej osredotočita na delovanje 7. jugoslovanske čete (No. 7 Yugoslav Troop). Slednjo so v večini sestavljali Slovenci in je delovala v okviru 10. zavezniškega komandosa (No. 10 Inter-Allied Commando). Opišeta urjenje in bojno pot slovenskih komandosov ter upoštevata tudi kontekst, v katerem so nekaj časa delovali, se pravi strateški pomen jugoslovanskega ozemlja, predvsem v Dalmaciji, in sicer po tem, ko je Anglo-Američanom uspelo izkrcanje v južni Italiji.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenci, britanski komandosi, Vis, 10. zavezniški komandos, 7. jugoslovanska četa, Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, prekomorske brigade, Special Operations Executive

GLI SLOVENI NELLE FILA DEI COMMANDOS BRITANNICI

SINTESI

I due autori presentano i motivi per i quali durante la Seconda guerra mondiale i britannici misero in piedi le unità dei commandos e, in particolare, esaminano l'operato della Settima compagnia jugoslava (No. 7 Yugoslav Troop). Questa unità era composta principalmente da sloveni e faceva parte del Decimo commandos alleato (No. 10 Inter-Allied Commando). Descrivono il percorso formativo e le modalità di combattimento dei commandos sloveni e prendono pure in esame il contesto nel quale erano attivi – l'importanza strategica del territorio jugoslavo e in particolar modo della Dalmazia dopo lo sbarco anglo-americano nell'Italia meridionale.

Parole chiave: Jugoslavia, sloveni, commandos britannici, Lissa, Decimo commandos alleato, Settima compagnia jugoslava, Battaglione della Guardia Reale Jugoslava, Brigate oltremare, Special Operations Executive

UVOD¹

Med drugo svetovno vojno so se Slovenci in Slovenke bojevali na več frontah po Jugoslaviji in v tujini ter v okviru raznih vojaških formacij in to bodisi proti silam osi kot tudi na njihovi strani. Njihove usode so bile tudi precej ali povsem različne. O nekaterih je bilo veliko napisanega, o drugih pa manj.

Poleg absolutno najštevilnejših del o partizanskem gibanju na Slovenskem (cfr. Repe, 2015, 373), je bilo do sedaj še največ objav glede tistih, ki so jih Britanci zajeli pretežno v Afriki in so se nato v veliki večini odločili, da se v okviru prekomorskih brigad pridružijo jugoslovanskemu partizanskemu gibanju. Nekateri so tudi sodelovali z odporništvu v Sovjetski zvezi, Franciji, Italiji, Grčiji, Makedoniji in drugod, drugi pa se niso borili, saj so bili vključeni v posebne vojaške formacije, na primer v t. i. italijanske posebne bataljone in jim po kapitulaciji (8. septembra 1943) ni uspelo oziroma niso jim dovolili, da bi se pridružili prekomorskim brigadam (npr. Bobnar, 1965; Vilhar & Klun, 1967; Vilhar & Klun, 1970; Vilhar & Klun, 1973; Klun, 1976; Klun, 1978; Klun & Štimac, 1984; Klun, 1986; Zidar, 1987, 89–204; Troha, 2006; Perini, 2007; Kosmač, 2013; Uršič, 2014; strnjeno Guštin, 2005). Pred dobrimi dvajsetimi leti so se nato začele podrobnejše raziskave poglavja zgodovine, ki se je deloma prekrivalo s prekomorci: o tistih, ki so jih Britanci ter nato tudi Američani posebej izurili in poslali kot t. i. padalce v zasedeno Jugoslavijo (npr. Bajc, 2002; Bajc & Torkar, 2009; Torkar, 2012; Uršič, 2018). Posebej velja omeniti tudi raziskave o številnih Slovencih, ki jih je nemška vojska prisilno mobilizirala (predvsem Kokalj Kočever, 2014; Kokalj Kočever, 2016a; Kokalj Kočever, 2016b; Kokalj Kočever, 2017). Izmed slovenskih formacij, ki so bile na strani okupatorjevih sil, je bilo med tem še največ napisanega o domobranstvu (zlasti Mlakar, 1982; Mlakar, 2003). Britanske oblasti so med vojno nekaj Slovencev tudi posebej vključile v vrste svojih komandosov. O njih imamo nekaj podatkov v več delih o prekomorcih, ki se sicer vsebinsko večinoma ponavljajo, in izšlo je tudi nekaj krajših zapisov (Orel, 1998; Torkar, 2014a; Torkar, 2016), ni pa podrobnejših osvetlitev.

Avtorja pričujoče razprave sta začela podrobnejše raziskave o eni izmed britanskih skupin komandosov, v katero so bili vključeni Slovenci: se pravi 7. jugoslovansko četo (No. 7 Yugoslav Troop),² ki je bila del 10. zavezniškega komandosa (No. 10 Inter-Allied Commando). V ta namen sta analizirala britansko primarno arhivsko dokumentacijo in ga primerjala z dosedanjimi objavami. Uvodoma sta predstavila začetke delovanja britanskih komandosov, v zaključnem delu pa pri-

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti* št. P6-0372 in raziskovalnih projektov *Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode* št. J7-8283, *Kultura spominjanja gradnikov slovenske države* št. J6-9354 ter *Antifašizem v Julijski krajini v transnacionalni perspektivi, 1919–1954* št. J6-9356, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 No. 7 Yugoslav Troop se v slovenski spominski literaturi poimenuje kot četo, zato bo v članku uporabljeno poimenovanje 7. jugoslovanska četa.

čakovanja in načrte Velike Britanije glede vzpostavitve posebnega oboroženega angažmaja v zasedeni Jugoslaviji ter začetke delovanja britanskih enot v Dalmaciji, torej bojni kontekst, v katerem so po urjenju vsaj nekaj časa delovali nekateri slovenski komandos.

IZVOR BRITANSKIH KOMANDOSOV

Beseda »komandos« izhaja iz besede »commando«, ki je portugalskega izvora, in so jo prvič uporabili v burskih vojnah med leti 1899 in 1902. Buri proti Britancem namreč niso imeli redne vojske, zato so začeli razvijati neregularne gverilske enote, tako da je beseda »commando« označevala celoten vojaški sistem v bodočih južnoafriških republikah. Kasneje med prvo svetovno vojno in v povojnem obdobju zaznamo v določenih spopadih primere, ko so vojske nekaterih držav izvajale taktiko, ki je bila podobna burski, konec tridesetih let pa je prihajalo že do prvih študij burske taktike. V okviru britanskih vojaških sil so od srede dvajsetih let dalje tudi začeli s prvimi poskusi organizirati posebne enote, ki bi v puščavskih razmerah Afrike bile sposobne mesec dni prevoziti zelo velike razdalje neodvisno od novih zalog goriva in vode. Taktiko komandosov in s tem terminologijo, ki se je vezala na osnovni pojem »commando«, so nato Britanci konkretnije oživili leta 1940. Bliskoviti uspehi nacistične Nemčije so jih namreč prisilili, da reorganizirajo oziroma postavijo na noge nove obveščevalne službe, namenjene neregularnim operacijam, skoraj vzporedno pa tudi posebne vojaške formacije – komandose. Postali so izurjene amfibijske enote, usposobljene za posebne operacije ali t. i. nekonvencionalno bojevanje, ki so izvajale nenadne vpade na sovražnikovih okupiranih območjih, obenem so delovali kot elitne, udarno-jurišne enote z nalogo, da zajamejo in obdržijo mostišča, da krijejo pristajanje v naskoku in zagotavljajo posebej usposobljene sile za kritje operacij (posamezni podatki Military Intelligence Service War Department, 2004³, 3–4; [Wynter⁴], 2008, 13–14; Holmes, 2001, 213–214).

Leta 1940 je torej Britance bitka za Anglijo ter evakuacija britanskih vojakov pri Dunkirku prisilila v formiranje posebnih enot, za katere se je osebno zavzel novi britanski premier Winston Churchill, ki je tudi sam sodeloval v burskih vojnah. Dne 5. junija 1940 je zapisal:

[...] *Enterprises must be prepared with specially trained troops of the hunter class, who can develop a reign of terror first of all on the 'butcher and bolt' policy.*

-
- 3 Delo je prvič izšlo leta 1942, in sicer v interni obliki, saj je britanskim oboroženim silam služilo kot priročnik pri urjenju komandosov.
- 4 Britanski brigadir H. W. Wynter je takoj po drugi svetovni vojni, v okviru Zgodovinske sekcije vojnega kabineta (*Historical Section of the War Cabinet*), sestavil dve zelo izčrpni in seveda strogo tajni poročili za interno uporabo: *The History of the Long Range Desert Group (June 1940 to March 1943)* in *The History of Commandos and Special Service Troops in the Middle East and North Africa (January 1941 to April 1943)*. Osrednji britanski arhiv ju je objavil v knjigi s skupnim naslovom *Special Forces in the Desert War 1940–1943* (2008 – prvič je knjiga izšla leta 2001).

*I look to the Chiefs of Staff to propose me measures for vigorous enterprising and ceaseless offensive against the whole German occupied coastline.*⁵

Že naslednji dan je Churchill naročil, naj se organizirajo posebne operacije na sovražnikovi obali, od Norveške do Španije. Bili so to začetki Vrhovnega štaba kombiniranih operacij (Combined Operations Headquarters), katerega vodstvo je bilo nastanjeno v prostorih Bojne mornarice (Admiralty), čeprav je bilo mišljeno, da bodo nove enote sodelovale tudi z drugima dvema vejama britanskih oboroženih sil, Vojnim ministrstvo in Vojnim letalstvom ([Wynter], 2008, 241).

Mesec pozneje so bili komandosi uradno poimenovani kot specialne vojaške enote (Special Service troops) z neposrečeno oznako SS (opustili so jo šele leta 1944). Skupina 1. komandos (No. 1 Commando) je bil sestavljen iz neodvisnih čet, ki so se borile na Norveškem, medtem ko so južna, zahodna in škotska poveljstva prispevala vsaka po dva komandosa, vzhodno poveljstvo, londonsko okrožje in domača divizija pa po enega. Tudi severno poveljstvo naj bi prispevalo komandosa, tako da jih je bilo skupaj enajst. Dalje je avgusta 1940 poveljstvo Severne Irske zagotovilo dodatni komandos, št. 12, 14. komandos pa so ustanovili oktobra 1942.⁶ Do takrat je bil iz vrst kraljeve mornarice (Royal Marines) ustanovljen komandos prostovoljcev. Najprej so ga preprosto poimenovali Komandos kraljeve mornarice (Royal Marine Commando), vendar so ga nato preimenovali v 40. komandos kraljeve mornarice (40 Royal Marine Commando), ki se mu je pozneje pridružilo osem drugih komandosov kraljeve mornarice. Značilen simbol komandosov je bila zelena baretka, ki ostaja njihov simbol vse do danes (Messenger, 2016, 17–19; Dear, 2010, 1–2; Van der Bijl, 2008, 1–4).

Britanci so leta 1940 ustanovili tudi enote Long Range Desert Group (LRDG), in sicer z namenom, da bi izvajale izvidniške naloge ter vpade na sovražnikovo zasedeno ozemlje; sprva so bile formirane za operacije v puščavi, vendar so jih uporabljali tudi na drugih območjih. Istega leta so ustanovili komandose Special Boat Service (SBS), da bi izvajali izvidniške naloge in vpade z malimi vojaškimi plovili na sovražnikovo zasedeno ozemlje. Leto pozneje pa posebne enote letalstva, Special Air Service (SAS), ki so bile v vojni med najbolj učinkovitimi in ostajajo najbolj elitna britanska enota za posebne operacije. Leta 1942 je nastala posebna skupina t. i. Popski's Private Army ter nato nekatere druge skupine (posamezni podatki npr. [Wynter], 2008; Perat, 1980, 53–57; Mortimer, 2004; Richards, 2004; Owen, 2008; Hargreaves, 2013).

Bistvena razlika med komandosi in delovanjem posebnih obveščevalnih služb, ki so se med drugo svetovno vojno močno razvile (med Britanci Special Operations Executive – SOE in Inter-Services Liaison Department – ISLD, se pravi kritje za delovanje tajne obveščevalne službe Military Intelligence 6 – MI6 ali Secret Intelli-

5 »[...] Organizacije morajo biti pripravljene s posebej usposobljenimi silami enot za sledenje, ki lahko uveljavljajo vladavino terorja predvsem na podlagi politike 'pokola in umika'. Od poveljnikov štabov pričakujem, da mi predlagajo ukrepe za strogo organiziranje in neprekinjeno ofenzivo proti celotni obali pod nemško okupacijo.« (TNA CAB 120/414, Combined Operations: *General*, 5. 6. 1940).

6 Nekateri sicer pišejo, da je bilo skupno le 12 skupin komandosov (Klun, 1978, 204).

gence Service – SIS; pri Američanih pa Office of Strategic Services – OSS), je bila ta, da so skupine specialcev v čim krajšem času izvedle posebne akcije, zlasti sabotaže, in se nato umaknile, pripadniki SOE in ISLD ter OSS pa so večinoma ostajali na terenu, saj so v okviru posebnih ali vojaških misij ter operacij predstavljali vez med zavezniki in odporniškimi gibanji oziroma partizani; se pravi, da je bila njihova funkcija – po nekod bolj, v drugih situacijah pa manj – tudi politična, obenem so z razliko od komandosov zbirali obveščevalne podatke. S komandosi so seveda večkrat plodno sodelovali, zlasti pri izvidništvu, organizaciji zased in sabotaž.

USTANOVITEV 10. ZAVEZNIŠKEGA KOMANDOSA IN 7. JUGOSLOVANSKE ČETE

S podporo vlad okupiranih držav, ki so delovale v begunstvu v Londonu, je vojska Velike Britanije pomladi 1942 začela ustanovljati omenjeni 10. zavezniški komandos. Bila je posebna mednarodna enota komandosov, saj je v svojih vrstah vključevala številne prostovoljce evropskih narodov, torej tudi Jugoslovane in med katerimi je bilo največ Slovencev. Poveljstvo je 2. julija 1942 prevzel podpolkovnik Dudley Lister, ki je s pomočjo svojega štaba začel zbirati prostovoljce iz številnih evropskih držav, tako da so do konca vojne uspeli formirati osem enot. Prva in osma sta bili francoski (No. 1 Troop in No. 8 Troop); druga je bila nizozemska (No. 2 Troop); tretjo, »mešano« (No. 3/X Troop), so sestavljali nemški, avstrijski, madžarski, češki, judovski in drugi begunci levičarske politične orientacije; četrta (No. 4 Troop) je bila belgijska; peta (No. 5 Troop) norveška; šesta poljska (No. 6 Troop); pozneje, 4. maja 1943, je nastala še sedma, jugoslovanska (No. 7 Troop).⁷ Pogovori so tekli tudi o ustanovitvi japonske enote komandosov, vendar slednja ni bila ustanovljena, saj je bilo naposled vojne že konec.

Vsaka od enot 10. zavezniškega komandosa je bila nastanjena v naprej izbranem manjšem kraju v Veliki Britaniji in je tako bila izolirana od drugih skupin. Poveljstvo 10. zavezniškega komandosa je namreč želelo, da ne bi prihajalo do stikov med pripadniki posameznih enot različnih narodnosti, kar je navsezadnje dobro vplivalo na urjenje in moralo. Lokalno prebivalstvo je pripadnike različnih narodov lepo sprejelo, še posebej pa so s svojo dobro voljo in velikodušnostjo izstopali Poljaki iz 6. čete, ki so imeli poseben način sprejema visokih gostov v njihovih vrstah. Kmalu po nastanku njihove čete je Poljake obiskal tudi poveljnik 10. zavezniškega komandosa skupaj s pribočnikom. Avtor poročila o delovanju 10. zavezniškega komandosa je topel sprejem Poljakov opisal takole:

[...] They had a custom too, of showing their affection and welcome by catching hold of the visitor and throwing him up in the air; catching him and repeating this

7 TNA DEFE 2/45, D. S. Lister, Lt. Col.: *Formation of 10th (Inter Allied) Commando, Provisional Progress Report*, 7. 7. 1942; Intelligence Summary, 4. 5. 1943; TNA DEFE 2/977, No. 10 (Inter-Allied) Commando, May 1946, 1.

*operation. The first dance they had this honour of first turn fell to the Colonel. He seemed to enjoy it, but the Adjutant, wearing a kilt endeavoured to leave before spotted. No luck. Imagine the delight of all visitors, when he was seen to be tossed high, desperately clasping his arms around his knees in an effort to keep his kilt in the dignified position.*⁸

Enote 10. zavezniškega komandosa so imele od 25 do 100 mož, za razliko od drugih britanskih komandosov pa so imele tudi lastno orožje težkega kalibra. 10. zavezniški komandos se ni bojeval strnjeno, saj so njegove enote največkrat dajali v okrepitev drugim enotam britanskih komandosov za izvedbo točno določenih akcij posebnega značaja. Po številnih napadih na Norveškem, v Franciji, na Madagaskarju, v Sredozemlju in jugovzhodnem delu Azije, so te enote šle skozi hude boje v Italiji, na zahodu pa vse od Normandije do Baltika (Van der Bijl, 2008, 8–17).

Britanci so tudi za potrebe vojaških operacij v Sredozemlju in na Jadranu želeli formirati posebno enoto v okviru 10. zavezniškega komandosa. Prav zaradi tega je podpolkovnik Lister 15. februarja 1943 dobil nalogo, da formira 7. sredozemsko enoto (No. 7 Mediterranean Troop), ki so jo kasneje preimenovali v že omenjeno sedmo jugoslovansko četo. Sicer Britanci sprva niso želeli imeti Jugoslovancev v vrstah komandosov, saj so računali predvsem na Italijane. V enem od poročil 10. zavezniškega komandosa z dne 10. aprila 1943 je bilo na primer navedeno⁹, da ima stotnik John Coates velike težave pri izgradnji 7. čete, kar je zagotovo bilo povezano s tem, da so Britanci sprva želeli formirati mediteransko četo, sestavljeno iz italijanskih prostovoljcev. Nazadnje so zaradi njihove nezainteresiranosti začeli novačiti italijansko govoreče Slovence in istrske Hrvate (se pravi iz Primorske in Istre), saj so slednji izkazali velik interes in motivacijo za vstop v komandose. V iskanje primernih prostovoljcev za 7. jugoslovansko četo se je vključila tudi britanska tajna služba oziroma Uprava za posebne operacije SOE s stotnikom Coatsom in poročnikom Jamesom Monahanom. Z dovoljenjem jugoslovanske begunske vlade je nato SOE v vrstah Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona začela novačiti jugoslovanske prostovoljce za vstop v britanske komandose (Van der Bijl, 2008, 16–17). Maja 1943, takoj ko so jugoslovansko četo ustanovili, so bili v vodstvu prepričani, da so zadeve dobro zastavljene.¹⁰ V resnici ni šlo vse po načrtih, čeprav – kot bomo videli v nadaljevanju – se je o slovenskih komandosih začelo govoriti že dve leti pred tem.

8 »[...] Imeli so navado, da svojo naklonjenost in dobrodoščilo izrazijo tako, da obiskovalca zgrabijo in ga vržejo v zrak, ga ujamejo in postopek ponovijo. Med prvim plesom je bil prvi na vrsti polkovnik. Zdelo se je, da uživa, pribočnik, ki je nosil kilt, pa je skušal pobegniti, preden bi ga opazili. Neuspešno. Predstavljajte si veselje vseh obiskovalcev, ko so ga metali visoko v zrak in se je z rokami obupano držal za kolena, da bi kilt obdržal v dostojanstvenem položaju.« (TNA DEFE 2/977, No. 10 (Inter-Allied) Commando, May 1946, 5).

9 TNA WO 218/70, Formation of No. 10 (I.A.) Commando: *Progress Report No. 9*, 10. 4. 1943.

10 TNA DEFE 2/45, Formation of No. 10 (I.A.) Commando: *Progress Report No. 10*, 3. 5. 1943.

SLOVENSKI KOMANDOSI

Jugoslovanska vojska v emigraciji, legije prostovoljcev in komandos

Jugoslovanska vlada je ob aprilski agresiji zbežala iz države. Preko Aten je šla v Jeruzalem, od tam v Kairo, nato v London. Že od krajšega postanka v Jeruzalemu dalje so bili nekateri njeni posamezniki stalno v stiku s pomembnimi pripadniki službe SOE. Če so se po eni strani med člani vlade in politiki ter nekaterimi drugimi, ki jim je tudi uspelo zbežati, začeli spori, prepiri in spletke,¹¹ so se po drugi začela načrtovanja o reorganizaciji jugoslovanske vojske, ki bi pripomogla v boju proti okupatorjem. Britanci so glede tega na splošno takoj pokazali pripravljenost pomagati emigrantski vladi. Številčno se je iz Jugoslavije sicer prebilo bolj malo jugoslovanskih vojakov ter oficirjev in bilo je nemalo težav (npr. Plenča, 1962, 52–61; Vilhar & Klun, 1970, 120–122; Bajc, 2002, 68–70).

S predstavniki britanske službe za posebne operacije so obenem že kaj kmalu začeli razmišljati o posebnem delovanju. Junija 1941 je tako predsedniku jugoslovanske begunske vlade, generalu Dušanu Simoviću, služba SOE izročila memorandum o možnosti prihodnjega delovanja oziroma sodelovanja. Med temi predlogi je bil tudi naslednji:

It is clear that any action finally embarked upon in Yugoslavia would be greatly assisted and encouraged if even a small number of picked Yugoslav troops, trained on commando lines for landing by parachute or from small boats, could be sent into the county at selected times. [...] Again it is possible that suitable men may be found amongst the Slovene-Italian prisoners [...].¹²

Že takoj se je torej govorilo o komandosih. Tako tudi v nadaljevanju vojne, in sicer med slovenski politiki in nekaterimi drugimi vidnimi posamezniki v emigraciji, ki so se zavedali, kako pomembno bi bilo, če bi imeli posebej izurjene vojaške edinice, večkrat imenovane legije. Iz konteksta lahko rečemo, da naj bi imele vsaj nekaj karakteristik komandosov, predvsem pa bi bile pomembne v boju za meje, toliko bolj, ker naj bi nekaj podobnega – seveda z nasprotnimi nameni glede bodoče razmejitve med Jugoslavijo in Italijo – načrtovali vplivni italijanski protifašistični krogi v emigraciji. Slovenske prostovoljce bi zbirali po Afriki, pa tudi v Argentini, ZDA in drugod. V tej smeri so si zelo prizadevali člani Jugoslovanskega odbora

11 TNA HS 5/904, D/H20 [John S. Bennet, memorandum]: *S.O.E. Relationship and work with Jugoslavs from 26th april 1941 till 1st march 1942 with summary of past and present operations and suggestions for future ones*, [marec 1942], 1. Glej tudi: Bajc, 2002, 67.

12 »Jasno je, da bi vsakemu ukrepu, ki bi ga naposled začeli v Jugoslaviji, zelo pomagali in spodbudili, če bi v določenih terminih poslali manjše število izbranih jugoslovanskih čet, usposobljenih na podlagi komandosov za pristanek s padalom ali prihodom z majhnimi čolni. [...] Ponovno je mogoče dobiti ustrezne ljudi med slovensko-italijanskimi ujetniki [...]« (TNA HS 5/874, [nedatirana kopija memoranduma, iz konteksta junija 1941], 3; cfr. [priloženi dopis SOE], Jeruzalem, 26. 6. 1941).

iz Italije, zlasti Ivan Rudolf, Ivan Marija Čok in Miran Rybář, v koristnost takih vojaških skupin sta obenem razmišljala Franc Snój in Izidor Cankar (Bajc, 2002, 72, 103–106, 168, 173, 194).

Vzporedno so se v ZDA nekateri posamezniki angažirali, da so oblastem predlagali ustanovitev posebnih vojaških skupin, ki bi jih sestavljali pripadniki zasedenih držav. Med temi se je na začetku februarja 1942 vplivni pisatelj Louis Adamič posebej zavzel, da bi ustanovili ameriško legijo, ki bi jo sestavljale majhne in premične enote Jugoslovanov, Grkov, Bolgarov, Italijanov, Judov in Albancev, ki bi se kot komandosí bojevali proti silam osi pod poveljstvom ameriških oficirjev. Amerškemu predsedniku Franklinu Delanu Rooseveltu je med drugim napisal naslednje:

*[...] I wish to suggest that the United States create as soon as possible a kind of American foreign legion – it could be called the American Legion of Freedom, or something like that – with bases in northeastern Africa or/and the Middle East. This Legion would consists of small and extremely mobile unitis of Yugoslav, Greek, anti-fascist Italian, Bulgarian, Albanian, Jewish and other foreign soldiers now not functioning as warriors, and would be under the Stars and Stripes, commanded by American field officers. Such a legion could be recruited in part here, in part in Africa or the Middle East, and in part among men who [...] escape [...]. Shuch a legion would dvelop commandos for raids on the occupied countries, establish contact with anti-Nazi leaders there, serve as a factor in psychological warfare, and prepare for eventual invasion. [...] The commando units would be invaluable in establishing and maintaining contact with forces which are getting ready in most occupied countries to spring at the Nazis when the invasion begins. They could organize the variuous anti-Nazi and anti-fascist elements [...]. Specialy trained men, with special missions, would be sent in various ways into different countries. [...]*¹³

Roosevelt je Adamiču čez mesec dni odgovoril. Zahvalil se mu je za sugestije in zagotovil, da vladne službe in oddelki že analizirajo njegov predlog.¹⁴

13 »[...] želel bi predlagati, naj Združene države, brž ko bo mogoče, ustanovijo ameriško tujsko legijo – lahko bi jo imenovali Ameriška Legija Svobode ali nekaj podobnega – z bazami v severovzhodni Afriki ali/in na Srednjem vzhodu. To Legijo bi sestavljale majhne in izredno gibljive enote jugoslovanskih, grških, protifašističnih italijanskih, bolgarskih, albanskih, judovskih in drugih tujih vojakov, ki sedaj niso bojevniki, in bi spadale pod zvezde in črte ter bi jim poveljevali ameriški oficirji. Takšno legijo bi deloma lahko novačili tu, deloma v Afriki ali na Srednjem vzhodu in deloma iz vrst mož, ki bi [...] pobegnili [...]. Takšna legija bi razvila komandose za napade v okupiranih deželah, vzpostavila bi stike s protinacističnimi voditelji v njih, služila bi kot dejavnik v psihološkem bojevanju ter se pripravljala na morebitno invazijo. [...] Enote komandosov bi bile neprecenljive pri vzpostavljanju in vzdrževanju stikov s silami, ki se v večini okupiranih držav pripravljajo, da naskočijo naciste, ko se bo začela invazija. Lahko bi organizirale različne protinacistične in protifašistične elemente [...]. Specialno usposobljeni možje s posebnimi misijami bi bili poslani na različne načine v razne dežele. [...]« (NARA, RG 226, E 106, B 10, F 52, Louis Adamic to Dear Mr. President [Roosevelt], 3. 2. 1941; cfr. Adamič, 1981, 334–336).

14 NARA, RG 226, E 106, B 10, F 52, Franklin D. Roosevelt to Mr. Adamic, 3. 3. 1941.

Zelo verjetno je bilo takih ali podobnih pobud več, kar pa nas tu najbolj zanima je naslednje: čeprav so se zamisli nekoliko razlikovale in čeprav je bila prisotna vsaj delna nedosledna uporaba termina komandosi oziroma nekonsistentnost o njihovi pravi vlogi (sicer ni rečeno, da so si vsi tudi pravilno predstavljali posebne metode delovanja komandosov), je bil osnovni pomen očiten, in sicer zaveznikom bi lahko koristili z ustanovitvijo posebnih vojaških enot, ki bi jih sestavljali predstavniki zasedenih držav. Deloma po vzoru t. i. legij iz časa prve svetovne vojne. Prednosti bi bile naslednje: take enote bi bile zelo motivirane vrniti se »domov« in tu prispevati k skupnemu boju proti okupatorjem; imele bi prepotrebna znanja o specifikah na terenu, kot je bilo na primer poznavanje lokalnih jezikov in družbeno-kulturnih backgroundov; odporniškimi gibanjem bi s tem nudili tudi psihološko oziroma moralno podporo, da jih pač v tujini niso pozabili; v primeru ozemeljskih zahtev so ne nazadnje upali, da bi tudi na tak način nudili svoj prispevek k skupni zmagi nad silami osi in torej pridobili simpatije zaveznikov pri bodočih odločitvah. V tem primeru se je seveda pojavljal problem nasprotnih želja drugih nasprotnikov sil osi, glede jugoslovansko-italijanske meje so to bili italijanski protifašistični krogi, ki so si prizadevali, da se meja ne bi spremenila ali pa le v manjši meri.

Med tem časom so potekala iskanja primernih kandidatov, ki bi jih poslali v zasedeno Jugoslavijo, kar pa ni bilo enostavno. Težave pri rekrutaciji sta imeli tudi SOE in ISLD (Bajc, 2002, 174–186), glede komandosov pa se je še dodatno zakompliciralo, čeprav je jeseni 1942 kazalo, da bi lahko vendarle dobili nekaj primernih posameznikov. V pregledani dokumentaciji britanske Uprave za posebne operacije je možno tudi dobiti podatke, da so jeseni 1942 glede delovanja v Jugoslaviji polagali veliko upov v možnost, da bi primerne kandidate dobili v Kanadi. Govorilo se je celo o 250 prostovoljcih. Bili so predvsem hrvaškega porekla, med njimi naj bi bilo tudi nekaj Slovencev, pa Srbov. Med izbranimi prostovoljci bi posebej izbrali najboljših 100 in oblikovali posebno skupino komandosov. Nastanili bi jih na Srednjem oziroma Bližnjem vzhodu, kjer bi jih izurili. Novembra 1942 so predvidevali, da bo skupina stotih nared v letu dni. Komandose bi nato po vsej verjetnosti poslali s padali. Na terenu bi sicer izvedli le akcije v določenem obsegu, saj bi predvsem morali nuditi pomoč odporniškimi skupinam.¹⁵ Glede na potek dogodkov so bila to preoptimistična predvidevanja in kaj kmalu so v okviru vodstva SOE v Kairu začeli razmišljati, da bi te prostovoljce ne vključili v komandose, raje bi z njimi ustvarili posamezne skupine, se pravi, da bi bili na razpolago za misije SOE.¹⁶ Obenem je centrala te službe v Londonu na začetku decembra opozarjala na komunistično usmerjenost prostovoljcev iz Kanade, kar bi pomenilo, da ne bi bili primerni za posebno delovanje.¹⁷

Med Britanci so torej prednost polagali službi SOE, a je bila tudi slednja v primerjavi z ISLD (torej MI6) v podrejenem položaju. MI6 je namreč imela večjo tradicijo

15 TNA HS 5/877, D/H2 [eden izmed vodilnih SOE za Balkan William S. Bailey] to D/H18 [vodja jugoslovanske sekcije SOE v Kairu Basil Davidson] (102/29): *Jugoslav Recruits in Canada*, 17. 11. 1942; D/H18 to DSO(b) [odgovorni/uprava SOE v Kairu za Balkan in del Srednjega vzhoda] (102/29/18/62), 17. 11. 1942.

16 TNA HS 5/877, DSO(b) to B.1. [jugoslovanska sekcija SOE] (B/MDH/1/341), 23. 11. 1942.

17 TNA HS 7/240, War Diary: Americas, Jul 1942–Jun 1944, 58.

(ustanovljena 1909), več izkušenj in torej več moči napram Upravi za posebne operacije, ki je nastala šele na začetku vojne (npr. Foot, 1999; Mackenzie, 2000; Davies, 2005; Jeffery, 2010). Ne nazadnje se je izkazalo, da je ISLD v zasedeno Jugoslavijo poslala 21 Slovencev, SOE pa le 6 (Bajc, 2002; Bajc & Torkar, 2009). Z drugimi besedami, redki slovenski posamezniki bi bili najprej na razpolago za obveščevalno dejavnost in avtomatično se je manj mudilo z vključevanjem Slovencev v vrste komandosov. K temu lahko dodamo, da je bila očitno omenjena komunistična orientacija potencialnih prostovoljcev iz Kanade problem.

Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon in zbiranje Slovencev za britanske komandose ter službe za posebno delovanje

Če se povrnemo k memorandumu SOE iz junija 1941, je jasno, da so bili t. i. slovenski Italijani mišljeni primorski Slovenci, ki so bili najprej prisilno mobilizirani v italijansko vojsko in nato so jih konec leta 1940 Britanci zajeli. Še pred zasedbo Jugoslavije aprila 1941 so jih začeli ločevati od drugih italijanskih ujetnikov, pravo delovanju v tem smislu pa se je začelo razvijati poleti. Govorimo torej o pripadnikih Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona.

Kot je že bilo – in to deloma v nasprotju s tem, kar piše v knjigah o prekomorskih brigadah – nekajkrat podrobno osvetljeno (predvsem Bajc, 2002, 75–106, 197–215; Torkar, 2014b, 151–157; Bajc, 2018), je Gardni bataljon nastal ravno junija 1941, in sicer v Egiptu, ko je jugoslovanska begunska vlada s pomočjo Jugoslovanskega odbora iz Italije začela novačiti prve prostovoljce. Enota je bila pretežno sestavljena iz Primorcev in istrskih Hrvatov, ki so bili kot rečeno bivši italijanski vojaki in so kot vojni ujetniki začeli prostovoljno vstopati v vrste bataljona. Pomembno vlogo pri novačenju je imel omenjeni Odbor, predvsem Rudolf, ki je skrbel za ohranitev visoke morale in dobro vzdušje med pripadniki enote. V okviru najpomembnejšega cilja, ki si ga je zadal Odbor, se pravi sprememba mejo z Italijo v korist Jugoslavije, so Rudolf in sodelavci (zlasti predsednik Odbora Čok) načrtovali, da bi v emigraciji formirali čim bolj učinkovite vojaške enote, da bi jih ob pravem trenutku poslali osvojiti meje na Primorskem in v Istri. Enota, ki je največ štela od 850 do 1.000 dobro izurjenih vojakov (po zaslugi Jugoslovanskega odbora iz Italije je bilo sicer med vojno po raznih taboriščih skupno zbranih kakih 4.500/5.000 prostovoljcev), je ves čas svojega obstoja delovala v okviru britanske vojske na Bližnjem vzhodu. Vodstvo slednje je od jugoslovanske begunske vlade zahtevalo, da vojaki Gardnega bataljona ne bi imeli omejitev v bojih proti kateremukoli sovražniku, čemur pa sta begunska vlada in vodstvo bataljona nasprotovala. Predvsem je bila sporna oziroma zelo tvegana uporaba prostovoljcev proti italijanski vojski; če bi namreč katerega zajeli, bi ga na italijanski strani zlahka obtožili dezerterstva, kar bi bilo zelo nevarno tudi za svoje v domovini. Britanci so nazadnje te omejitve dopuščali, zato Gardni bataljon ni sodeloval v vojaških spopadih; izjemoma se je marca 1942 bojeval v sklopu britanske armade v Libiji. Njegova naloga je bila torej pretežno usmerjena v varovanje. Aprila 1942 je bataljon deloval na območju prelaza Halfaya, Mersa

Matruh, potem pa se je pridružil britanski 9. armadi v Palestini, kjer je varoval rafinerije v Haifi. Tu se je julija 1942 za mnoge fante, ki so bili željni akcije, začelo monotono vojaško življenje. Med vojaki so se kmalu tudi začele širiti vesti, da se lahko kot prostovoljci javijo za odhod na misije britanskih tajnih služb ali pa da se kot prostovoljci priključijo britanskim komandosom. Lahko rečemo, da je bataljon deloval kohezivno in bil dobro izurjen, predvsem v času, ko mu je poveljeval slovenski podpolkovnik Milan Prosen. Za njim, sredi 1943, je poveljevanje prevzel tudi Slovenec, polkovnik Franc Stropnik, ki pa ni več uspel pomiriti napetosti znotraj enote, saj so se razmere zelo spremenile. Konec 1943 in v začetku 1944 je namreč Gardni bataljon začel razpadati, saj so njegovi vojaki vedno manj zaupali voditelju četnikov Dragoljubu – Draži Mihailoviću in propagandi jugoslovanske begunske vlade ter se nagibali k podpori Titovih partizanov. Slednje so takratni mediji vedno bolj prikazovali kot edino učinkovito odporiško gibanje v Jugoslaviji. Velik del se je naposled pridružil prekomorskim brigadam. Pri nelahkem zbiranju po številnih afriških taboriščih (nekateri sodelavci Odbora so prostovoljce zbirali tudi drugod) sta Rudolfu večkrat priskočili na pomoč službi ISLD in SOE, saj sta imeli interes, da se izmed prostovoljcev posebej izuri najbolj sposobne za misije. Tako se je tudi zgodilo.

Med slovenskimi pripadniki služb ISLD ter SOE in sloveskimi komandosi je bilo vsekakor nekaj razlik. Obe britanski službi sta namreč slovenske kandidate zbirali precej preden se je to zgodilo s komandosi. Služba SOE je tako prostovoljce iz Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona začela zbirati že decembra 1941: v egiptovskem mestu Agami pri Aleksandriji je naposled izbrala za tečaje sedem Slovencev in od teh jih je nato med letoma 1943 in 1944 šest poslala v misije v zasedeno Jugoslavijo. V tem obdobju je misije s slovenskimi padalci poslala tudi služba ISLD, ki je aprila 1942 v Kairu oblikovala prvo skupino Slovencev, od katerih je nato v misije odšlo deset; januarja 1943 je v Kairu oblikovala drugo skupino in izmed teh jih je v misije poslala tri; septembra 1943 se je ISLD preselila v Bari in tu oblikovala še tretjo skupino Slovencev in med njimi jih je v misije poslala sedem. Pri tem moramo dodati, da je ISLD obenem poslala Zdravka Lenščaka (Johna Leonharda), ki pa ni bil izbran med bivšimi ujetniki, saj je bil pred tem nekaj časa v Londonu (Bajc, 2002, 187, 225–228).

Glede zbiranja slovenskih komandosov je v nekaterih delih o prekomorskih brigadah zapisano, da so Britanci med Slovenci v Gardnem bataljonu začeli iskati kandidate za mornarico, letalstvo in komandose (Vilhar & Klun, 1973, 98). Junija oziroma julija 1942 se jih je tako manjša skupina prostovoljno javila v komandose (Vilhar & Klun, 1967, 174; Vilhar & Klun, 1970, 196; Klun, 1978, 205). O tej prvi skupini vsekakor nimamo drugih podatkov.

Sodeč po dokumentaciji SOE se je v Upravi za posebno delovanje o slovenskih komandosih ponovno govorilo marca 1943, ko so se britanski predstavniki dogovorili z jugoslovanskimi, da bi iz Gardnega bataljona izbrali 20 najboljših italijansko govorečih vojakov. Skupina komandosov bi se pod poveljstvom italijansko govorečega britanskega oficirja bojevala za sovražnikovimi linijami v

Tuniziji. Na začetku bi nosili britanske uniforme, kasneje pa bi jih zamenjali z italijanskimi, da bi se lažje vtihotapili med sovražnikove vrste. Vodstvo bataljona je tudi omenilo možnost uporabe drugih 50 slovenskih vojakov iz ujetništva, je pa tudi istočasno opozarjalo na možnost negativnih reakcij v enoti, saj bi se začelo število njenih članov preveč krčiti. Celotna zadeva je morala ostati v tajnosti.¹⁸ Po nekaterih podatkih se je na koncu avgusta 1943, ravno zaradi odhoda nekaterih h komandosom, v mornarico in letalstvo, številno pripadnikov Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona zmanjšalo na 950 mož (Klun, 1976, 642; cfr. Klun, 1986, 72; Perat, 1980, 186).

Sredi leta 1943 je bila nato zbrana druga skupina slovenskih komandosov. Selektivni izbirni postopki so se začeli 26. maja. Prijavilo se je 146 pripadnikov Gardnega bataljona in naposled so sprejeli 25 kandidatov, in sicer 23 Slovencev in 2 Hrvata.¹⁹ V literaturi o prekomorcih beremo, da je skupina 36 mož odšla proti koncu junija na Angleško na urjenje (Vilhar & Klun, 1967, 174; Vilhar & Klun, 1970, 196; Klun, 1978, 205). Številke teh, ki so jih nato izbrali, se ujemajo z že objavljenimi seznanji, kjer dobimo naslednja imena: Slavko Bačar, Alojz Cucek, Franc Černe, Janko Drešček, Jožko Fijolin, Anton Fikfak, Angel Guštin, Mirko Hrast, Jože Humar, Stanko Kavčič, Renato Kerševan, Ivan Krapež, Ivan Kravos, Peter Lovšin, Rudi Medved, Vlado Mulič, Jože Orel, Andrej Stres, Franc Šatej, Ivan Škerjanc, Franc Trbižan, Mirko Valentinčič in Rafael Zlobec ter Hrvata Antun Banko in Zoran Viski. Skupini, ki je bila dodeljena 10. zavezniškemu komandos, sta poveljevala podporočnika Gardnega bataljona Ivan Tripković iz Port Saida in Ivan Keraven (nekateri zapisujejo Kerevan), študent teologije iz Like (Klun, 1978, 206–208; 837–838; Orel, 1998; cfr. Drešček, 2004).

Pri izbiri ustreznih kandidatov za komandose so bili pozorni predvsem na to, da je kandidat bil mlad, odlično fizično pripravljen, inteligenten, samozadosten, psihično stabilen, dober plavalec in da je imel dober imunski sistem. Najprej so bili na vrsti intervjuji oziroma izpraševanja, nato so britanski oficirji preverjali psihofizično pripravo kandidatov, predvsem so pri njih iskali vztrajnost oziroma vzdržljivost in pogum. Temeljno načelo, ki je vodilo delovanje komandosov, je bilo »leadership rather than command« (»vodenje namesto poveljevanja«), kar je omogočalo delovanje vsake skupine komandosov kot enote (Military Intelligence Service War Department, 2004, 6–7).

Na splošno lahko rečemo, da je bilo glede motivacije za vstop v elitno enoto – kar je za take vrste bojnih skupin seveda eden izmed ključnih predpogojev – naslednje najpomembnejše: vojaki Gardnega bataljona so se prijaviili predvsem zaradi želje po čimprejšnjem potovanju v Evropo, da bi se skupaj z zavezniki borili za osvoboditev

18 TNA HS 5/919, B1 to B7 (B1/2/30/18/509): *Italian-speaking Slovenes from Yugoslav Forces*, 16. 3. 1943.

19 TNA WO 218/56, Timetable, 26. 5. 1943. O selektivnosti izbora je pisal tudi Albert Klun (1978, 204–205). Po nekaterih podatkih so Britanci že februarja 1943 izbrali med pripadniki Gardnega bataljona kakih 250 mož in jih poslali v letalstvo ter približno 50 na tečaje komandosov (Bobnar, 1965, 360). Vse kaže, da bi lahko bil podatek o skupnem številu vseh izbranih Slovencev za komandose pretiran; vsekakor se podatki očitno nanašajo na zbrane slovenske komandose v celotnem obdobju.

Jugoslavije (Vilhar & Klun, 1970, 196; Klun, 1978, 205–208; Orel, 1998; Drešček, 2004; Van der Bijl, 2008, 55; Dear, 2010, 16).

Izbrani prostovoljci so se 30. junija 1943 pri Suezju vkrcali na ladjo, ki jih je odpeljala proti jugu afriške celine do Capetowna, kjer so imeli nekajdnevni premor, od tam pa so pluli proti severu v smeri zahodne obale Afrike do Dakarja, kjer so imeli krajši postanek in nato naprej proti severu, kjer so obkrožili Irsko in 16. avgusta 1943 pristali v Liverpoolu (Drešček, 2004; cfr. Vilhar & Klun, 1970, 196–197; Klun, 1978, 207–208). Od tam so jih poslali v center za urjenje komandosov, ki je bil mestu Eastbourne v Sussexu, 120 kilometrov južno od Londona. Jugoslovani so predstavljali eno izmed narodnosti v okviru 10. zavezniškega komandosa, ločili pa so se na podlagi oznak na uniformah z napisom Yugoslav Commando. Formalno so bili kot Jugoslovani v 10. zavezniškem komandosu še vedno pripadniki kraljeve jugoslovanske vojske na Bližnjem vzhodu. Urjenje je trajalo od 3 do 4 mesece, odvisno od skupine, inštruktorji so bili Britanci in Belgijci. Največ pozornosti so tekom urjenja namenili borilnim veščinam, rokovanju in streljanju z orožjem, urjenju s hladnim orožjem, orientaciji in branju zemljevidov, maskiranju, izvidovanju, sabotazam, plezanju in nabiranju fizične kondicije.²⁰ Del zahtevnega urjenja je predstavljala vojaška vaja »Harlequin«, ki se je začela 1. septembra 1943: v okolici Dovra v Angliji so komandosi francoske, nizozemske, norveške, jugoslovanske in »mešane« enote preverjali usposobljenost izkrcaja na evropski celine. Vaja je bila ocenjena kot uspešna, predvsem je bil pohvaljen borbeni duh vseh pripadnikov komandosov.²¹ En del vojakov Jugoslovanske 7. čete je nato zapustil urjenje v Eastbournu 8. drugi pa 17. februarja 1944.²² Nimamo sicer potrdila, da so tedaj vsi slovenski komandosi zaključili urjenje.

Fizično urjenje slovenskih (in drugih) komandosov je bilo torej podobno zahtevnim tečajem in selekciji SOE in ISLD (Bajc, 2002, 230, 235, 237–238). Bistvena razlika je bila v tem, da sta želeli obveščevalni službi posebej izuriti vsaj nekaj slovenskih padalcev, da bi nato na terenu upravljali tedaj nadvse pomembne večine komuniciranja, se pravi oddajanje/sprejemanje z brezžičnimi radijskimi oddajniki/sprejemniki (Wireless Telegraph – W/T). To je bila glede priprav na misije že avgusta 1941 in pozneje ena izmed prioritet (a tudi težav, zaradi začetnega pomanjkanja primernih kandidatov) za vodilne v službi SOE²³ in po vsej verjetnosti je tako veljalo tudi v okviru ISLD (njeni, kot na splošno službe MI6, arhivi namreč niso na razpolago). Velik pomen komunikacijam na terenu in torej takemu urjenju so polagali tudi pri ameriških službi OSS (Torkar, 2012, 42–43). Službi ISLD in

20 TNA DEFE 2/977, No. 3 Troop, No. 10 Commando: *A Brief History*, [nedat.], 5, 7. O napornem urejenju cfr. Klun, 1978, 208.

21 TNA DEFE 2/977, No. 10 (Inter Allied) Commando, [nedat.], 6.

22 TNA DEFE 2/45, Intelligence Summary, 8. in 17. 2. 1944; Appendix B: *Move of No. 7 Troop* (Secret) [nedat.].

23 TNA HS 5/939, H. [Hugh] D. [Dalton] to Churchill, 30. 8. 1941; TNA HS 7/220, War Diary, Survey of global activities, Sep 1941, 1475; TNA HS 7/224, War Diary, Survey of global activities: 18–31 Dec 1941, 2401–2402; TNA HS 7/228, War Diary, Survey of global activities: 16–28 Feb 1942, 3130; TNA HS 7/229, War Diary, Survey of global activities: Mar 1942, 3250.

SOE (kar velja tudi za OSS), sta tako pri načrtovanju misij (niso pa vseh načrtov izvedli) računali, da bodo slovenski padalci večinoma upravljali brezžične radijske oddajnike/sprejemnike W/T. Naposled se je velika večina slovenskih padalcev na terenu res ukvarjala z radiotelegrafijo ali pa vsaj s šiframi, posamezni so celo predavali na partizanskih radiotelegrafskih tečajih (Bajc, 2002, 275, 277, 280, 282, 284–285, 288–289, 293–295, 300–301, 305, 311–316; Bajc & Torkar, 2009, 9–12; Torkar, 2012, 256–261).

Ko so torej urjenja zaključili, so jugoslovansko četo komandosov razdelili na dva dela, in sicer na skupino pod poveljstvom podporočnika Tripkovića in na skupino, ki ji je poveljeval podporočnik Keraven. Tripkovićeve je odšla v Italijo, Keravenovo pa so poslali na dodatno urjenje v Achnacarry na Škotsko in nato v Eastbourne, verjetno zaradi nezadostne izurjenosti nekaterih pripadnikov skupine. Šestega novembra 1943 je nato 15 fantov Tripkovićeve skupine²⁴ prišlo iz Eastbournu skupaj z belgijsko četo v Alžir, kjer so bili dodeljeni 2. brigadi za specialno delovanje (No. 2 Special Service (SS) Brigade), ki ji je poveljeval brigadir Tom Churchill. Za njimi so v brigado vključili še »mešano« enoto (X Troop), ter dele belgijskih in poljskih enot 10. zavezniškega komandosa.²⁵

Dne 23. novembra 1943 so se enote 10. zavezniškega komandosa vkrcale na ladjo za Italijo in priplule v Taranto, ki je že bil v anglo-ameriških rokah. Komandosi so nato sodelovali v bojih ob bregovih rek Garigliano in Sangro, v okolici Montecasina in Anzia, v goratih predelih današnje dežele Molise ter blizu mesta Cesena v srednji Italiji in drugod. O vpletenosti več skupin komandosov po Italiji (predvsem SAS), imamo na razpolago kar nekaj podatkov (zlasti Fowler, 2010; cfr. Carver, 2002; Mortimer, 2004), bolj malo informacij pa o tedanjem delovanju 7. čete. Lahko sicer omenimo, kako Albert Klun zapiše, da Slovenci niso delovali skupaj, saj so jih razmestili v vsaj pet skupin – ker so obvladali italijanski jezik, so delovali kot tolmači (Klun, 1978, 208). O njihovi razkropljenosti na italijanskem bojišču dobimo posredno potrditev v monografiji o 10. zavezniškem komandosu: dva vojaka jugoslovanske čete, Antuna Banka in Franca Trbižana, so namreč posebej vključili v četo poljskih komandosov, ki so se borili pri reki Garigliano (Dear, 2010, 96). Pri tem lahko podčrtamo premalo izpostavljeni pomen poznavanja s strani Slovencev lokalnih jezikov; take za zavezniške vojske koristne kompetence so bile značilne tudi v okviru delovanja slovenskih padalcev ISLD, SOE in OSS.

Sredi januarja 1944 je poveljstvo 10. zavezniškega komandosa zbralo v mestu Molfetta dve skupini komandosov po 65 mož, in sicer eno britansko in drugo jugoslovansko. Dne 12. februarja 1944 so jih naposled poslali na otok Vis (Vilhar & Klun, 1967, 174; Klun, 1978, 208–209; Messenger, 2016, 332), med najpomembnejšimi zavezniškimi bazami v Jadranskem morju.

24 Se pravi – glede na skupno število 25 komandosov –, da je bilo v Keravenovi skupini 10 komandosov, čeprav nekateri pišejo, da jih je bilo 12 (Klun, 1978, 208).

25 TNA WO 218/70, H.Q., S.S. Group, Home Forces, [nedat.].

BRITANSKI KOMANDOSI NA JUŽNIH DALMATINSKIH OTOKIH

Jeseni 1943 – poveča se strateški pomen Jugoslavije ter zavezniška izbira podpreti izključno Tita

Strateški pomen Visa, Jadranskega morja in celotne Jugoslavije se je povečal po izkrcanju anglo-ameriških zavezniških sil v južni Italiji julija 1943. Winston Churchill je tedaj želel, da britanska misija pri Titu, ki mu je bila poslana konec maja 1943 in jo je vodil kapetan SOE William Deakin, dobi tudi politični in ne samo vojaški značaj. Zato je britanski premier v Jugoslavijo sredi septembra poslal izkušenega predvojnega diplomata v Moskvi, brigadirja Fitzroya Macleana; na začetku vojne je slednji – kot je obširno opisal v svojih spominih, ki so prvič izšli leta 1949 – najprej vstopil v vrste komandosov SAS in se boril v Afriki in na Bližnjem Vzhodu (Maclean, 1991, 190–278). V Jugoslaviji je nato postal glavni zavezniški predstavnik pri Titovem Vrhovnem štabu, kar je de facto predstavljalo priznanje partizanskega gibanja. Še bolj od Deakina je namreč vplival na britansko pomoč Titu (npr. Hinsley, 1984, 149, 153, 155, 160; Hinsley, 1994, 358–359; Williams, 2003, 182–185; Pirjevec, 2011, 144–145; Cooper, 2013, 282–283). Že dva dni po prihodu je dobil vtis, da so partizani veliko pomembnejša sila, kot si je predhodno predstavljal.²⁶ Kljub temu, da so nekateri vodilni Britanci vsaj še nekaj časa ostajali skeptični do njegovega poročanja,²⁷ je kaj kmalu obveljala nova britanska usmeritev. Za Tita so se vsekakor Britanci odločili predvsem na podlagi t. i. Ulte, se pravi dešifriranih prestreženih nemških sporočil. Na podlagi teh je postajalo vedno bolj očitno, da so partizani učinkovitejši, četniki pa bolj pasivni in da tudi vedno bolj odkrito sodelujejo z okupatorji, najprej z Italijani, nato tudi z Nemci (sicer so slednji najprej imeli tudi Mihailoviča za sovražnika) (Hinsley, 1984, 138–142, 146–147, 150, 154–155, 159–160; Hinsley, 1994, 357–359, 361; cfr. Bennett, 1999, 225–229, 299–301; Cripps, 2011; Pirjevec, 2011, 135–136, 156; Catherwood, 2017).

Vojaška podpora Titu se je konec leta dodatno potrdila oziroma utrdila v okviru protihitlerjevske koalicije, in sicer na znani konferenci v Teheranu med 28. novembrom in 1. decembrom 1943: njegovo gibanje so »veliki« priznali in mu obljubili čim več pomoči (npr. Hinsley, 1984, 156; Hinsley, 1994, 359; Stafford, 1997, 317; Stafford, 2000, 272; Williams, 2003, 187; Pirjevec, 2011, 145; Buchanan, 2016, 244).

Očitno v pripravi oziroma v pričakovanju na te odločitve je Churchill jeseni 1943 v svojih sredozemskih načrtih osnoval dva projekta. Prvi je predvideval napredovanje anglo-ameriških sil v Italiji in s pomočjo jugoslovanskih gverilcev izvedbo amfibijskega desanta s ciljem zavzeti dalmatinska pristanišča. Drugi projekt je bila zasedba dodekaneških otokov, bombardiranje pomembnih nemških naftnih polj v Ploestiju, da bi na ta način spravili Turčijo v vojno. Skratka: invazija Balkana iz njegove najbolj

26 Macleanova poročila o Titu, prejeta v Foreign Officeu, 20. 9. 1943, v: Biber, 1981, 21.

27 Npr. TNA CAB 80/76, War Cabinet, Chief of Staff Committee (C.O.S.(43) 733 (C)) (Most Secret): *Situation in Jugo-Slavia – Brigadir Maclean's Report*, 26. 11. 1943.

južne točke. Načelnik Generalštaba ameriške vojske general George Marshall je 9. septembra 1943 menil, da britanski načrt o izkrcanju v Dalmaciji in napredovanjem po Jugoslaviji v Avstrijo ni dober, saj naj bi pri tem prišlo do razbitja zavezniških enot. Na sestanku med britanskimi in ameriškimi generali v Beli hiši ter s Churchillom in ameriškim predsednikom Rooseveltom je bilo odločeno, da je treba razvijati anglo-ameriško napredovanje po Italiji, fronto na Balkanu pa le v primeru, če bi se boji v Italiji ugodno razvijali in če bi se res pokazala ugodna prilika. Vodilni Anglo-Američani so skratka bili proti Churchillovim načrtom o morebitnem izkrcanju na Balkanu, združeni ameriški generalštab (Joint Chiefs of Staff – JCS) in feldmaršal Harold Alexander pa sta podpirala zavezniško napredovanje po Apeninskem polotoku (Barker, 1982, 10–11; Biber, 1983, 324; Van der Bijl, 2008, 55, 61; glej tudi: Stafford, 2000, 243–245; Roberts, 2008, 458–459; Buchanan, 2016, 243–245). Ne glede na to, je bilo za makro načrte zaveznikov pomembno – v luči priprav na ključno izkrcanje, ki se je nato zgodilo junija 1944 v Normandiji –, da se na Balkanu in predvsem v Jugoslaviji (pa tudi Grčiji) zadrži čim več nemških divizij ter da se daje istočasno vtis o možnosti izkrcanja na dalmatinski ali istrski obali, s čemer bi se sovražnika še bolj zavajalo – kar se je v resnici tudi dogajalo (npr. Barker, 1982, 8–15; Bennett, 1999, 101; Friš & Bajc, 2018). Posegi komandosov so, poleg okrepitev partizanov, predstavljali enega izmed konkretnih oblik omenjenega anglo-ameriškega angažiranja v zasedeni Jugoslaviji.

Na to je seveda računal Churchill in petega februarja 1944 Tita obvestil, da je vrhovnemu zavezniškemu poveljniku v Sredozemlju generalu Maitlandu Henryu Wilsonu že naročil, naj takoj ustanovi amfibijske enote komandosov, ki bi ob zračni in pomorski podpori ter s pomočjo partizanov napadli nemške postojanke vzdolž dalmatinske obale. Cilj je bilo zagotoviti pomorske komunikacije, da bi lahko preko Jadrana pošiljali tanke in težko orožje.²⁸ Churchill je nato 13. v mesecu poslal Titu poslanico o amfibijskih britanskih silah, ki naj bi pomagale partizanom osvoboditi nekatere dalmatinske otoke. V navodilih Wilsonu pa je zahteval, naj takoj formira amfibijske enote komandosov, ki bi bile podprte z zraka in morja. Te enote bi partizanom pomagale pri uničevanju posadk nemške 118. lovske divizije na dalmatinskih otokih in pri uničevanju nemških ladij, ki so plule po Jadranu (Van der Bijl, 2008, 68; Torkar, 2012, 131).

Komandosi na Visu

Omenjeni Churchillovi načrti Titu niso mogli biti po godu, a je moral vsaj deloma popustiti. Nujno je bilo treba namreč prepričati, da bi Nemci poleg nekaterih dalmatinskih otokov (Hinsley, 1984, 158, 167; Hinsley, 1994, 363) zasedli tudi Vis. Tako so se tu na začetku leta 1944 izkrcala dva odreda britanskih komandosov. Prve enote na otoku so predstavljali vojaki 2. komandosa (2 Commando), ki so na Vis prišli že 16. januarja 1944, sledili so jim 28. februarja vojaki 43. komandosa kraljeve

28 Ministrski predsednik [Churchill] maršalu Titu (Oseбно in strogo tajno), 5. 2. 1944, v: Biber, 1981, 85.

mornarice (43 Royal Marines Commando) in 5. maja 1944 vojaki 40. komandosa kraljeve mornarice (40 Royal Marines Commando). Za njimi so kmalu prišle še druge britanske enote in vsem je poveljeval poveljnik 2. brigade za specialno delovanje brigadir Tom Churchill. Britanci so na Visu sestavili tudi močno posadko motornih torpednih čolnov, ki so imele nalogo uničevati nemške preskrbovalne linije na Jadranu (Jenkins, 1996, 48).

Na Visu je bilo marca 1944 okoli 1.000 britanskih vojakov sledečih enot: 2. komandos, 43. komandos kraljeve mornarice, 40. komandos kraljeve mornarice, deli 2. brigade za specialno delovanje, enote britanske lahke gorske pehote (Highland Light Infantry), enote britanske kraljeve artilerije kalibra 75mm (Royal Artillery Ack Ack Battery 75mm), enote britanskega 111. poljskega polka (111. Field Regiment), enote polka za podporo, pridružile pa so se jim še belgijska in del jugoslovanske čete 10. zavezniškega komandosa ter operativne skupine (Operational Groups) ameriške obveščevalne službe OSS. Na otoku je bilo nameščenih tudi okoli 1.000 partizanov, razdeljenih v tri brigade, ki sta jim poveljevala polkovnik Milić in Josip Černi (Jenkins, 1996, 44–48, 52–53; Messenger, 2016, 332–333).

Britanski komandosi so skupaj s partizani in ameriški operativnimi skupinami branili otok Vis pred nemškimi napadi, usklajeno skupaj s partizani so obenem izvajali akcije, patrolje in diverzije na nemške garnizije na dalmatinskih otokih. V arhivskih virih so ohranjena številna poročila in analize skupnih anglo-ameriških in partizanskih akcij na dalmatinske otoke, kot je bil na primer napad na Šolto 18. marca in 10. maja 1944, napad na Brač 1. junija in 9. avgusta 1944, napad na Hvar konec marca in 14. septembra 1944, napad na Mljet 22. maja 1944 ter poročila o napadih na Korčulo in Pelješac. Tripkovičeva skupina 7. jugoslovanske čete – torej tudi nekateri Slovenci – je bila nastanjena na zahodni strani Visa, v Poštni ulici ribiškega naselja Komiza. Njihove naloge so bile identične nalogam vseh ostalih enot na Visu, in sicer obramba otoka in napadi na nemške posadke na južnih dalmatinskih otokih. Tripkovičeva skupina je predvsem uspešno izvedla akcijo uničenja dela nemške posadke na otoku Hvaru, kjer so Nemci imeli okoli 200 vojakov.²⁹

Spori med slovenskimi komandosi in vodstvom

Kaj kmalu so britanski poveljniki na Visu zaznali, da nastajajo politični spori znotraj jugoslovanske čete komandosov, predvsem na relaciji poveljnik Tripković in vojaki, ki so bili Slovenci in Hrvati. Slednji so namreč – kot je bilo značilno za številne druge, ki so se nato pridružili prekomorskim brigadam – želeli vstopiti v

29 TNA ADM 1/29610, Hudspith John Charles Demoutier, 14. 4. 1944; NARA, RG 226, E 144, B 68, F 598, *Report No. 16*, 1. 4. 1944; F 591, *Report on Operation Flounced*, 13. 6. 1944; *Operation against Mljet*, 23. 5. 1944. O sabotažah na južne dalmatinske otoke tudi: Jenkins, 1996; Van der Bijl, 2008; Messenger, 2016; Torkar, 2011; Drešček, 2004. Srečko Vilhar in Albert Klun omenita, da so pri napadih na Hvar, Šolto, Brač in Korčulo sodelovali tudi slovenski komandosi (Vilhar & Klun, 1967, 174; Vilhar & Klun, 1970, 198; Klun, 1978, 209). Vsekakor ne drži podatek (Bobnar, 1965, 360), da so skoraj vsi, ki so bili na tečajih za komandose, na začetku leta 1944 sodelovali v napadih na dalmatinske otoke.

partizane, medtem ko sta Tripković in Keraven ostajala zvesta kralju Petru II. in četnikom. Tripković je torej želel ostati pod britanskim poveljstvom, zato je zaradi vse večjega druženja njegovih vojakov s partizani in želje po vstopu v njihove vrste, zahteval, da se skupino premesti nazaj v Italijo.

Pred tem je Keravenova skupina desetih vojakov 21. oktobra 1943 končala urjenje in 17. februarja naslednje leto je bila napotena proti Glasgowu, od kjer naj bi odpotovala na eno od evropskih bojišč, najverjetneje na Jadran oziroma na Vis.³⁰ Skupina naposled ni prišla na Vis, saj ji je to Tripković preprečil. Vseh 25 slovenskih (in hrvaških) komandosov je moralo tedaj odpotovati v Italijo. Vojaki so temu nasprotovali, zato je prišlo celo do fizičnega spopada s Tripkovićem, ki naj bi zaradi posledic tudi umrl, Keraven pa je zbežal. Pripadniki jugoslovanske čete so torej premestili v Molfetto v južno Italijo, kjer so bili v delnem priporu, saj je bilo njihovo gibanje omejeno in odvzeli so jim orožje. Odhodu k partizanom je nasprotovalo tudi poveljstvo 10. zavezniškega komandosa, ki jih je iz Italije želelo poslati nazaj v Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon. Poročnik J. Monahan je tedaj ugotavljal, da so jugoslovanski komandosi politično razdeljeni in da so tisti, ki so želeli oditi k partizanom, za Veliko Britanijo dezerterji. Zaradi tega je britanski general M. J. Sturges 15. aprila 1944 razpustil jugoslovansko četo komandosov. Vojaki so zaradi svoje upornosti in aktivne podpore Titovim partizanom bili naposled poslani v kazensko taborišče v Tunis. Vsekakor so junija s pomočjo partizanske vojaške misije prišli ponovno v Južno Italijo, v Gravino, kjer so razen sedmih vstopili v partizanske vrste (Vilhar & Klun, 1967, 174–176; Vilhar & Klun, 1970, 198–200; Klun, 1978, 209–211; Van der Bijl, 2008, 69; Dear, 2010, 106; Drešček, 2004). Proti koncu junija 1944 je tako skupina 18, ki so bili prej v sestavi komandosov, dospela na letališče v Brindisi. Vključena je bila v skupino, ki je nato štela skoraj 150 mož, in je z britanskimi transportnimi letali prenašala materialno pomoč partizanom (pozneje je bila v okviru 4. prekomorske brigade, katero so uradno ustanovili 7. septembra 1944 – bila je odgovorna predvsem za logistiko pošiljanja pomoči). Za taka opravila so bili tudi posebej izvežbani. S prvimi poleti so začeli 20. junija in nadaljevali do konca vojne (Klun, 1976, 277–278; Klun, 1986, 241–242). Partizanskemu gibanju se torej sedem slovenskih komandosov ni pridružilo. V literaturi imamo le podatek, da jih je šest ostalo v vrstah britanskih komandosov (Vilhar & Klun, 1967, 176; Klun, 1978, 211), za sedmega pa ni podatkov.

Po vojni so Britanci 1. novembra 1945 definitivno razpustili 10. zavezniški komandos in kmalu za njim tudi druge.³¹ To seveda ni pomenilo, da se je tradicija komandosov prekinila, ravno obratno, saj so jih v svojem sestavu ohranili ter razvili, kot tudi mnoge druge vojske, in sicer kot specialce ali specialne enote – imenovane tudi Special Forces ali Special Operations Forces.

30 TNA WO 218/70, Eastbourne, Hoare, Capt. Adjutant, 15. 2. 1944.

31 TNA DEFE 2/977, No 10 (Inter Allied) Commando, [nedat.], 8.

ZAKLJUČEK

Britanci so torej za potrebe vojaških operacij v Sredozemlju in na Jadranu formirali tudi 7. jugoslovansko četo 10. zavezniškega komandososa. Za njeno kadrovsko dopolnitev jim je uspelo pridobiti med pripadniki Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona tudi nekaj slovenskih in hrvaških prostovoljcev. V primerjavi s slovenskimi padalci (tudi slednji so v veliki večini pripadali omenjenemu Gardnemu bataljonu), ki so jih izurile britanske službe za posebno delovanje, SOE in ISLD (oziroma MI6), se je njihova pot v komandose začela pozneje. Sklepamo, da predvsem zaradi operativne potrebe Britancev, da najprej pošljejo svoje posebne misije, ki so na splošno morale šele vzpostaviti stik z odporništvi in so tudi ostajale z razliko od komandosov več časa na terenu. Urjenje je bilo sicer podobno zahtevno, velika razlika pa je bila v tem, da sta SOE in ISLD med slovenskimi padalci izurile predvsem radiooperaterje.

Primarni viri in objave (predvsem o prekomorskih brigadah) nam žal ne ponujajo dovolj podatkov o točnem številu slovenskih komandosov. Lahko rečemo, da so od vseh izbranih in izurjenih nameravali poslati v boj vsaj 23 Slovencev in 2 Hrvata, in sicer ločeno v dveh skupinah: 15 mož v Tripkovičevi in 10 v Keravenovi (čeprav v nekaterih objavah beremo, da je slednjih bilo 12). Prva skupina se je nato le na začetku 1944 bojevala na dalmatinskih otokih, druga pa niti to. Kaj kmalu so se namreč pojavile težave, ker je večina želela vstopiti v partizane in skupaj z njimi sodelovati pri osvobajanju Jugoslavije. Lahko rečemo, da za Britance 7. jugoslovanska četa ni povsem izpolnila njihovih pričakovanj. Zaradi omenjenih težav so slovenske in hrvaške komandose umaknili iz Jugoslavije, njihovo četo pa 15. aprila 1944 tudi razpustili. Britanske oblasti so jih torej premestile, a je naposled osemnajstim uspelo, da so jih od junija 1944 dalje vključili v pošiljanje pomoči partizanom – od septembra so pripadali 4. prekomorski brigadi, ki je skrbela so oskrbo odporništva v Jugoslaviji. O usodi sedmih nam ni uspelo pridobiti podatkov. V literaturi o prekomorskih brigadah izvemo le to, da jih je šest nadaljevalo kot komandosi drugih britanskih enot.

SLOVENES IN THE RANKS OF THE BRITISH COMMANDOS

Blaž TORKAR

Military Schools Centre of the Slovenian Armed Forces/Military Science Department, Engelsova 15, 2111

Maribor, Slovenia

e-mail: blaz.torkar@mors.si

Gorazd BAJC

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: gorazd.bajc@um.si

SUMMARY

This article focuses on the causes for the formation of the British commandos during the Second World War and in particular the functioning of the 10th Inter-Allied Commando, which included No. 7 (Yugoslav) Troop, mostly comprised of Slovenes. No. 7 Yugoslav Troop was formed to conduct military operations in the Mediterranean and the Adriatic. It was composed of selected volunteers from the Yugoslav Royal Guard Battalion who wanted to liberate their homeland alongside the Allies. From among the commandos trained and selected, the British planned to send at least twenty-three Slovenes and two Croats into combat, separately in two groups. The first group only ended up fighting on the Dalmatian islands in early 1944, whereas the other did not fight at all. The reason for this was that the majority wanted to join the Partisans and help them liberate Yugoslavia. No. 7 Yugoslav Troop did not entirely meet the British expectations. Because of the problems described, the Slovenian and Croatian commandos were withdrawn from Yugoslavia and their troop was disbanded on April 15th, 1944. The British authorities thus assigned them elsewhere, but ultimately eighteen of them succeeded in being included as members of the overseas brigades in dispatching aid to the Partisans from June 1944 onward. The fate of seven remains unknown. The literature on the overseas brigades only reveals that six of them continued as commandos in other British units.

Keywords: Yugoslavia, Slovenes, British Commandos, Vis, No. 10 Inter-Allied Commando, No. 7 Yugoslav Troop, Yugoslav Royal Guard Battalion, Overseas Brigades, Special Operations Executive

VIRI IN LITERATURA

- Adamič, L. (1981):** Izbrana pisma Louisa Adamiča. Ob tridesetletnici smrti. Christian, H. A. (ur.). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Biber, D. (ur.) (1981):** Tito-Churchill: strogo tajno. Zagreb, Globus.
- Drešček, J. (2004):** Janko Drešček, 1925–2010, bivši komandos. Ustno pričevanje, zbral Ivo Leban, novembra 2004. Kopija zvočnega in video zapisa pri avtorjih.
- Maclean, F. (1991):** *Eastern Approaches*. London, Penguin Books.
- Military Intelligence Service War Department (2004):** *British Commandos: Training and Operations in the Second World War*. Reprinted by Military Library Research Service Ltd.
- NARA, RG 226** – National Archives and Records Administration, College Park, MD (NARA), Record Group 226: Office of Strategic Services (RG 226).
- Orel, J. (1998):** Slovenski komandosi. *Mladika*, 42, 2–3, 57–58.
- TNA ADM 1** – The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (TNA), Records of the Admiralty, Navy, Royal Marines, and Coast guard, 1943–1944 (ADM 1).
- TNA CAB 80** – TNA, War Cabinet and Cabinet: Chiefs of Staff Committee: Memoranda, 1939–1946 (CAB 80).
- TNA CAB 120** – TNA, Cabinet Office: Minister of Defence Secretariat: Records, 1938–1947 (CAB 120).
- TNA DEFE 2** – TNA, Records of the Ministry of Defence: Combined Operations Headquarters, and Ministry of Defence Combined Operations Headquarters later Amphibious Warfare Headquarters: Records, 1937–1963 (DEFE 2).
- TNA HS 5** – TNA, Special Operations Executive: Balkans: Registered Files, 1938–1972 (HS 5).
- TNA HS 7** – TNA, Special Operations Executive: Histories and War Diaries: Registered Files, 1939–1988 (HS 7).
- TNA WO 218** – TNA, War Office: Special Services War Diaries, Second World War, 1940–1952 (WO 218).
- Bajc, G. (2002):** Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2018):** Jugoslovanski odbor iz Italije, vojska v emigraciji in kraljevi gardni bataljon. V: Uršič, I. (ur.): Ivan Rudolf. Ob 120-letnici rojstva. Ljubljana, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 91–117.
- Bajc, G. & B. Torkar (2009):** Ivan Rudolf in padalci / Ivan Rudolf e i paracadutisti / Ivan Rudolf and parachutists. Maribor, Vojaški muzej Slovenske vojske.
- Barker, E. (1982):** L'opzione istriana: obiettivi politici e militari della Gran Bretagna in Adriatico (1943–1944). *Qualestoria*, 10, 1, 3–44.
- Bennett, R. (1999):** *Behind the Battle. Intelligence in the War with Germany, 1939–1945*. New and enlarged edition. London, Pimlico.

- Biber, D. (1983):** Novi britanski dokumenti o Titu. *Borec*, 36, 5, 321–335.
- Bobnar, S. et al. (ur.) (1965):** Prekomorci. Oris zgodovine prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot NOVJ. Ljubljana, Osrednji odbor za proslavo prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot v NOVJ.
- Buchanan, A. (2016):** American Grand Strategy in the Mediterranean during World War II. Cambridge, Cambridge University Press.
- Carver, M. (2002):** The War in Italy 1943–1945. A Vital Contribution to Victory in Europe. London, Pan Books, The Imperial War Museum.
- Catherwood, C. (2017):** Churchill and Tito. SOE, Bletchley Park and Supporting the Yugoslav Communists in World War II. Barnsley, Frontline Books.
- Cooper, A. (2013):** Cairo in the War 1939–1945. London, John Murray.
- Cripps, J. (2011):** Mihailović or Tito? How Codebreakers Helped Churchill Choose. V: Erskine, R. & M. Smith (ur.): *The Bletchley Park Codebreakers*. London, Biteback Publishing, 217–239.
- Davies, P. H. J. (2005):** MI6 and the Machinery of Spying. London, Portland, Frank Cass.
- Dear, I. (2010):** Ten Commando 1942–1945. Barnsley South Yorkshire, Pen & Sword Military.
- Hargreaves, A. L. (2013):** Special Operations in World War II. British and American Irregular Warfare. Norman, University of Oklahoma Press.
- Hinsley, F. H. et al. (1984):** British Intelligence in the Second World War. Its Influence on Strategy and Operations. Vol. 3, Part I. New York, Cambridge University Press.
- Hinsley, F. H. (1994):** British Intelligence in the Second World War. Abridged Edition with revisions. London, HMSO.
- Holmes, R. (ur.) (2001):** The Oxford Companion to Military History. Oxford, Oxford University Press.
- Foot, M. R. D. (1999):** SOE. Special Operations Executive 1940–1946. London, Pimlico.
- Fowler, W. (2010):** The Secret War in Italy. Special Forces, Partisans and Covert Operations 1943–1945. Hersham, Surrey, Ian Allan Publishing.
- Friš, D. & G. Bajc (2018):** Iz Istre v Avstrijo? Nekateri vidiki ameriških in britanskih obveščevalnih služb med drugo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 26, 1, 251–276.
- Guštin, D. (2005):** Sodelovanje Slovencev v zavezniških vojskah ter NOV in POJ zunaj Slovenije. V: Fischer, J. et al. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Knj. 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 738–740.
- Jeffery, K. (2010):** MI6. The History of the Secret Intelligence Service, 1909–1949. London [etc.], Bloomsbury.
- Jenkins, W. G. (1996):** Commando Subaltern at War: Royal Marine Operations in Yugoslavia and Italy, 1944–1945. London, Greenhill Books.
- Klun, A. (1976):** Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni. Koper, Partizanska knjiga.

- Klun, A. (1978):** Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Klun, A. (1986):** Domovina je ena. Prekomorci-borci NOVJ v Osvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, na domačih in tujih tleh. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Klun, A. & V. Štimac (ur.) (1984):** Boj pod Olimpom. Slovenci v NOB Makedonije, Grčije in Albanije 1941–1945. Ljubljana, Koper, Borec, Lipa.
- Kokalj Kočevar, M. (2014):** Prisilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko 1941–1945. V: Uršič, I. (ur.): Prekomorci. Ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko bojišče. Koper, Ljubljana, Pokrajinski arhiv, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 31–36.
- Kokalj Kočevar, M. (2016a):** Vračanje prisilno mobiliziranih v nemško vojsko. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, str. 467–498.
- Kokalj Kočevar, M. (2016b):** Vermašaft na Gorenjskem. *Studia Historica Slovenica*, 16, 3, 677–709.
- Kokalj Kočevar, M. (2017):** Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945. Ljubljana, Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Kosmač, M. (2013):** Življenje in strategije preživetja Primorcev v »posebnih bataljonih«. *Acta Histriae*, 21, 1–2, 57–74.
- Mackenzie, W. J. M. (2000):** *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945*. London, St Ermin's Press.
- Messenger, C. (2016):** *Commandos: The Definitive History of Commando Operations in the Second World War*. London, William Collins.
- Mrakar, B. (1982):** Domobranstvo na Primorskem (1943–1945). Ljubljana, Borec.
- Mrakar, B. (2003):** Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana, Slovenska matica.
- Mortimer, G. (2004):** *Stirling's Men. The Inside History of the SAS in World War II*. London, Weidenfeld & Nicolson.
- Owen, D. L. (2008):** *The Long Range Desert Group 1940–45: Providence their Guide*. Barnsley South Yorkshire, Pen & Sword.
- Perat, J. (1980):** Odločitev v puščavi. Koper, Lipa.
- Perini, S. (2007):** *Battaglioni speciali / Slav company / Posebni bataljoni 1940–1945*. Opčine, Trst, Slovensko kulturno društvo Tabor, Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši, VZPI.
- Pirjevec, J. (2011):** Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Plenča, D. (1962):** Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd, Institut društvenih nauka-Oddeljenje za istorijske nauke.
- Repe, B. (2015):** S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Richards, B. (2004):** *Secret Flotillas. Volume II: Clandestine Sea Operations in the Western Mediterranean, North African and the Adriatic 1940–1944*. London, Portland, Whitehall History Publishing, Frank Cass.
- Roberts, A. (2008):** *Masters and Commanders. How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke Won the War in the West*. London, New York, Allen Lane, Penguin.

- Stafford, D. (1997):** Churchill and Secret Service. London, Abacus.
- Stafford, D. (2000):** Roosevelt and Churchill: Men of Secrets. London, Abacus.
- Torkar, B. (2011):** The Role of the British Commandos and the Operative Groups of the American OSS in Supporting the Yugoslav Partisan Movement against the Axis Powers in the Yugoslavia from 1943 to 1945. V: Zaalberg, T. (ur.): Insurgency and Counterinsurgency: Irregular Warfare from 1800 to the Present. Hague, Netherlands Institute of Military History, 459–464.
- Torkar, B. (2012):** Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Celovec, Mohorjeva.
- Torkar, B. (2014a):** Slovenci pod britansko zastavo. Delo, 7. junija, 16–17.
- Torkar, B. (2014b):** Slovenci in Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon. Prispevki za novejšo zgodovino, 54, 1, 144–157.
- Torkar, B. (2016):** Slovenski komandosi. Gea, 26, 34–37.
- Troha, N. (2006):** Slovenci in Hrvati v »slovanskih četah« na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944–1945). Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1, 351–362.
- Uršič, I. (ur.) (2014):** Prekomorci. Ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko bojišče. Koper, Ljubljana, Pokrajinski arhiv, Muzej novejše zgodovine Slovenije.
- Uršič, I. (ur.) (2018):** Ivan Rudolf. Ob 120-letnici rojstva. Ljubljana, Muzej novejše zgodovine Slovenije.
- Van der Bijl, N. (2008):** Commandos in Exile: No. 10 (Inter-Allied) Commando 1942–1945. Barnsley South Yorkshire, Pen & Sword Military.
- Vilhar, S. & A. Klun (1967):** Prva in druga prekomorska brigada. Nova Gorica, Knjižnica NOV in POS.
- Vilhar, S. & A. Klun (1970):** Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov v Afriki. Ljubljana, Knjižnica NOV in POS.
- Vilhar, S. & A. Klun (1973):** Primorci in Istrani od pregnanstva do prekomorskih brigad. Ljubljana, Knjižnica NOV in POS.
- [Wynter, H. W.] (2008):** Special Forces in the Desert War 1940–1943. London, The National Archives.
- Williams, H. (2003):** Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945. London, Hurst & Company.
- Zidar, A. (1987):** Doživetja tigrovca partizana. Koper, Trst, Lipa, Založništvo tržaškega tiska.

